

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSITETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 16

2020

№ 2

Sumqayıt – 2020

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSIYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	<i>prof., rektor (baş redaktor)</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	<i>prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor, (baş redaktor müavini)</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	<i>prof., (məsul katib)</i>

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik	Natalia Qaqarina , <i>prof. (Almaniya)</i> , Nizami Cəfərov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Astan Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Buludxan Xəlilov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Sayalı Sadıqova , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Böyükxanım Eminli , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> .
Ədəbiyyatşünaslıq	Şeril Lester , <i>prof.(ABŞ)</i> , Şükrü Haluk Akalın , <i>prof.(Türkiyə)</i> , Avtandil Məmmədov , <i>prof.(məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fikrət Rzayev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rafiq Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Məhərrəm Qasımlı , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Filip Barnard , <i>dos. (ABŞ)</i> , Sevinc Həmzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Tarix. Sosiologiya	Daniyal Kadirniyazov , <i>prof.(Rusiya)</i> , Selma Kadir qızı Yel , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Kozma Tamas , <i>prof. (Macarıstan)</i> , Adil Baxşəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Əziz Məmmədov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Həsən Sadıqov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Zabil Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şirxan Səlimov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Matias Dornfeld , <i>dos.(Almaniya)</i> .
İqtisad elmləri	Ziyad Səmədzadə , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Mixail Osipov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Vasiliy Bespyatıx , <i>prof.(Rusiya)</i> , Nazim İmanov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Arif Şəkərəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Hacıağa Rüstəmbəyov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şəfa Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Qalib Hüseynov , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Aynurə Yəhyayeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Pedaqogika. Psixologiya. Metodika.	Aleksandr Korostelyov , <i>prof.(Rusiya)</i> , Fərrux Rüstəmov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Ramiz Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rüfət Hüseynzadə , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Erde Gabor , <i>dos.(Macarıstan)</i> , Lada Çepeleva , <i>dos. (Rusiya)</i> , Aytəkin Məmmədova , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fuad Məmmədov , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Sevər Mirzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV *prof., rector (chief editor)*
RAMAZAN MAMMADOV *prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)*
NIGAR ISGANDAROVA *prof., (executive secretary)*

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics **Natalia Gagarina**, *prof. (Germany)*, **Nizami Jafarov**, *prof. (Azerbaijan)*,
Aslan Bayramov, *prof. (Azerbaijan)*, **Buludkhan Khalilov**, *prof. (Azerbaijan)*, **Sayali Sadigova**, *prof. (Azerbaijan)*,
Boyukkhanim Eminli, *assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan)*.

Literary criticism **Sheril Lester**, *prof. (USA)*, **Shukru Haluk Akalin**, *prof. (Turkey)*,
Avtandil Mammadov, *prof., (executive secretary, Azerbaijan)*,
Fikrat Rzayev, *prof. (Azerbaijan)*, **Rafiq Aliyev**, *prof. (Azerbaijan)*,
Maharram Gasimli, *prof. (Azerbaijan)*, **Philip Barnard** *assoc.prof. (USA)*, **Sevinj Hamzayeva**, *assoc.prof. (Azerbaijan)*.

History. Sociology **Daniyal Kadirniyazov**, *prof. (Russia)*, **Selma Kadir gizi Yel**, *prof. (Turkey)*,
Kozma Tamas, *prof. (Hungary)*, **Adil Bakhshaliyev**, *prof. (Azerbaijan)*, **Aziz Mammadov**, *prof. (Azerbaijan)*, **Hasan Sadigov**, *prof. (Azerbaijan)*,
Zabil Bayramov, *prof. (Azerbaijan)*, **Shirkhan Salimov**, *prof. (executive secretary, Azerbaijan)*, **Matias Dornfeld**, *assoc.prof. (Germany)*.

Economic sciences **Ziyad Samadzada**, *acad. (Azerbaijan)*, **Mikhail Osipov**, *prof. (Russia)*,
Vasiliy Bespyatikh, *prof. (Russia)*, **Nazim Imanov**, *prof. (Azerbaijan)*,
Arif Shakaraliyev, *prof. (Azerbaijan)*, **Hajiagha Rustambayov**, *prof. (Azerbaijan)*, **Shafa Aliyev**, *prof. (Azerbaijan)*, **Galib Huseynov**,
(executive secretary, Azerbaijan), **Aynura Yahyayeva**, *assoc.prof. (Azerbaijan)*.

Pedagogy. Psychology. Methodology **Alexander Korostelyov**, *prof. (Russia)*, **Farrukh Rustamov**, *prof. (Azerbaijan)*,
Ramiz Aliyev, *prof. (Azerbaijan)*, **Rufat Huseynzada**, *prof. (Azerbaijan)*, **Erde Gabor** *assoc.prof. (Hungary)*, **Lada Chepeleva** *assoc.prof. (Russia)*,
Aytakin Mammadova, *assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan)*, **Fuad Mammadov**, *assoc.prof. (Azerbaijan)*,
Sevar Mirzayeva, *assoc.prof. (Azerbaijan)*

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli, 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksində (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə Elmi xəbərlər jurnalının rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года. Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики. Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала Научные известия

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Studies is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004. It has been registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

UOT 81-25

DİALOQ KOMMUNİKATİV ÜNSİYYƏT FORMASI KİMİ**EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent*resadok50@gmail.com*Açar sözlər: dialoq, kommunikativ ünsiyyət, replika, replikasiya, nitq növbələşməsi, fasilə.*

İnsan qarşılıqlı əlaqələrinin birbaşa formasına ("üz-üzə") müvafiq olaraq, biz birbaşa, vizual və eşitmə ilə, danışan insanın qavrayışı ilə xarakterizə olunan nitq qarşılıqlılığının formalarına sahibik. Müqayisədə qarşılıqlı təsirdə olan fərdlərin aksiya və reaksiyalarının sürətli növbələşməsini ehtimal edən orta səviyyəli qarşılıqlı əlaqələrə müvafiq olaraq, biz nitq ünsiyyətinin dialoq formasına sahib oluruq. Ünsiyyət qurarkən biz uzunmüddətli təsir forması, nitqin monoloji formasına malik oluruq.

Dialoji forma faktiki olaraq, demək olar ki, həmişə vasitəsiz bağlanır, amma bəzi xüsusi halları qeyd etmək olar ki, bu zaman o yoxdur və ya qismən, tam olmayaraq, vasitəsiz qəbul olunmadan vizual qəbuletmə sıradan çıxır. Məsələn, qaranlıqda, telefon bağlantısında, bağlı qapı və divararxası dialoji ünsiyyətdə bunu müşahidə edə bilərik. Xüsusi hal kimi, dialoji ünsiyyətdə “qeydlər” vasitəsilə (məsələn, iclasda) yazılı bağlantını göstərə bilərik. Belə ki, bu hal həmsöhbətin vizual qəbuletməsi ilə baş verir.

Mahiyətcə, bütün insan qarşılıqlı əlaqəsi məhz qarşılıqlıdır; əslində bu təsir birtərəflilikdən qaçmağa cəhd göstərir, ikitərəfli, dialoji olmaq istəyir və monoloqdan qaçır.

Dialoqun təbiiliyini, əsasən, hərəkətlərin və reaksiyaların dəyişməsi kimi, cəmiyyətin elə sosial faktlarına uyğun olması mənasında təsdiq etmək olar ki, o, daha çox bioloji (psixofizioloji) təsir faktorlarına yaxındır. Dialoq, şübhəsiz, bir mədəniyyət hadisəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda monoloqdan daha təbii bir hadisədir.

Replikasiya dialoq üçün xarakterikdir: həmsöhbətin nitqi başqasının (ya da başqalarının) nitqi ilə növbələşir. Bu növbələşmə alternativ dəyişiklik qaydasında baş verir, yəni biri “*bitdi*”, digəri “*başlayır*” və s. və ya çox yaygın olan kəsilmə qaydasında olur, xüsusilə emosional dialoq zamanı. Ancaq bəzi məqamlarda, ümumiyyətlə, dialoq üçün xarakterik olan qarşılıqlı kəsilmə olduğunu söyləmək olar.

Əvvəla, bu dialoq zamanı fasilələrin hər zaman mövcud olması labüddür; fürsət kimi, hətta təcrübədən məlum olan olduqca real bir fürsət kimi, bütün nitq prosesini yüksək səviyyədə müəyyənləşdirir. Orada replikaya hazırlaşan bir həmsöhbətin gözləməsi ilə bu “*kəsilmə*”ni gözləməklə, söyləmək istədiyimizi əvvəlcədən müəyyən edə bilməyəcəyimizdən ehtiyat edərək hazırlaşma baş verir. Bununla əlaqədar olaraq, dialoq zamanı danışma tempi monoloqdan daha sürətli olur.

Bundan əlavə, hər verilmiş danışığın natiqin nöqteyi-nəzərindən tamamlanmış bir şey olmadığı anlamında dialoqda fasiləsizlik anından danışa bilərik: o, sonra davamını nəzərdə tutur; bu baxımdan həmsöhbətlərdən birinin replikası ilə digərinin bir replikası arasındakı zaman məhz həmin fasilədir, dialoqa növbəti daxiləlməyə qədərki bir fasilədir. Bundan əlavə, hər bir replika özünəməxsus olsa da, eyni zamanda bu dialoq kontekstində danışanın ümumi ifadəsinin elementidir və bu da danışanın ifadə olunan bəzi düşüncə və hisslərinin ümumi istiqamətinə uyğundur; bu mənada replikaların dəyişdirilməsi də fasilədir, ümumiyyətlə, bir dialoq zamanı replikaların növbələşməsinin birinin “*hələ bitmədiyi*”, digərinin isə “*davam etdiyi*” şəkildə baş verdiyini iddia etmək olar.

Sadəcə, qeyd olunan hal danışma dərəcəsinin nisbi sürətini də müəyyənləşdirir. Lakin danışma tempinin sürətliliyi, nitq fəaliyyətinin mürəkkəb könüllü bir hərəkət qaydasında axmasına səbəb olan bir an (düşüncə, motiv mübarizəsi, seçim və s.) deyil, əksinə, nitq tempinin sürətlənməsi, sadə könüllü hərəkət qaydasında gedişini və üstəlik, tanış ünsürləri də nəzərdə tutur. Bu sonuncusu sadə müşahidə ilə dialoq üçün ifadə edilir; həqiqətən, monoloqdan (və xüsusən yazılı) fərqli olaraq, dialoq ünsiyyəti “*dərhal, elə o saat*” və hətta “*sadəcə, təki*”, “*belə oldu, necə gəldi*” deməkdir; yalnız xüsusi olaraq tanınan bəzi istisna hallarda, biz dialoq zamanı müzakirə, seçim və s. edə bilirik.

Həm fərdi xüsusiyyətləri, həm də hədəf məqamları ilə izah edilən, ümumiyyətlə, əsəbi davranılan bir söhbət zamanı həmsöhbətin danışma sürətinin zəifliyi narahat, qəbul edilməz, mane olan bir şey kimi hiss olunur; bəlkə də tamamilə o qədər də əhəmiyyətli deyil, bu yavaşlama replikasiya ilə əlaqədar olaraq şişirdilmiş şəkildə qəbul edilir.

Dialoqun replikaları, adətən, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təkcə növbələşmə qaydasında deyil, həm də kəsilmə qaydasında bir-birinin ardınca gedir. Hər halda, ifadəyə hazırlıq necə olursa-olsun, ümumiyyətlə, başqasının nitqinin qavranılması ilə eyni vaxtda baş verir; bir həmsöhbətin ardıcıl iki replikası arasındakı aralıq həm digər həmsöhbətin nitqinin qavranılması və başa düşülməsi, həm də ona cavabının hazırlanması (tematik və nitq) üçün istifadə edilməlidir. Bu iki məqamın üst-üstə düşməsi monoloji nitqin gerçəkləşməsində yoxdur. Bu hal son dərəcə vacibdir, çünki şüurumuzun müəyyən bir darlığı ilə, iki replika arasındakı vaxtda qarşımıza çıxan “vəzifələrin” ikili olması, iki məqamın hər birinin daha rahat hiss olunmasına səbəb olur (başqasının nitqini dərk etmək və qarşı tərəfin cavabının hazırlanması); lakin bir tərəfdən, həmsöhbətin nitqinin qavranılması cavabın hazırlanmasından obyektiv şəkildə daha tez baş tutmalı, digər tərəfdən, diqqətimiz, təbii olaraq, daha çox nitq formasına deyil, cavabın mövzusuna, məzmununa yönəldilməlidir, sonra sözləmi hazırlamaq, nitq faktlarını seçmək, düşünmək üçün vaxt ümumiyyətlə qalmır; nitq sözləmi sadə bir könüllü akt və ya ideomotor hərəkət kimi axır.

Sadə könüllü hərəkət qaydasında davam etmək üçün dialoq nitqinin bu tendensiyasına uyğun olaraq, aşağıdakı anlayış dialoqun əsas mahiyyətinə köklənir. Burada istifadə olunan sözlərin sayından, yəni nitqin daha az və ya daha çox obyektiv mürəkkəbliyindən danışılır. Məlumdur ki, sualın cavabı bu düşünülmən bütövlüyü tam aşkar etmək üçün daha az sayda söz tələb edir. Məsələn, “*Gəzmək üçün gedəcəksən?*” – “*Bəli (Mən gəzməyə gedəcəm)*”, “*Bəlkə (gedim (gəzməyə))*” və sözsüz ki, dialoq sual və cavabların mübadiləsi deyil, müəyyən dərəcədə hər hansı bir dialoqun içində fikri çatdırma bilməmək, natamam sözləm, monoloji nitq və ya dialoji nitqin ilkin üzvünün müşahidəsi üçün lazım olmayan bütün sözləri səfərbər etməyin faydasızlığı mövcuddur.

Bir dialoqun kompozisiya sadəliyindən fərqli olaraq, monoloq müəyyən bir kompozisiya mürəkkəbliyini özündə əks etdirir; nitq materialının mürəkkəb bir şəkildə tənzimlənməsi anı çox böyük rol oynayır və nitq faktlarını parlaq şüur sahəsinə təqdim edir, onlara diqqəti daha asan yönəldir.

Dialoq forması, nitq fəaliyyətinin sadə, könüllü hərəkət qaydasında, kənar əks və seçim qaydasında axmasına, ümumi qarşılıqlı əlaqə qaydasında nitq elementlərinin mənasının pozulmasına və nitq axınının diqqət və şüurun nəzarəti altından getməsinə kömək edir və nitq elementləri tanış olduqda ən yaxşı şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Dialoq forması avtomatik fəaliyyət qaydasında nitqin axınıni asanlaşdırır. [6, s. 8]

Nitqin dialoq forması və nitq avtomatizmi arasındakı sıx qarşılıqlı əlaqəni təsdiqləyərək, bu vəziyyəti bir dilin dəyişkənliyi məsələsində danışq forması kimi dialoqa verilən rolla əlaqələndirməliyik. Şerba deyir: “*Dialoqda yeni sözlər, formalar və tərkiblər uydurulur*”. [7, s.243] Artıq sitat gətirilən əsərdə Şerba “mütərəqqi” bir nitq forması kimi dialoqu “mühafizəkar” bir forma kimi monoloqa qarşı qoyur.

Aydındır ki, burada iki ehtimalımız var: ya nitqin dəyişkənliyi, şifahi “yaradıcılıq” şüurlu formada özünü göstərir, burada biz mürəkkəb, adət etmədiyimiz nitq fəaliyyəti ilə qarşılaşırıq, və ya bu dəyişkənlik avtomatik dialoq nitqində özünü göstərir.

Ancaq ilk hal dərhal istisna edilir. Birincisi, kütlədəki dil dəyişiklikləri, şüurlu bir anı ifadə edən istənilən bilərəkdən yaradıcılıqdan asılı olmayaraq baş verir; ikincisi, bunlar bu qaydada baş verərsə, onda dialoqdan daha çox yalnız monoloq və yazılı nitq formalarında (məsələn, xüsusilə şeirdə) mümkün ola bilər.

Yuxarıda göstərilənlərdən heç də nəticə çıxmır ki, bir dialoq həmişə avtomatik bir nitqdır, çünki dialoq zamanı nitq yalnız dialoq forması ilə deyil, digərləri, məsələn məqsədli məqamlarla da müəyyən edilir. Bəzən mürəkkəb və qeyri-adi bir fəaliyyət kimi davam edən dialoq nitqi hallarına rast gəlinir. Dialoq həmişə mürəkkəb və ya qeyri-adi bir nitq fəaliyyəti deyildir, çünki nitq avtomatizmi təkcə dialoqla deyil, ümumiyyətlə, söz istifadəsi sahəsində təkrarlama, məşq və vərdis ilə müəyyən edilir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə kommunikativ ünsiyyət forması olan dialoqun struktur-semantik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən istənilən lingvistik tədqiqatlar zamanı metodoloji mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Диалог: теоретические проблемы и методы исследования: Сб. науч.-аналит. обзоров / Отв. ред. Безменова Н.А.; АН СССР ИНИОН. М.: ИНИОН, 1991.
2. Земская Е.А. Политематичность как характерное свойство непринужденного диалога // Разновидности городской устной речи. М.: Наука, 1988, с.234-240
3. Кожина М.Н. Диалогичность как категориальный признак письменного научного текста // Очерки научного стиля русского литературного языка XVIII - XX вв. Т. 2. Стилистика научного текста (общие параметры). ч.2. Категории научного текста: функционально-стилистический аспект. Пермь, 1998.
4. Колокольцева Т.Н. Категория диалогичности и ее реализация в интернет-коммуникации // Слово в языке и тексте: сб. ст. к 85-летию со дня рожд. С.П. Лопушанской / под общ.ред. О.А. Горбань, Е.М. Шептухиной. Волгоград, 2011.
5. Макаров М.Л. Отражение межличностных отношений во взаимодействии коммуникативных стратегий в диалогическом дискурсе // Прагматика и логика дискурса. Ижевск, 1991.
6. Соловьева А.К. О некоторых общих вопросах диалога // РАН, Вопросы языкознания. № 6, М., 1965.
7. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974, 428 с.

РЕЗЮМЕ

ДИАЛОГ КАК ФОРМА КОММУНИКАТИВНОГО ОБЩЕНИЯ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: лингвистика, диалогическая речь, общение, речевое общение, коммуникативная функция

В статье проанализированы структурно-смысловые особенности диалога, являющегося формой коммуникативного общения. Диалогическая речь как форма функционально-стилистического разнообразия родного языка отражает блестящее проявление коммуникативной функции языка. Таким образом, именно в диалогической речи информация передается последовательному взаимодействию человеческой команды. Диалог - это конкретное воплощение языка в определенных средствах, форма речевого общения, формирование сферы речевой деятельности человека, форма языкового существования.

SUMMARY
DIALOGUE AS A FORM OF COMMUNIKATIVE COMMUNICATION
Eminli B.İ.

Keywords: *linguistics, dialogue, communicative communication, replica, replication, speech activity, interval*

The article analyzes the structural and semantic features of the dialogue, which is a form of communicative communication. Dialogic speech, as a form of functional and stylistic diversity of the native language, reflects a brilliant glorification of the communicative function of the language. Thus, it is in dialogic speech that information is transmitted to the sequential interaction of the human team. Dialogue is a concrete embodiment of language in certain means, a form of speech communication, the formation of the sphere of human speech activity, a form of linguistic existence.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	02.04.2020
	Son variant	08.06.2020

UOT 84`374

“QUTADQU-BİLİK”İN MƏNŞƏ CƏHƏTDƏN LÜĞƏT TƏRKİBİ

ALLAHVERDİYEVA LEYLA NƏSİB qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, fil.f.d., baş müəllim

miracle-00@bk.ru

Açar sözlər: “Qutadqu-bilik”, uyğur-qaraxanlı dili, türk kökənli sözlər, ərəb mənşəli sözlər, fars mənşəli sözlər

“Qutadqu-bilik” orta əsr türk ədəbiyyatının nadir incilərindəndir. Əsərin yaranma tarixi VII əsrdə bir çox türk xalqları tərəfindən islam dini qəbul edildikdən sonrakı mərhələyə təsadüf edir. Qutadqu-bilik bu mərhələdə ərsəyə gələn, türk dillərinin tipoloji quruluşu ilə tam uzlaşan morfoloji və sintaktik konstruksiyaya, 3000-ə yaxın sözü əhatə edən geniş lüğət tərkibinə malik ilk və ən zəngin türk yazılı abidəsi, Yusi Xan Həcibin isə elm aləminə məlum olan və dövrümüzə qədər gəlib çatmış yeganə əsəri hesab olunur. Mənşə baxımından nəzər saldıqda aydın olur ki, bu zəngin leksikanın böyük bir qismini türkmənşəli (əsərin yazıldığı Qaraxanlılar dönmindəki uyğur dili), 600-ə yaxın sözü isə müxtəlif şərq dillərindən alınmalar təşkil edir. Əsərin üzərində apardığımız tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu alınmalardan 400-ə yaxın ərəb, 120-yə qədər fars, digərləri isə qədim sanskrit, çin dilinə məxsus sözlərdir. Deyilənləri daha ətraflı izah etmək üçün bu sözlərdən bir neçəsini mənşəyinə görə təsnifləndirməklə nəzərdən keçirək.

Ərəb və fars mənşəli sözlər. Qaraxanlılar, tarixi məlumatlara görə, 942-ci ildə–Satıq Büğra xanın (Yusif Balasaqunlu “Qutadqu bilik” əsərini Satıq Büğra xana təqdim etmiş və xan tərəfindən Xas Həcib rütbəsinə layiq görülmüşdür) hakimiyyəti dövründə islam dinini qəbul etmiş, bu dövrdən etibarən ərəb mənşəli sözlər uyğur dilinə də nüfuz etmişdir. Bunlardan bir qismi islam dini və mədəniyyəti ilə bağlı olub, mənbə dildən uyğur-qaraxanlı dilinə birbaşa, bir qismi isə XIII əsrdən sonra fars dili vasitəsilə keçmiş sözlərdir. “Qurani-Kərim” və şəriət kitablarında tez-tez təkrarlanan hakim, kitab, miras, məlik, əmin, cəlal, dünya, aləm, şükür, tərtib, şərt, rəhmət, ilahi, qiyamət, hərf, nizam, qələm, hökm, iman, elm və s. kimi sözlərin çoxluğu onların islam dini vasitəsilə mənimsənildiyini bir daha təsdiq edir. Lakin burada diqqət çəkən məqamlardan biri də əsərin peyğəmbərin vəsfinə həsr olunmuş hissəsində ərəb mənşəli “peyğəmbər” əvəzinə, türkmənşəli yalavac sözünə üstünlük verilməsidir: “Jalawaç ‘aleyhi’s-selâm ögdisin ayur”. [6, s.11]

Fars dilinə məxsus sözlərin sayca az olması XI əsrdə hələ fars dilinin türk dilləri üzərində təsirinin o qədər güclü olmaması ilə əlaqədardır. Buna baxmayaraq, ruzi, ajun (kainat), düşmən, arzu, güdaz, ruz və s. kimi sözlər daxil olmaqla, yüzdən çox fars mənşəli sözə rast gəlinir.

Ərəb və fars mənşəli sözlərdə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri onların imlasındakı ikivariantlılıqdır ki, bu da əsasən, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ərəb dilinin uyğur türkcəsinə vasitəsiz və fars dili vasitəsilə təsirindən, XIII–XVI əsrlərdə fars dilinin Şərq poeziyasında geniş vüsət aldığı bir dövrdə bu dilin bir sıra dillərlə yanaşı, türk dillərinə də nüfuz etməsi, həmçinin alınmaların uyğur türkcəsinin fonetik sistemində, tələffüz üslubuna uyğunlaşdırılaraq yazıya köçürülməsi səbəblərindən irəli gəlir. Məsələn, hazırda bir çox türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində işlənən fars mənşəli düşmən sözü əsərin ayrı-ayrı nüsxələrində, hətta eyni bir nüsxənin müxtəlif hissələrində iki imlada: düşmən və düşman şəklində yazılmışdır. Fərqanə nüsxəsində 8 yerdə duşman, 6 yerdə düşmən şəklində u>ü əvəzlənməsi ilə təqdim edilir:

“Ayur kör negü teg itinü hile”

bu duşmân çerigin sığuka tile”. [6, s.5]

*“Bu düşman meliki maçınlar begi
biliglig ukuşluğ ajunda yigi”*. [6, s.4]

Fars dilində üsluba görə söz [düşmən] və [düşmān] şəklində tələffüz olunur. Zənnimizcə, [duşman] tələffüz şəkli uyğur dilindəki türk dillərinin fonetikasında sabit mövqe tutan ahəng qanuna tabe edilməklə tələffüzü ilə əlaqədardır.

Ərəb dilində “qorxusuz, xəbərsiz, etibarlı, dinc, sakit” kimi mənalar ifadə edən əmin sözü də *əmin* və *imin* şəklində yazılmışdır.

*“Erejlilg tilese kişi öz künin,
könilik içinde tilegü emin”*. [6, s.83]

*“Egme kişike kitâb bərmegü
apañ dōstuñ erse imîn bolmağū”*. [6, s.148]

Mənbə dildə sözün fonetik tərkibi əmin (اٰمِيْن) formasındadır və sözün ilk hecasının saiti əlif (ʾ – türk dillərində söz əvvəlində açıq a, ə, yaxud yarımqapalı e kimi tələffüz edilir) olduğundan sözün əmin/emin şəklində yazılışı və tələffüzü məqsədəuyğundur. Lakin türk dilində söz əvvəlində e saitinə qapalı i kimi (və əksinə) tələffüzü qədim ənənə olduğundan, güman etmək olar ki, bu sözün də ikivariantlılığı həmin ənənədən qaynaqlanır. Bunu Göytürk abidələrində işlənən il (el), it (et), erti (idi), ermiş (imiş) in (en), yir (yer) və s. sözlərdə də aydın şəkildə görmək olur.

Türk tədqiqatçısı Mehmet Ölmez çurnı (bağırsağ müalicəsi üçün istifadə edilən tozşəkili dərman), matırduş (təbabət termini–məhlul şəklində olan dərman), erdini (cəvahirat. Budda dini məzmunlu uyğur yazılı abidələrində də tez-tez rast gəlinən bu sözün əsərdə hərfi mənası mühafizə edilib), sart (satıcı, tacir) kimi sözlərin qədim sanskrit dilində olduğunu qeyd edərək, onların mənalarına aydınlıq gətirir və bu sözlərin, həmçinin çin dilində olan çin, çuz, sır sözlərinin uyğur dilinə budda dininə inancları səbəbindən, bu dinlə bağlı olan yazılı abidələr, ədəbiyyat nümunələri vasitəsilə keçdiyini bildirir.

*“Kerek kat şelişe kerek tiryak et,
et kerek **matridus** kat, ya **çurnı** ögit”*. [6, s.6]

*“Kopa keldi örlep sata kalkanı
ajun menzi boldı ürün **erdini**”*. [6, s.4]

*“Negü ter, eşitgil, bu **sartlar** başı,
öz asqın tilep dünya kezgen kişi”*. [6, s.7]

“Qutadqu bilik”in lüğət tərkibinin geniş bir hissəsini türkmənşəli sözlər təşkil edir. Bu sözlər qədim ulu türk dilinin aktiv lüğət fonduna daxil olan sözlərdir. Hazırda bu dil vahidlərindən böyük bir qismi uyğur dilində, habelə bir sıra türk dillərində öz funksionallığını qoruyub-saxlasa da, bir qismində, xüsusilə Azərbaycan dilində ya tamamilən arxaıqlaşaraq dili tərk etmiş, ya da müxtəlif fonetik dəişmələrə uğrayaraq leksik layda sabitləşmişdir. Məsələn: eş (şərik, ortağ), keneşçi (məsləhətçi), erdi (çatdı, nail oldu), yağız (qonur), bol (ol), tirig (diri), yalnuk (yalnız), edgü (yaxşı), tod (doy) və s.

*“Anıñ tört **éşi** ol awıñu körüp
kéñeşçi bular **erdi** birle turup”*. [6, s.91]

*“Yağız yér bakır bolmağınça kızıl
ya otta **çéçek** önmeginçe yaşıl”*. [6, s.112]

*“Tirig bolsa **yalñuk** kalı sözlemez,
kerekligni sözler kişi kizlemez”*. [6, s.63]

*“Yawa sözlese, söz neçe yas kılur,
eger sözleyü bilse, asğı bolur”*. [6, s.59]

Hamı qeyri-müəyyən əvəzliyi ibtidai forması olan **kamuğ**, *mən, sən, o şəxs* əvəzlilikləri yönük halda **maña, saña, ana** (yiyəlik və təsirlik halda **anıq, anı**), bu işarə əvəzliyi **mu**, öz qayıdış əvəzliyi iki variantda: **ked/keci** və **ked öz** şəklində işlənib:

*“Ay edgü sañar kim, todar ay maña
berü kelgil, emdi men aç, men saña”* [6, s.56]

*“Kali edgü bolsa bodun başçısı,
kamuğ edgü boldı anıñ işçisi”* [6, s.50]

*“Muñar meñzetü keldi emdi bu söz,
köñülke alıñıl küdezgil ked öz”* [6, s.49]

Əsərin dilində təkcə qədim türk leksikasını əks etdirən leksik mənalı dil vahidləri deyil, həmçinin arxaik qrammatik formalara, şəkilçi morfemlərə də rast gəlinir. Qədim Göytürk abidələri, M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsəri, “Kitabi-Dədə Qorqud” və bir sıra qədim türk dastanlarının dilində işlənən ikiqat mənsubiyyət ifadə edən ı+sı mürəkkəb konstruksiyalı mənsubiyyət şəkilçisinə, yönəlmə halını ifadə edən arxaik -ka, çıxışlıq halı bildirən -dın, -din, -dün şəkilçilərinə, feilin əmr formasının –ayın //-əyin, -gil şəkilçilərinə “Qutadqu-bilik”də də təsadüf edilir:

*“Başı erdi öñdün kamuğ başçıka
kedin boldı tamğa kamuğ sawçıka.”*[6, s.11]

*“Sewüg sawçı ıdtı bağırsak idi
bodunda talusu kişide kedi.”* [6, s.27]

*“Takı bir bu ma’nı ayayın saña
eşitgil anı, sen munu büt maña”* [6, s.47]

Əsərdə cəmi birçə yerdə “bir-yerdə, bərabər, yan-yana, yanaşı” mənalarını ifadə edən qədim türkcədəki **adaxşu** sözünə rast gəlinir:

*“Aya beg, erej kolma emgek kötür
erej birle emgek adaxşu yatur”*

“Ey bəyim, rahatlıq axtarma, zəhməti ortadan qaldır; rahatlıq ilə zəhmət bir yerdədir”. [6, s.304]

Beləliklə, nəticə etibarilə deyə bilərik ki, “Qutadqu bilik” əsəri ulu türkcənin zəngin fonetik sistemi, leksik və qrammatik quruluşu ilə yanaşı, yaxın əlaqədə olduğu dillərin dil vahidlərini də özündə əks etdirir. Türkiyəli tədqiqatçı Adəm Aydemirin təbirincə desək, “Qutadqu bilik” haqqında iki yüz ilə yaxındır ki, çox sayda araşdırma aparılısa da, əsərin söz xəzinəsi və onun təsnifi hələ də tam olaraq çözülməmişdir”. [5, s.18] Belə ki, bir çox türkoloqların elmi-tədqiqat mövzusunə çevrilən, lakin hələ açılmamış sirləri ilə öz gələcək tədqiqatçıları gözləyən bu əsər təkcə uyğur-qaraxanlı dilinin deyil, bütün türk dillərinin ən sanballı və etibarlı mənbələrindən biri kimi, yazıldığı tarixdən günümüzdə qədər öz mükəmməlliyini, elmi yaradıcılıqda isə aktuallığını bu gün də qoruyub-saxlayır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə “Qutadqu-bilik” əsərində işlənmiş qədim türk leksikasına aid lüğəvi və qrammatik vahidlər, həmçinin alınma sözlər tədqiq edilmiş, onların mənşəyi və mənasına aydınlıq gətirilmiş, nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Təbiiqi əhəmiyyəti: Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Qədim türk yazılı abidələri, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası fənlərinin tədrisində, o cümlədən türk dillərinin leksikasının tədqiqinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işlərində mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 596 s.
2. Zeynalov F. R. Qədim türk yazılı abidələri. Orta türk dövrü. Bakı: Nağıl evi, 2009, 109 s.
3. Ölmez M. "Kutadgu-bilig" in sözvarlığı ve adakşu "birlikte, beraber, yanyana" üzerine. Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildiriler, 26-27 Ekim 2009, TDK, Ankara, 2011, s. 399-406
4. Ercilasun A. B. Başlangıcından yirminci yüzyıla türk tili tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004, 375 s.
5. Güner G. Kutadgu bilig'de geçen "simiş" kelimesi üzerine düşünceler // Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/2 Spring , Turkey, 2011, pp. 467-472
6. Yûsuf Hâs Hâcib Kutadğu Bilig. Orijinal metin. Hazırlayan Kaçalın M. S. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve yayımlar genel müdürlüğü. Ankara, 2007, 420 s.

РЕЗЮМЕ

СЛОВАРНЫЙ СОСТАВ «КУТАДГУ-БИЛИК» С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Аллахвердиева Л.Н.

Ключевые слова: «Кутадгу-билик», уйгурско-караханидский язык, слова турецкого происхождения, слова арабского происхождения, слова персидского происхождения

“Кутадгу-Билик” – одно из самых ранних и богатых литературных произведений, насчитывающее почти 3000 слов. Тем не менее, почти 600 слов его словарного запаса заимствованы из арабского и персидского языков. Количество слов, которые происходят из санскрита и китайского языков, составляет менее 100, и это соотношение довольно мало по сравнению со старыми уйгурскими текстами. В произведении широко используются слова тюркского происхождения. В “Кутадгу-билик” есть некоторые слова, происхождение которых еще не упомянуто, и одним из этих слов является Адакшу.

SUMMARY

DICTIONARY COMPOSITION OF “KUTADGU-BILIK” FROM THE POINT OF VIEW OF ORIGIN

Allahverdiyeva L.N.

Key words: “Kutadgu-bilik”, Uyghur-Karakhanid language, words of Turkish origin, words of Arabic origin, words of Persian origin

“Kutadgu-Bilik” is one of the 'earliest and richest literary works with nearly 3000 words. However, nearly 600 words of its vocabulary are based on Arabic and Persian. The number of words which are originated from Sanskrit and Chinese is less than 100 and this ratio is quite few in compare with old Uyghur texts. Words of Turkic origin are widely used in the work. In Kutadgu-Bilik there are some words whose origins were not mentioned yet and one of these words is Adakshu.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.04.2020
	Son variant	17.06.2020

UOT 81`24

TÜRK KÖKƏNLİ SÖZLƏRİN DÜNYA DİLLƏRİNDƏ TƏZAHÜRÜ**ƏHMƏDOVA ELNARƏ HÜSEYNAĞA qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim*ahmedovaelnara03@gmail.com*Açar sözlər: türk dilləri, dünya dilləri, türkmənşəli sözlər, lüğət tərkibi, sözləmə*

Hazırda müxtəlif coğrafi ərazilərdə yerləşən, həm mənşəyinə, həm də morfoloji tipologiyasına görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən dillərin müqayisəli tədqiqi çağdaş dilçiliyin qarşısında duran aktual problemlərdəndir. Ayrı-ayrı xalqlar, onların həyat və düşüncə tərz, mədəniyyəti və dili dünyada baş verən qloballaşma prosesi nəticəsində getdikcə bir-birinə yaxınlaşır. Bu yaxınlaşma xüsusilə dillərarası münasibətdə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Tarixi uzaq keçmişə söykənən sözləmə ənənəsi bu gün də xalqlar arasında etnomədəni, elmi, iqtisadi, siyasi amillərin təsiri ilə sürətlə artmaqda davam edir. Qədim tarixə, inkişaf etmiş dil sisteminə malik olan türk dilləri də zaman-zaman digər dünya dillərinə təsir etmiş, həmin dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Əksər dillərdə türkmənşəli sözlərin mövcudluğu buna əyani sübutdur. Türk dili qədim dillərdən hesab edilir. Hazırda dünyanın bir sıra ölkələrində: Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Başqırdistan, Tuva, Tatarıstan, Moldaviya, Çuvaşistan, Yakutiya, Dağlıq Altay, Xakasiya, Dağıstan, İran, İraq, Əfqanıstanda yaşayan əhalinin böyük bir qismi bu dildə danışır. Türk dilləri 23 dili (Azərbaycan, türk, qaqauz, türkmən, qazax, qırğız noqay, altay, çuvaş, qaraçay-balkar, qumuq, qarayım, tatar, qaraqalpaq, özbək, uyğur, salar, tofa, tuva, xakas, şor, yakut dilləri) ehtiva edən, 5 dil qrupundan (oğuz, qıpçaq, bulqar, qarluq, tukyuy) ibarət böyük bir dil ailəsində birləşir.

Türk dilləri müxtəlif zamanlarda bir çox dünya dillərinə, məsələn: rus, ingilis, fars, alman, yunan, italyan, serb, bolqar, çin, macar, erməni və b. dillərə nüfuz etmiş, türkmənşəli sözlər bəzən forma və məzmunca mənbə dildə işləndiyi kimi, bəzən də müəyyən fonetik dəyişikliklərlə həmin dillərdə öz mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Bu proseslər müxtəlif tarixi səbəblərdən, istilalar, qonşuluq münasibətləri, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr nəticəsində baş vermişdir.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə türk xalqları Avrasiya qitəsində Hun, Göytürk, Qızıl Orda, Osmanlı, Xəzər, Teymurilər imperiyaları kimi böyük dövlətlər qurmuşlar. Bu dövlətlərin etnik tərkibinin əsas hissəsini türk xalqları təşkil etsə də, ayrı-ayrı xalqlar, etnik qruplar da bu ərazilərdə onlarla bərabər yaşamışlar. Tarixdən bizə məlumdur ki, hunlar I minilliyin II—IV əsrlərində Orta Asiyadan Şərqi Avropaya qədər yayılmış, Ön Qafqazda və Krımda güclü siyasi birlik yaratmışlar. Bu birliyin tərkibinə, bir çox tədqiqatçıların fikrincə, təkcə türksoylu xalqlar deyil, onlarla yanaşı, alanlar, qotlar, macarlar və digərləri də daxil olmuş, Avropanın mərkəzinə doğru axın etmişlər. Təbii ki, bu xalqların bir-birinə təsiri, onlar arasında yaranan mədəni, iqtisadi, siyasi əlaqələr dillərindən də yan ötməmişdir. Bu səbəbdən də türk dili müxtəlif dillərdə öz izini buraxmış, eyni zamanda ayrı-ayrı türk dillərində, ağız və ləhcələrində onlarla qarşılıqlı əlaqədə olan xalqların dillərinə məxsus elementlər, dil vahidləri özünə yer tapmışdır.

Eramızın ilk əsrlərində Şərqi Avropada yaşayan slavyanlar və onlarla kök birliyi olan, X əsrdə Böyük Qızıl Orda İmperiyası süquta uğradıqdan sonra tarix səhnəsində görünən rusların dilinə öncə hun, sabır, bulqar, daha sonra xəzər, oğuz, peçeneq və poloveslərin böyük təsiri olmuş, bu dillərin lüğət tərkibinə xeyli sayda türk sözləri keçmişdir. Məşhur rus alimi Sobolevski türk və baltik dillərini slavyan dillərinin əsas mənbəyi hesab etmişdir [11, s.274]. Bəzi tədqiqatçılara görə,

slavyan xalqlarından sayılan ukraynalılar kök etibarilə türklərə bağlı olmuşlar. Mənşəcə qumuq olan tədqiqatçı Murad Adcı ukraynalılar haqda yazır: “*Niyə Kiyev Rusunun yerli əhalisinə ruslar yox, ukraynalılar deyirlər? Niyə ukraynalılar novqorodlulardan, voloqdalılardan yerlə göy qədər fərqlənirlər? Həm də təkcə zahirən fərqlənmirlər: paltarları, mətbəxləri, nəğmələri, rəqsləri, tikintiləri... Nəyini istəyirsiniz, alın müqayisə edin. Hər şey fərqlənir...*” [1, s.37]

Ukraynalıların xoxol adının türk sözü olduğunu iddia edən tədqiqatçılar həmin sözün türk dillərindəki oğul sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış variantı kimi qəbul edib, eyni mənəni ifadə etdiyini qeyd edirlər. Ukraynalıların dilində slavyanlardan fərqli olaraq q səsinin boğaz samiti “h” kimi tələffüz olunması da (q səsi türk dilləri üçün xarakterik deyil) bu dilin türk dilləri ilə əlaqəsini təsdiq edən başlıca cəhətlərdən biridir. Məsələn: *горячий* əvəzinə [*хорячий*] deyilir.

Qohum olmayan dillərdə türkmənşəli dil vahidlərinin yer almasında coğrafi areal və qonşuluq prinsipləri də mühüm rol oynayır. Keçmişdən bu günə türklərlə çiyin-çiyinə yaşayan rusların dilində 2000-ə yaxın türk sözünün mövcudluğu da məhz bu səbəblərə söykənir. Məişət, təsərrüfat leksikası, hərbi və onomastik leksika və digər leksik laylarda yüzlərlə türkmənşəli sözə rast gəlmək mümkündür: *атаман, кочевать, лошадь, богатыр, таз, кулак, айва баклажан, арбуз, Татарин, Балашев, Туманин...* Əbəs deyil ki, türklərdə məşhur bir deyim var: “*Rusu kazısan, altından tatar çıxar*”. Bəzi tədqiqatçılar rus dilindəki türk sözlərinin sayının həttə 10 mindən çox olduğunu iddia edirlər. Bu siyahıya apelyativlərlə yanaşı, xüsusi adlar da daxildir.

Türk mənşəli rus soyadlarını tədqiq edən görkəmli rus alimi N.Baskakov 300-ə yaxın soyad müəyyən etmişdir. Müəllif türk və rus dillərinin qarşılıqlı münasibətini 5 tarixi mərhələyə bölür:

1. E.ə. I əsr – b.e. VIII əsri – qədim türk tayfaları: bulqar, xəzər, hun, sabır və b. türk tayfaları ilə qarşılıqlı münasibətdə olan slavyan tayfa birliklərinin yaranması dövrü;
2. IX – XII əsrlər – oğuz-qıpçaq tayfaları ilə qarşılıqlı əlaqələr zəminində Kiyev rus dövlətinin təşəkkülü dövrü;
3. XIII – XV əsrlər – Monqol istilas zamanı türk-qıpçaq dilinin təsiri altında rus dilinə türk sözlərinin geniş şəkildə nüfuz etdiyi dövr;
4. XVI – XX əsrin əvvəlinə qədər – ayrı-ayrı türk xalqlarının və dillərinin formalaşması, bu dillərin şərq slavyan xalqlarının dilləri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti dövrü;
5. XX əsrin 17-ci ilində baş vermiş Oktyabr inqilabından sonra bir sıra türk xalqlarının Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi ilə onların yeni sosial şəraitdə bir-biri ilə və rus dili ilə qarşılıqlı münasibəti dövrü. [9, s.13]

Türklərlə ruslar arasında uzun müddət davam edən çəkişmələr türk boyların daşdığı adların rus dilində təhqiramiz ifadə kimi işlənməsinə səbəb olmuş, bu ifadələr rus dilinin vulqar leksikasında özünə yer tapmışdır. Məsələn: ruslar türkləri sevmədiyi üçün “ağıldan kəm, sərsəm” mənasında bir-birlərinə durak (turok, yəni türük//türk) deyirlər. Fərasətsiz, ölüvay, işəyaramaz insanları mamlyuk (məmlük), kütbeyinləri monqol adlandırırlar. Ruslar Volqa çayına “Voloç” dedikləri üçün bu ərazidə yaşayan türk boylarını nəzərdə tutaraq, bir-birini təhqir edərkən *сволочь*. (Voloç – “Voloçdan // Volqadan olan”. Burada Volqaboyu türkləri nəzərdə tutulur) deyiblər. Hazırda bu söz rus dilində “*alçaq, yaramaz*” mənalarında işlənir.

Qədim türk yazılı abidələrində işlənmiş bir sıra türkmənşəli sözlərə bu gün rus dilinin aktiv leksikasında rast gəlinir. Məsələn: izbe – alaçıq, koma, otaq mənalarını ifadə edən bu söz rus dilində *изба* şəklində eyni mənada, davareş – davar (“mal-qara” və “mülk, əmlak” mənasında) + eş (şərik, ortağ) sözü *мобауу* kimi “yoldaş” anlamında işlənməkdədir. Bununla yanaşı, əski türkcədə -sirə şəkilçi morfemi mövcud olmuşdur ki, isimlərə qoşularaq, əlamət və keyfiyyətin azlığını və ya yoxluğunu, bəzən də ondan məhrumluğu ifadə etmişdir. Bu morfemlə yaranmış *ilsirəmək* sözü “elini itirmək, elsizləmək” mənalarını vermişdir. Elindən ayrı düşən, onu itirən, elsiz qalan adamlara isə *ilsirət* demişlər. Hal-hazırda rus dilində “yetim” anlamında işlənən *сирота* sözünün də həmin morfemdən törədiyini hesab etmək olar.

Dünya dilləri arasında türkmənşəli sözlərin ən çox yer aldığı dillər erməni (təxminən 5000 söz) və serb-xorvat (təxminən 9000 söz) dilləridir. Erməni dilinin lüğət tərkibində beş minə qədər türk sözü vardır. Həmçinin erməni dilin onomastik leksikasının antroponimik sisteminə nəzər saldıqda bir çox adlar və soyadlarının da məhz türk kökənli olduğu ortaya çıxır. Məsələn: Armen, Aran, Dəmirçiyan, Köçəryan, Dumanyan, Sundukyan, Nalbandyan və s. Aydındır ki, xalqlar və dillər arasında qarşılıqlı əlaqə ta qədim zamanlardan bu günə qədər olmuş və olmaqdadır. Lakin bir dildə digər bir dildən keçmiş sözlərin həddindən artıq çox olmasını nə qonşuluq, nə iqtisadi, nə də digər səbəblərlə əlaqəndirmək doğru olmaz. Erməni dilində türk sözlərinin kəmiyyət çoxluğu onunla əlaqədardır ki, bu gün erməni kimi tanıdığımız xalqın etnik tərkibinin əsasını qıpçaq türklərindən olan ermənlər təşkil edir (əsl adı hay olan bu xalq qıpçaq ermənlərlə qarışdıqdan sonra erməni adlanmağa başladığı artıq bir çox tədqiqatçılar tərəfindən elmi faktlar əsasında sübut edilmişdir) və eramızın XIII-XVII yüzilliklərində Qara dənizin şimal ərəzilərində yaşayan qıpçaq ermənlərin dili məhz türk dili idi.

Görkəmli türk tədqiqatçısı Günay Karaağacın tərtib etdiyi, Türk Dil Qurumu tərəfindən nəşr edilən “Türkce verintiler sözlüğü”ndə (Türk dilindən keçən sözlər lüğəti) türk dillərindən qeyri-türk dillərinə keçən sözlərin say göstəriciləri aşağıdakı kimi verilmişdir:

çin dilinə – 307, fars dilinə – 2545, urdu dilinə – 227, ərəb dilinə – 941, rus dilinə – 1500, Ukrayna (xoxol) dilinə – 747, erməni dilinə – 4262, macar dilinə – 1500, fin dilinə – 118, rumın dilinə – 1700, bolqar dilinə – 3500, serb, xorvat dillərinə – 8742, çex dilinə – 248, italyan dilinə – 146, alban dilinə – 3000, yunan dilinə – 3000, alman dilinə – 166, ingilis dilinə – 470. [7, s.83]

Macar alimi Suzanna Kakuk macar dilindəki türk mənşəli sözləri üç qrupa ayırmışdır: 1) hun-xəzər-bulqar dillərindən; 2) peçenek-uz-kuman-qıpçaq dillərindən; 3) Osmanlı dilindən alınan sözlər. XV – XVI əsrlərdə Osmanlı dilindən keçən 2800 sözün 1382-ni ümumişlək sözlər, 402-ni şəxs adları, 224 toponimlər təşkil edir. [14]

Rumın dilindəki türkmənşəli sözləri tədqiq edən türk tədqiqatçısı Hasan Eren bu dildə 2557 türk sözünü təsbit etmişdir. Bu sözlər arasında leksik vahidlərlə yanaşı, türk dillərinin morfoloji sistemində aktiv şəkildə işlənən -çı, -lı, -lik kimi şəkilçi morfemlərə də rast gəlinir. Müəllif XX əsrin əvvəllərində Hraçya Açaryan adlı erməni dilçinin erməni dilində 4200 türk sözü müəyyən etdiyini qeyd edir. [6, s.9] Türk dilinin bu dil üzərində təsiri o qədər güclü olmuşdur ki, onun morfoloji və sintaktik quruluşunu da dəyişmişdir. Bu barədə erməni yazıçısı Xaçatur Abovyan yazır: “Bizim dilimiz ən azı 50% türk sözlərindən ibarətdir. Bizim xalq danışmaq dilində nəinki azərbaycanca ancaq ayrı-ayrı sözləri, eləcə də bütöv cümlələri işlədir”. [6, s.7]

Folklorşünas İ.Sadiq yazır: “...erməni dilinin “ən ağırlı problemi olan lüğət boşluğu türk sözləri hesabına doldurulub... Bu, belə də olmalı idi, çünki ermənilər səpələnmiş halda türk torpaqlarında məşkunlaşıb, türk xalqları ilə müntəzəm ünsiyyətdə olurdular. İstisnasız olaraq ermənilərin məşkunlaşdıqları bütün yerlərdə türklər çoxluq təşkil edirdilər və onlar da çox zaman türkcə danışirdilər”. [12] Müəllif H.Açaryanın: “Erməni dili quruluşuna görə öz əhatəsində olan və onu işğal edən dillərə – latıncaya, yunancaya, fransızcaya, ərəbcəyə, aysoricəyə və hətta kürdcənin quruluşuna uyğun ola-ola, birdən-birə bunlardan uzaqlaşır?” sualına cavab olaraq bildirir ki, bu səbəbi uzaqda axtarmaq lazım deyil. Əgər erməni dilinin lüğət fondunun 75%-i türk sözlədirsə, sözsüz, bu qədər söz axını dilin quruluşunu dəyişdirməli idi.

Akademik T.Hacıyev XIII əsr erməni tarixçisi Girokos Qanzaketsiyə istinadən erməni dilində işlənən türk və monqol sözlərini xatırladır: *tanqrı, ərə (ər), ağa, saxal (saqqal), yüz (üz), otmaq (ətmək – çörək), oxar (öküz), qoyna (qoyun), aydku (ayı), kokuçin (göyərçin), tanqız (dəniz – L.A.), yekə, el, qoqay (göy, səma), usun (su) və s.*[7, s.141]

İngilis dilinin lüğət tərkibində də xeyli sayda türk sözlərinə rast gəlinir. Bununla yanaşı, ingilis dilində [ng] səsinin türk dillərinə xas olan [nq] səsi ilə oxşarlığını, yaxud intonasiya paralellərini göstərmək olar. Türk sözləri ingilis dilinə birbaşa və vasitəli yollarla keçib.

Türkmənşəli sözlərin ingilis dilinə keçməsi IV əsrin sonlarında anqlosaksların Hun İmperiyası tərəfindən idarə olunmasından başlayır. 376-cı ildə Mərkəzi Avropa hunların əsarəti altında olmuş və yalnız 449-cu ildə Atilla'nın ölümü ilə anqlar, sakslar və yutlar Britaniya adalarında məskunlaşmağa başlamışlar. Bu proses 150 il davam edib. Bu minvalla türk leksikasının qədim ingilis dilinə və german qəbilələrinin dilinə təsiri 73 il davam edir. Bu müddət ərzində türklərin üstünlüyünü nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, qədim ingilis dilinə dövlət strukturu ilə bağlı, heyvandarlıqla, mədəniyyətlə, hərblə bağlı sözlər keçib. Məsələn: hun dövründə *king, beech, body, beer, book, chobouk, chabu* və s. kimi birbaşa sözlər keçib. Rus dili vasitəsilə isə *ataman, yogurt, kamış, schaschlik* kimi sözlər daxil olub.

Bəzən eyni bir söz leksik mənasını mühafizə etməklə, bir neçə dilin leksikasına nüfuz edir. H.Ş.Akalın türk dillərində işlənən *açıq, bacanaq, bağlama, çanaq, damğa, dolma, düymə, gəmi, qapaq, qayıq, qazan, ocaq, sağrı, sayı, sarma, toxa* sözlərinin yunan, fars, erməni, macar, rumın, serb, alban dillərində həmin anlamda ya eyni, ya da nisbətən fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə işləndiyini yazır. Məsələn:

açıq
farsca – *açıq* (*ağacsız, açıq yer, sahə*)
ermənicə – *açıq, açıqlıq* (*düzənlik, ovalıq*)
rumınca – *acic, ustucic* (*üstü qapalı olmayan*)
bacanaq (*arvadları bacı olan kişilər*)
serbcə – *bazanak*
yunanca – *bacanakis*
albanca – *baxhanak* [13]

Türk dillərindən alman dilində də müxtəlif səbəblərlə əlaqədar bir sıra sözlər keçmişdir. Məlum olduğu kimi, b.e. IV əsrdə german tayfaları şimaldan, qərbdən və Pribaltikadan böyük qüvvə ilə cənuba və şərqə axın edərək, türklərin axınına rast gəlmiş, onlar arasında güclü toqquşma baş vermiş, daha sonra bu iki cərəyan bir-birinə qarışaraq, vahid ittifaqın tərkib hissəsinə çevrilmiş və Avropanın içərilərinə doğru irəliləmişlər. Bu qarışma prosesi onların dillərindən də yan keçməmişdir. Belə ki, bəzi tarixi hadisələr, mədəniyyətlərin qovuşması nəticəsində hər iki dilin lüğət tərkibində digər dilə məxsus leksik vahidlər özünə yer tapmışdır. Ümumilikdə hazırda alman dilində 150-dən çox türkmənşəli söz var. Nümunə üçün bir neçə sözü müqayisə edək:

Türkcə:

Almanca:

<i>apa//aba</i> (<i>böyük, ulu, ağsaqqal (ağbirçək), ata, baba</i>)	<i>Opa (baba)</i>
<i>uma//huma/oma</i> (<i>qadın, nənə, ana</i>)	<i>Oma (nənə)</i>
<i>Qut</i> (<i>uğur, dövlət, bəxt, tale, səadət, müqəddəslik, yaxşılıq, ruh, can</i>)	<i>gut (yaxşı)</i>
<i>tepid//təpid</i> (<i>çadırın yerinə döşənən xalı əvəzi keçə</i>)	<i>Teppich (xalça)</i>
<i>Sancaq</i> (<i>bayraq</i>)	<i>Sandschak</i>
<i>ordu</i>	<i>Horde</i>
<i>quruş</i> (<i>qəpik</i>)	<i>Groschen</i>
<i>dolmuş</i> (<i>mikroavtobus</i>)	<i>Dolmusch</i>
<i>şal</i>	<i>Schal</i>
<i>etmeg//ətmək//ekmek//əkmək</i> (<i>çörək</i>)	<i>Hekmek (xüsusi çörək növü)</i>
<i>yoğurt</i> (<i>qatıq</i>)	<i>Joghurt</i>

Alman mətbəxində populyar olan, eləcə də bir sıra Avropa və Şərq ölkələrinin kulinariyasında rast gəlinən, əsasən yağ, ət, soğan ədviyyat və su qarışımından ibarət *Gulasch* (rusca *гуляш*) adlı yemək, əslində, ilk olaraq türklər tərəfindən hazırlanmışdır. Ucuz ərzaqlardan təşkil olunduğu üçün əsasən aşağı təbəqənin nümayəndələri tərəfindən tez-tez istifadə edilən bu yeməyə “qul aşı” adını veriblər. Bəzi xalqlarda xüsusi günlərdə mərasim yeməyi kimi hazırlanır.

Türk dili və onun ayrı-ayrı qolları fonetik sistemi, leksik tərkibi və qrammatik quruluşuna görə dünyanın ən qədim, köklü, zəngin və geniş funksionallığa malik dilləri sırasındadır. Hazırda türk dilinin ana dili kimi daşıyıcılarının (bütün türk xalqlarının dilləri nəzərdə tutulur) sayı 250 milyona qədərdir. Müxtəlif xalqların dillərindən türk dillərinə söz axını, eləcə də həmin dillərin türk dillərinə müxtəlif yöndən təsiri onların saflığına və zənginliyinə xələl gətirə bilməmişdir.

Elmi yeniliyi: Dünya dillərinin lüğət tərkibində sabitləşmiş türkmənşəli sözlər hələ kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Məqalədə türk dillərinin bir sıra dillərə təsiri araşdırılmış, nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Təbii əhəmiyyəti: Müxtəlif xalqlarının dillərinin lüğət tərkibindəki türkmənşəli sözlərin tədqiqi istiqamətində gələcək araşdırmalar üçün nəzəri mənbə kimi faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Adcı M. Türk və dünya: munis tariximiz. Bakı: KitabKlubu.org, 2017, 290 s.
2. Gəldim, gördüm, mənimsədim (Azərbaycan mədəni ənənələrinin mənimsənilməsi, erməni ənənəsi haqqında) Kamran İmanovun «Армянские ина(о)родные сказки» və İsrəfil Abbaslının «Азербайджанские истины в армянских источниках» kitabları əsasında hazırlanmışdır) Bakı: Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyi, 2010, 112 s.
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Dərslik. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 494 s.
4. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336 s.
5. Təkləli (Nuriyeva) M. Rus dilində türk sözləri. Bakı: Elm, 2001, 352 s.
6. Eren H. Bulgarlar ve Türk dili. Bulgaristanda Türk Varlığı. Ankara: TTK Yayınları, 1985, 173. s.
7. Karaağaç G. Türkçe verintiler sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008, 957 s.
8. Kakuk S. Macar dilinde Osmanlı-Türk unsurları. Bilimsel Bildiriler 1972, Ankara: TDK Yayınları, 1975, 209 s.
9. Баскаков Н. А. О тюркских лексических заимствованиях в русском языке // Советская тюркология, № 4. М., 1983, с.13-18
10. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/dunyada-yaklasik-250-milyon-kisi-turkce-konusuyor/921506>
11. Соболевский А. И. (1924) Русско-скифские этюды. Ленинград: Рос. Гос. Акад. тип., 1924, 332 s.
12. <http://anl.az/down/meqale/xalqcebhəsi/2012/aprel/244868.htm>
13. <https://guneyturkistan.wordpress.com/2010/04/13/turkcenin-yabanci-dillerdeki-on-binlerce-kelimesi>
14. http://www.ufukotesi.com/yazdir.asp?yazi_no=20040223

РЕЗЮМЕ
ПРОЯВЛЕНИЕ ТЮРКСКИХ СЛОВ В МИРОВЫХ ЯЗЫКАХ
Ахмедова Э.Г.

Ключевые слова: *тюркские языки, мировые языки, слова тюркского происхождения, словарная структура, заимствование*

В статье рассматривается влияние тюркских языков на некоторые европейские и восточные языки, слова тюркского происхождения, которые включены в словарь этих языков и активно используются, а также их семантические особенности в языках-реципиентах. Представлено количество слов в некоторых языках, происходящих с тюркского языка, и вопрос их функциональности разъясняется на примерах.

SUMMARY
MANIFESTATION OF TURKISH WORDS IN WORLD LANGUAGES
Ahmadova E.H.

Key words: *Turkic languages, world languages, words of Turkic origin, vocabulary structure, borrowing*

The article considers the influence of Turkic languages on some European and Eastern languages, words of Turkic origin, which are included in the dictionary of these languages and are actively used, as well as their semantic features in recipient languages. The number of words in some languages passing through the Turkic languages is presented, and the question of their functionality is explained by examples.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.04.2020
	Son variant	02.06.2020

UOT 82.091

MÜƏLLİF İRONİYASI VƏ BƏDİİ TƏXƏYYÜL (E.Hüseynbəylinin “Azıx” romanı əsasında)

MƏMMƏDOVA TÖRƏ KAMAL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

toramammadova@gmail.com

Açar sözlər: Azıx, E.Hüseynbəyli, roman, ironiya, azıxantrop, bədii təxəyyül

Postmodernizm ədəbi hadisə kimi nəsrin struktur inkişafına təsir edir. XX əsrin əvvəllərində simvolizm, realizm, sentimentalizm və romantizmin inkişaf etmiş strukturu postmodernizmdə yeni funksionallıq qazanır, nəsr yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Mətnin kollaj, montaj effekti, təhkiyə quruluşunda dəyişiklik roman formalarının dəyişməsinə, romanın hibridləşməsinə (sintezinə) səbəb olur. Müəlliflər klassik mövzulara müraciət edir, klassik ideya parodiyaya məruz qalır, yazıçının təhkiyəsində yeni məzmun qazanır.

Kanonik ənənələri dərk edən yazıçı qəhrəmanın obrazına ironik diskursda yanaşır, bununla da, sadəcə milli ədəbi ənənənin yaşarlılığını və onunla yeni nəsrin qarşılıqlı əlaqəsini nümayiş etdirmir, eyni zamanda milli ənənənin çağdaş şüurun modern özəlliklərinə uyğun transformasiya imkanını göstərir.

Müasir bədii mətn, həmçinin sosial və psixoloji, utopik və antiutopik, alternativ tarixin təsviri kimi keyfiyyətləri birləşdirərək, janrların sintezinə cəhd edir. Burada postmodernist təsvirin aktivləşməsini görürük: şəxsiyyətə sərbəst yanaşma, reallığa ironiya, ikili təsvir, söz oyunu, əlaqəsiz mətn, dağınıq süjet və s.

C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin və b. yaradıcılığında öyrənilən və yalnız qəhrəmanların özünə aid edilən “ikili təsvir” (məs., T.Əlişanoğlu) mövzusu indi janrın əsasında, mətnin strukturunda özünü göstərir. Yeni romanda mətnin strukturunun ikili təsvir üzərində qurulması əsas estetik hadisəyə çevrilir. Müasir romanda sosial mühitin özündən doğan qəhrəmanı bir şəxsiyyət kimi dərk etmək, onu bütün ziddiyyətli keyfiyyətləri ilə bərabər qəbul etmək, nə istədiyini, nə bacardığını, hansı məzmunu, xarakterə malik olduğunu, həmçinin sosial mühitə necə uyğunlaşdığını, fərdiləşdiyini öyrənmək kimi məsələlər daha çox önəm daşıyır.

E.Hüseynbəylinin “Azıx” romanı bu keyfiyyətləri özündə cəmləyir. Müəllifin ikili təsviri, mühitin özündən doğan qəhrəmanları, janr elementlərinin sintezinə cəhdi, tarixi əhəmiyyət kəsb edən mövzuya alternativ müraciəti, ironiyası, bədii təxəyyülü onun yaradıcılığının yeni roman ənənəsindən qidalandığını istisna etmir. Onu da qeyd edək ki, əsər, ilk növbədə, bizə erməni işğalı altında olan Qarabağ torpaqlarımızı, ağrı-acılarımızı xatırladır. Qarabağın Quruçay dərəsində, üç kilometr çaydan aralıda, Quruçayın indiki yatağından 200-250 metr yüksəklikdə yerləşən Azıx mağarası Qafqazda ən möhtəşəm mağaradır. Bu abidə Azərbaycan ərazisində təqribən 1.5-2 milyon il əvvəl də insan yaşadığını təsdiqləyir. Mağara ibtidai insanlar, onların təşəkkülü, mədəniyyəti, məşğuliyyəti, yaşayış tərz, inancları haqqında məlumat verən nadir tarixi-arxeoloji mənbələrdən hesab edilir. “Azıx” mağarasının kəşfi 1960-cı ilə aiddir. Həmin ildə M.Hüseynovun başçılığı ilə aparılan ekspedisiya nəticəsində Azıxın dünyanın qədim sakinlərinin yaşadığı məskən olduğu elmə məlim olmuşdu. Qədim insana aid alt çənənin aşdırılması ilə məşğul olan Dəmir Hacıyev onun ibtidai insana məxsusluğunu müəyyənləşdirmiş və ona azıxantrop adı qoymuşdur. Təəssüf ki, 1993-cü ildən mağara erməni işğalı altındadır və heç təsadüfi deyil ki, ermənilər digər abidələrimiz kimi həmin abidəni də mənimsəmişlər. 2001-ci ildən Ermənistanın Avropa

ölkələrindən tədqiqatçılar qrupu ilə mağarada axtarışlar aparmağa başlaması və bu tədqiqatlara qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının himayədarlıq etdiyi də danılmaz faktıdır.

2002-ci ildə Avropa ölkələrindən professor Henri dö Lümlüy olmaqla, 22 tanınmış alim Bakıya gələrək Azıx və başqa düşərgələrdən tapılmış mədəniyyət nümunələri ilə tanış olaraq onların dünya elmi üçün əhəmiyyətini qeyd etmişlər.

“Azıx” romanı, əslində tarixi materiala müraciət əsasında yazılmışdır. Lakin bu tarixi materiala E.Hüseynbəyli fərqli yanaşmış, Azıx mövzusunun gündəmə gətirməklə bərabər, ironiya, mətn içində mətn funksiyasından istifadə edərək, çağdaş sosial mühitin məişətinə, problemlərinə üz tutmuşdur. İlk öncə, yazının öz əsərinə münasibəti - yaxud da buna əsəri haqqında yığcam təhlil də, deyə bilərik, nəzərimizi cəlb etdi: “Azıx” məzə romanıdır. Çox adam onu başa düşmədi. Mən lağ-lağı eləmişdim. Özü də yazmışdım ki, saxta vətənpərvərlərə həsr eləyirəm. Guya, hər şey bizdən başlayıb, bəşəriyyətin mərkəzi də Azərbaycandır, dünyada hamı türkdən yaranıb. Yəni başdan ayağa özümüzə... ironiya...” [1]

“Tənqidin anatomiyası” adlı əsərində N.Fran yazır: “...Biz ironiyanı vurğulamağa cəhd edərkən, başa düşürük ki, o, birbaşa yazıçı mövqeyinə bağlıdır, ehtirassız yaradılmış belə ədəbi formada birbaşa və dolayısı təsdiq elementləri yox olur. Ironiya həyatı olduğu kimi təsvir edir. Ironik yazıçı diqqəti obyektə yox, subyektə yönəldir. Sadəlövh istehzaçı istehzasını reklam edir, zərif ironiya isə oxucuya imkan verir ki, özü onu (ironiyanı-T.M.) təhkiyədə tapsın”. [2, s.239]

Qeyd edək ki, E.Hüseynbəylinin öz əsəri ilə bağlı təhlilində də ironiya var və yazıçı “saxta vətənpərvərlərə” həsr elədiyi “Azıx” romanındakı çox sosial-fəlsəfi məqamları da ironiya obyektinə çevirir və oxucu bunu hiss etməkdə o qədər də çətinlik çəkmir. Müəllifin ikili təsvirlərində ironik obyekt önə keçir, heç də mətnaltıda qalmır.

Müəllif Azıx haqqında tarixi məlumatlara əsaslanaraq mağaranın tapılması haqqında rəvayətlərə üz tutur, ehtimallar yürüdür. Özünün də təsdiqlədiyi kimi, bu ehtimallar, bəzən ironik xarakter daşıyır. Yazının fantaziyası sərhədləri keçir. Müəllif, bəzən mətnlərarası əlaqə yaratmağa belə çətinlik çəkmir. Yazının Kaliforniyada təhsil alan uşaqlıq dostu İmranbəylə görüşməsi, onunla azıxantrop ilə bağlı söhbətləri romanın əsas mətnini təşkil edir. İmranbəyin Amerika elmi müəssisəsində çalışıb, hansısa maddənin tərkibini tapıb Azərbaycana qaçması, həmin maddənin köməyi ilə azıxantropu yaratması və evdə ona qulluq etməsi fantastik təxəyyülün məhsuluna çevrilir.

Qroteksi artıraraq adi insanların həyatını fantastik şəkildə təsvir edən müəllif, bəzən fantastik sərhədlərdən də kənara çıxır, bununla da nəinki oxucunu təsiri altına alan, dinamik, gözlənilməz süjetlə cəlb etmək istəyir, həmçinin oxucuya qəhrəmanları, hadisələri, insan münasibətlərini dərk etməyə kömək edir.

Hər yeni söhbətə “bəyim hey!!! Görək daha nələr olmuş...”- sözlərilə keçən müəllif, həm də dastan söyləyən ozanı xatırladır. Yeri gəldi-gəlmədi, söhbəti yarımçıq qoyub sabaha saxlayan İmranbəyin nağılları “Min bir gecə” nağıllarını yada salır, baxmayaraq ki, yazıçı əsərdə bu nağılları “Yeddi gözəlin nağılı” ilə də müqayisə edir. Heç olmasa, orada oxucu səbirsizliklə nağılın davamını gözləyirsə, burada oxucu mətndən bezir, onu güclə oxuyur. Yazıçı da, bəlkə bunu duyduğundandır ki, tez-tez mətndən kənara çıxaraq sosial-fəlsəfi notlara köklənir, oxucunu cəlb etmək istəyir: “Qürur yox, qürursuzluq dəbdəydi. İndi “ən varlı adam borcu olmayandır” [2, s.13), “Bir az müsəlman, bir az da yəhudi olmaq lazımdır” və s. [3, s.19]

Z.Serova “XX-XXI əsrlərin başlanğıcında rus nəsrində roman formalarının transformasiya yolları” adlı əsərində yazıçıların ənənəvi qaydaları pozaraq fantasmaqoriya, irrealıq, mifologiyaya müraciətlərini bununla əlaqələndirir ki, müəlliflər onları narahat edən problemləri bu yolla dərin və çoxmənalı şəkildə ifadə etməyə imkan tapırlar. [4] Görünür, E.Hüseynbəyli, bəzən müvəffəq olmasa da, məhz bu ampuadan çıxış etməyə çalışır.

Əsərin əsas qəhrəmanlarından biri yazıçıdır. Yazmağı tərgitdiyini deyən və bunu kitab alan və oxuyanın yoxluğu ilə əlaqələndirən yazıçı-qəhrəman sanki yeni bir süjet tapması ilə sevinir. Bu zaman onun məşhurlaşmaq, tanınmaq, populyar olmaq mərkəzi diqqəti cəlb edir. İmranbəy yazıçı-

qəhrəmanın xəyalında qurduğu obrazıdır. Baxmayaraq ki, müəllif romanda İmranbəyin azıxantropun keçmişini, taleyini, milli mənsubiyyətini araşdıraraq ona çevrildiyini göstərsə, əsərin sonunda "qeyrət çəkən vətənpərvər yazıçının" (burada ironiya olsa belə) özünün İmranbəyə çevrildiyini müşahidə edirik. "Çölə çıxdım. Arvadım məni görəndə qəşş eləyib yerə yıxıldı. Deyəsən, onun ürəyi getmişdi..." (3.76). Burada qadının onun görkəmindən qorxdığını görürük. Özü də öz əksini güzgüdə görəndə eyni halı keçirir: "Üzüm tükün içində itmişdi, sifətim deformasiya olmuşdu: üzüm uzanmış, alnım dombalmış, gözlərim çuxura düşmüşdü. Mən oydum-İmranbəy. Bəşərin əziz-xələf qohumu". [3, s.79]

İmranbəyin dəlixanaya göndərildiyini deyən MTN işçisi yazıçıya deputatlıq, ya da müdirlik təklif edəndə yazıçı "qeyrət, şərəf, vicdan" axtarışına çıxır, tərəddüd keçirir və belə qənaətə gəlir ki, "ulu babalarımızın sümükləri və qəbirləri bizim nəyimizə lazımdır? Onlar artıq köhnəliblər..., özü də çox-çox uzaqdadırlar. Ruhları da bizdən inciyib. Onları güllələyiblər. Bizim ucbatımızdan!" [3, s.77]

Yazıçı-qəhrəman öz təbiətindən uzaqlaşır, bəzən azad və cəsarətli, bəzən isə passiv, sönük, tənha görünür, gələcəyə ümidlərini itirir. Universal insan dəyərlərinin devrildiyini, sosial şəraitin insanın mənəvi dünyasını məhv etdiyini görürük.

Beləliklə də, həqiqətən, İmranbəyin (burada artıq yazıçı-qəhrəmanın!) "vətənpərvərliyi" göz dəşir. Qeyrətini, namusunu pula, şöhrətə, vəzifəyə satır.

Dəlixana isə əsərdə müəllifin ironiya ilə vurğuladığı, amma altında gizli mənalar yatan "əsl bəşəriyyətin gizləndiyi yer"dir. Yəni ağıllı adamlar, xalqın taleyi, tarixi ilə maraqlanan adamlar öz inadlarından əl çəkmədikdə, "dəli"yə çevrilir, dəli adlandırılır, bu adla da cəmiyyətdən təcrid edirlər. Belə ki, əsərdə İmranbəyin əmisi ilə eyni tale yaşadığını da öyrənirik. Amerikanın o vaxtkı prezidentinə sovet hökumətindən şikayət məktubu yazan əmisinin, öncə eksperimentləri məhv edilmiş, sonra özü dəlixanaya salınmışdır. İmranbəysə, guya özünü dəliliyə vuraraq Amerikadan vətənə qaçmışdı, öz kəşfinin qurbanı kimi son ünvanı da dəlixana olur.

Əsərə daxil edilən İbrahim dayı ilə bağlı əhvalatla İmranbəyin əhvalatı arasında əlaqə də mətn içində mətn yaratmaq iddiasından irəli gəlir. Uşaqlıqda lal-kar bacısını itirən İbrahimin lal-kar uşaqlara baxa-baxa onlara çevrilməsi (lal-kar olması) ilə homonid üzərində eksperiment aparan İmranbəyin özünün yavaş-yavaş ona çevrilməsi arasında oxşarlıq tapan müəllif birdən-birə miflərə müraciət edir, nağıl motivlərini sintez edir. Bu zaman İmranbəy özünü azıxantropun nağılçısı və Dədə Qorqud adlandırır. Miflərə müraciət edən yazıçı onları müasir dövrə uyğunlaşdırır, əlaqə yaradır: "Çox işlədik, çox yedik, çox gəzdik, çox bildik, amma ruhlarımızı qoruya bilmədik... Yağlar ruhlarımızı oğurladılar. Ruhlarsız biz heç nəyik". [3, s.42]

Müəllif mifə müraciətlə yeni mif yaradır, eyni zamanda müasir dünyanın fantasmaqorik obrazını təqdim edir, hər yerdən əli üzülən tənha qəhrəmanı məişətin problemləri düşündürür.

Əslində, müasir romanlarda mifə qayıdış, yeni mif yaratma, mifoloji mövzular geniş yer alır və özünəməxsus məna daşıyır. Müasir əsərlərdə müəlliflər ən real hadisələrin təsvirində belə mifik düşüncədən, mistik anlayışlardan bəhrələnməyə cəhd edirlər. Konflikti dərinləşdirərək, hadisələri irreal düşüncə və irreal dünya ilə bağlılıq üzərində qururlar. Aqlın qəbul etmədiyi fantasikadan ən qədim insanlar haqqında nağıllara-miflərə keçən E.Hüseynbəyli də mətn daxili nağıllara siyasi don geydirməklə öz ironiyasının altında bəzi düşündürücü məqamlara işıq salır. "Niyə bizim hər şeyimiz Amerikaya aparılmalıdır?" [3, s.76], yaxud "bütün dünyanı idarə edən amerikalılardır... Heç bilirsən agentliyimiz kimin hesabına fəaliyyət göstərir?!" [3, s.74]

Yazıçı siyasi üsluba yer verir. Mətnin alınmadığı, çətin oxunduğu məqamlarda sanki oxucunu itirəcəyindən qorxub onu bu yolla cəlb etməyə çalışır. "Amerika bir gün hamını zəlil gününə qoysa, gen yaddaşımızı zombiləşdirsə və nəvələrimizin qanına yeritsə, gec olacaq... Bütün müsəlman dünyasını qanına qəltan elədi, indi İranı hədələyir, sonra Türkiyəni vuracaq və sonra bizi..." [3, s.35]

Müəllif azıxantropu bəşər adlandırır. Bəşər övladının, bəşərin yoxa çıxması qeyrətin, ləyaqətin, namusun, milli mahiyyətin itirilməsi kimi təəssüf doğurur. İmranbəyin millətə yazdığı gələrək onu özünə inamsız, güvənsiz, torpaqlarını ona-buna, gədə-güdəyə pay edən, yaddaşsız,

unutqan xalq adlandırması da müəllifin daha çox ironik baxışlarından irəli gəlir. Əsərin əvvəlində İmranbəy, sonunda isə yoxa çıxan yazıçı-qəhrəmandır. Yoxa çıxma – heç olma, itmə özündən qaçma, özü olmaqdan qorxma kimi simvollaşır.

Onu da qeyd edək ki, müəllif “Azıx” mövzusunda toxunmaqla (özünün iddia elədiyi kimi ironik tərzdə olsa belə), onu gündəmə gətirir, Azıxı Azərbaycanın qiymətli məbədi kimi yada salır, onun haqqında oxucunu bilgiləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynbəyli E. Məndə bir az özündən demək var (Ayxan Ayvazla müsahibə) <http://yenizaman.az/v5/w58456/.../#.XLhNx-gzbIU>
2. Фрай Н. Анатомия критики // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. М., 1987, с.239
3. Hüseynbəyli E. Azıx // Azərbaycan jurnalı, №5. Bakı, 2012.
4. Серова З. Пути трансформации романной формы в отечественной прозе рубежа XX-XXI веков. <http://cheloveknauka.com/puti-transformatsii-romannoy-formy-v-otechestvennoy-proze-rubezha-xx-xxi-vekov>

РЕЗЮМЕ

АВТОРСКАЯ ИРОНИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФАНТАЗИЯ

(по роману Э. Гусейнбейли «Азых»)

Маммадова Т.К.

Ключевые слова: Азых, Е.Гусейнбейли, ирония, художественная фантазия, роман, миф

В статье анализируются цель и предмет авторской иронии на примере романа Э.Гусейнбейли «Азых», исследуются границы художественного воображения. Автор обращается к различным жанровым элементам, синтезируя фэнтезийные, мифические и реалистичные описания, выражает социальные проблемы глубоко и неоднозначно. Подчеркивая иронические образы, в сущности, сосредотачивает внимание на реалиях дня в социальной среде.

Надо отметить, что, Азых самая магическая пещера на Кавказе. Этот памятник подтверждает существование человека на территории Азербайджана около 1,5-2 миллиона лет назад. Автор ссылаясь на тему «Азых» (хотя иронично, как он утверждает), упоминает его как драгоценный храм, информируя об этом читателя.

SUMMARY

AUTHOR'S IRONY AND ARTISTIC IMAGINATION

(based on E. Huseynbeyli's novel "Azikh")

Mammadova T.K.

Key words: Azikh, E. Huseynbeyli, irony, artistic fantasy, novel, myth

The thesis analyzes the purpose and object of the author's irony based on E. Huseynbeyli's novel "Azikh" and examines the boundaries of artistic imagination. The writer addresses various genre elements, synthesizes fantasy, mythical and realistic descriptions, tries to express social problems in a multidimensional manner while emphasizing ironic images but in essence focuses on the realities of the day and the social environment. The thesis examines these points.

It should be noted that Azikh is the most magnificent cave in the Caucasus. This monument confirms the existence of human beings in the territory of Azerbaijan about 1.5-2 million years ago. By referring to the “Azikh” theme (although ironically, as he claims), the author attracts attention to it, reminds Azikh as a precious temple in Azerbaijan, informs the reader about it.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.02.2020
	Son variant	06.05.2020

UOT 82.91

ABDULLA BƏY ASININ DİNİ ŞEİRLƏRİ

CABAROVA MƏDİNƏ AĞAKƏRİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

cabarova.84@mail.ru

Açar sözlər: Qarabağ ədəbi mühiti, Asi, XIX əsrin II yarısı, din, şeir.

Asi yaradıcılığı ilə maraqlanan, onun şeirlərini oxuyan hər bir şəxs şairin islam dininə, onun qayda və qanunlarına, peyğəmbərlər, mələklər haqqında “Qurani–Kərim”də qeyd olunmuş ayələrə nə qədər yaxından bələd olduğunu əminliklə söyləyə bilər. Şair yazdığı bütün dini şeirlərində, mərsiyə və növhələrində islam şiə məzhəbinin nümayəndəsi kimi çıxış etmişdir.

İmam Əli, onun ailə üzvləri, davamçıları, iştirak etdiyi döyüşlər və s. haqqında ətraflı məlumata sahib olan Abdulla bəy Asi dini şeirlərinin əksəriyyətində onun tərifinə böyük yer vermiş, onu “həqiqət elminin xəzinəsinin açarı”, “ərəblərin əmiri”, “cahanın seçilmişsi” və sairə epitetlərlə adlandırmışdır:

Ərəblərin əmiri, zülfüqarın sahibi,

Əzəmətli şir kimi Düldülə minib.

Həqiqət elminin xəzinəsinin açarı idi,

Bəşiddə əjdahanı öldürən şah idi. [1, s.188]

İslam tarixindən məlumdur ki, İmam Əli (ə) Məhəmməd peyğəmbərdən (s.ə.v) sonra İslam hökumətini idarə edəcək ən səlahiyyətli şəxs, xilafət taxtına ən layiqli iddiaçı idi. İslam aləmində peyğəmbərdən sonra öz hünəri, möminliyi, şəriət hüququna dərinədən bələd olması, hökumət idarəçiliyindəki bacarığı, Allah yolunda cihad etmək kimi gözəl xüsusiyyətləri ilə İmam Əliyə (ə) çatan ikinci bir şəxs olmamışdır. Məhz bu üstünlüklərinə görə də o, dəfələrlə Allah və peyğəmbər tərəfindən müsəlmanların gələcək rəhbəri təyin olunmuşdur. Bunu Abdulla bəy də öz dini şeirlərində xüsusi vurğulamış, Həzrət Əliyə (ə) olan heyranlığını bu cür ifadə etmişdir:

Peyğəmbərin əcəl vaxtı çatanda,

Onun xələfi vilayətin şahlığına yetişər.

Məhəmməddən sonra xəlifə Əlidir,

Ondan başqa xəlifə olmamış və yoxdur.

Sevimli Allahın sirri idi Əli,

Cəbrayıl ustad Əli idi. [1, s.188]

Yuxarıdakı misralarda şair vəhy mələyi Cəbrayılın adını çəkməklə Əli ilə bağlı bir məqama toxunur. Mənbələrdən məlum olduğu kimi vəhy mələyi Cəbrayıl ilk dəfə Hira mağarasına gəlib Məhəmmədin (s.ə.v) Allahtaala tərəfindən peyğəmbərliyə seçilməsi xəbərini çatdıranda, Həzrəti Əli (ə) onun yanında idi.

Ədəbiyyatımızda dini mövzuya müraciət XVI əsrin əvvəllərində Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında da özünü büruzə vermişdir. Şairin bu mövzuda yazdığı iki tərcümə əsəri bizə məlumdur: “Hədisi-ərbəin” və “Həqiqətüs-süəda”. Bunlardan birincisi XV əsr fars-tacik şairi Əbdürrəhman Caminin nəzmə çəkdiyi qırx hədis, digəri isə İran yazıçısı Hüseyn Vaiz Kaşifinin “Rövzətüş-şühəda” əsərinin sərbəst tərcüməsidir [2, s.278-279].

Füzulidən sonra Abbasqulu ağa Bakıxanov 1820-ci ildə təməmilə dini səciyyə daşıyan “Riyazül-qüds” (“Müqəddəslik bağçası”) adlı əsərini yazmışdır. Əsərdə şair Məhəmməd

peyğəmbəri (s), qızı Fatiməni, xəlifə Əlini mədh etmiş, Kərbəla çöllərində xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş İmam Hüseyn və onun ailə üzvləri, tərəfdaşlarının başına gələn faciəni təsvir etməyə çalışmışdır [3].

XIX əsrdə İslamı kökündən laxladan, onu daxildən parçalayan sünni-şiə problemi hələ də öz aktuallığını saxlayırdı. Təbii ki, bu mühitdə böyüyən, tərbiyə alan insanlar da bu qarşıdurmaya biganə qala bilməzdi. Abdulla bəy Asi də Şuşa mühitində böyüyüb tərbiyə almış, uşaqlıqdan Şuşada hər il Aşura günü ilə əlaqədar keçirilən mərasimlərin, bu zaman müxtəlif dini dünyagörüşü olan insanların qarşıdurmasının, hətta bu toqquşmalar zamanı tökülən qanların canlı şahidi olmuş, təbii ki, bütün sadalananlar onun dini düşüncə və dünyagörüşünə təsirsiz ötüşməmişdi:

*Mirabi-kövsərin oğlu çəkib fəqan,
Qürbi-Fəratda ləbtəşnə verdi can,
Adətədi dəhrdə başın kəsən zaman,
Mərdüm su göstərər qurbanə, Kərbəla.* [1, s.110]

Abdulla bəy Asi də Kərbəla hadisələrində qətlə yetirilmiş İmam Hüseyn (ə), onun ailəsi, silahdaşları, zülm qarşısında məğlub olmuş haqq tərəfdarları üçün acı göz yaşı tökür, mərsiyə və növhələrində bu qanlı hadisələri ürək ağrısı ilə təsvir edir:

*Əntə məmnu min əl-mai-Fərat Hüseyna, Hüseyn,
Əntə məzlum fil-cəsarət Hüseyna, Hüseyn.*

*Şövqilə ümmətə qurban Hüseyna, Hüseyn,
Bulaşan qanına qəltan Hüseyna, Hüseyn.* [1, s.113-114]

Asi növhələrində ən çox adı çəkilən, lənətlənən şəxslərdən biri də Şimrdir. Şair İmam Hüseynin (ə) bu qatilinin adını böyük nifrətlə çəkməklə bərabər, məsum imama qarşı edilən bu cinayəti öz mərsiyə və növhələrində bir növ tarixləşdirmişdir:

*Şimri-zilcövşən batırdı kakilin al qanına,
Vermədi bir qətrə su öldürdü atşan Əkbəri.* [1, s.114]

*Kəsdi ol Şimri-bədərkan Hüseyna, Hüseyn,
Zülmilə başını daldan, Hüseyna, Hüseyn.* [1, s.116]

Əvvəllər həzrət Əlinin (ə) tərəfdarı olmuş Şimr, hətta Siffein savaşında Həzrətin tərəfində vuruşmuşdur. Sonralar Müaviyyənin tərəfinə keçmiş bu satqın Yezid tərəfindən İbn Ziyadın yanına göndərilərək İmam Hüseyn (ə) əleyhinə təbliğat aparmış, onunla amansız davranmağa İbn Ziyadı təhrik etmişdir. Aşura günündə Şimr Yezid qoşununun sol cinahına sərkərdə kimi başçılıq etmiş, tarixdə ən böyük cinayəti isə İmam Hüseynin (ə) başını diri-diri kəsərək bədənindən ayırması olmuşdur.

Asi mərsiyə və növhələrində İmam Hüseynin (ə) ölümündən sonra bacısı Zeynəbin faciəsini - onun əsir qismində dövələrin belində, naməhrəm kişilərin müşayiəti ilə gah İbn Ziyadın sarayına, gah Yezidin hüzuruna gətirilməsini təsvir etmiş, bununla barışa bilməyən şair İslam dininin qatı düşməni olan Hüseyn (ə) qatillərini nifrət dolu misraları ilə "qılıncdan" keçirmişdir:

*Mən həman Zeynəbəm, ey sibti-Rəsuli-mədəni,
Sinəsi üstə anam Fatimə bəslərdi məni.
İndi zəncir vurub boynuma bu Şimri-dəni,
Əntə məmnu min əl-mai-Fərat Hüseyna, Hüseyn.* [1, s.115]

Zeynəbin öz dilindən verilən bu misralarla şair onun timsalında faciəvi şəkildə qardaş itkisi ilə üzləşən bacıların ah-naləsini, fəryadını təsvir etməyə çalışmışdır:

*Buyur Abbasi-ələmdarə, Hüseyna, Hüseyn,
Çəkdilər Zeynəbi bazarə, Hüseyna, Hüseyn.*

Yaraşır mı o vəfadarə, Hüseyna, Hüseyin,

Şimrə Zeynəb gedə yalvarə, Hüseyna, Hüseyin. [1, s.114]

Abdulla bəy təkcə dini şeirlərində deyil, ümumiyyətlə bütün yaradıcılığında “Qurani-Kərim”lə bağlı qissələrdən bəhrələnmiş, əsərlərində İslamın müqəddəs kitabında adı qeyd olunmuş qəhrəmanlardan dönə-dönə danışmışdır. Şairin yaradıcılığında Həzrəti Məhəmmədə qədərki peyğəmbərlərdən söhbət açılmış, onlarla bağlı hər hansı bir hadisə və ya rəvayətə işarə edilmişdir. Şair və yazıçıların müqəddəs kitaba bu cür sıx müraciətinin səbəblərini açıqlayan Mahirə Quliyeva yazır: “Orta çağlarda tarixçilər, katiblər, xətiblər, yazıçı və şairlər Quranın təkcə məna və məfhumlarından deyil, hətta bədii üslubi xüsusiyyətlərindən və bəlağət sistemindən faydalanmışlar. Onlar öz yazdıqlarının etibar dərəcəsini artırmaq üçün Tanrı kəlamına söykənmişlər” [4, s.138]. Asi əsərlərində Adəm, Yəqub, İsa, Musa, İsmayıl Yusif peyğəmbər, vəhy mələyi Cəbrayıl haqqında “Quran” qissələrindən yerli-yerində istifadə olunmuşdur:

Vermişəm könlümü ol daneyi-xalə, ey gül,

Talibəm Adəmə, aldatdı onu bir danə. [1, s.85]

Bu misralarda şair Adəm peyğəmbərin Cənnətdən qovulmasına işarə etmişdir. Bunu o “Qurani-Kərim”in “Bəqərə” (35-ci ayə), “Əraf” (19-cu ayə), “Taha” (120-121-ci ayələr) surələrinə istinadən yazmışdır. Müqəddəs kitabda yazılır: “Beləliklə, Şeytan ona vəsvəsə edərək dedi: “ (Allahın bütün bu xəbərdarlığından sonra) Şeytan ona (Adəmə) vəsvəsə edib pıçıldayıb) belə dedi: “Ey Adəm! Sənə (meyvəsindən yeyəcəyin təqdirdə heç vaxt ölməyəcəyin və həmişə Cənnətdə yaşayacağın) əbədiyyət ağacını və köhnəlib xarab olmayacaq (fənaya uğramayacaq) bir mülkü göstərimmi?” (“Taha” surəsi, 120-ci ayə).

Abdulla bəy “Quran”da adı çəkilən peyğəmbərlərdən İsanın ismini də dəfələrlə çəkmiş, bəzi misralarda isə peyğəmbəri müqəddəs kitabda qeyd olunan ikinci adı – “Məsih” ilə tanıtmışdır:

Mürdə cismin ləli-nabından bulur daim həyat,

Ey hədisin möcüzi-nitqi-Məsihatək ləziz. [1, s.80]

“Qurani-Kərim”də deyilir: “(Məryəm onun özü ilə danışın, deyə) ona (uşağa) işarə etdi. Onlar: “Beşikdə olan uşaqla necə danışaq?” dedilər”. (“Məryəm” surəsi, 29-cu ayə), “ (Allahdan bir möcüzə olaraq körpə dilə gəlib) dedi: “Mən, həqiqətən, Allahın quluyam. O mənə kitab (İncil) verdi, özümü də peyğəmbər etdi” (“Məryəm” surəsi, 30-cu ayə). Asi yuxarıdakı misralarda “möcüzi-nitqi - Məsiha” ifadəsi ilə beşikdə dil açan peyğəmbərin möcüzəvi nitqinə işarə etmiş, bu fikri Məryəm surəsinə istinadən yazmışdır.

Asi şeirlərində ən çox adı çəkilən peyğəmbərlərdən biri də Yusif peyğəmbərdir. Şair Yusif peyğəmbərin həyatındakı bir çox məqamları şeirində işıqlandırmış, kiçik misralarda xırda işarələrlə də olsa gah Yusifin kölə kimi satılmağından, gah Züleyxanın ona vurğunluğundan, gah da paxıl, qaraqəlbli qardaşları tərəfindən dərin bir quyuda həbs edilməsindən danışmışdır:

Çahi-zənəxdə könlüm arar genə hüsnün,

Yusif həvası ilə dutub üns çahilən. [1, s.70]

Nəçidir Yusifi-Misri sənə həmta olsun,

Bir qulamındı, çəkiblər onu bazarə, Qara. [1, s.75]

Sənəmlər həmdəməmdir, gəlsə Yusif surətim nagah,

Necə pünhan edim ol bütləri, aya, Züleyxa tək. [1, s.79]

Yusif peyğəmbər ilə əlaqəli məqamlar “Qurani-Kərim”in “Yusif” surəsinin 9, 10, 15, 20, 21-ci ayələrində öz əksini tapmışdır: “Bir başqası (Rubil və ya Şəmun) belə dedi: “Yusifi öldürməyin, onu bir quyunun dibinə atın. Əgər belə etsəniz, yol keçənlərdən biri onu götürür”. (“Yusif surəsi”, 10-cu ayə).

İslam dininə, onun müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim”ə yaxından bələd olan şair şeirlərində Musa peyğəmbərdən, onun yaratdığı möcüzələrdən, İbrahim peyğəmbərin Allaha olan sonsuz məhəbbətinin sübutu kimi oğlu İsmayılı qurban kəsməyə hazır olmasından, vəhy mələyi Cəbrayılba bağlı Quran qissələrindən yerli-yerində istifadə etmişdir:

*Qəddinin fikri iki gözdən edib xunabi-qəm cari,
Şikaf etmiş bu dəryanı əsa hökmilə Musa tək.* [1, s.78]

*Zülfə dillə ruy ara girdi səba, əyağ qoyar,
Pərdeyi-liməəllah, cürəti-Cəbrayılba bax.* [1, s.82]

*Rəbbi- Minayi-məhəbbətsən, aya, İsmayıl,
Asiyi-zarı qəbul eyləgilən qurbanə.* [1, s.85]

Adı çəkilən peyğəmbərlər və mələklər haqqında “Quran”ın “Bəqərə” (“İnək”), “Əraf” (“Sədd”), “Yunus” (“Yunis”), “Səffat” (“Səf-səf duranlar”), “Nəhl” (“Bal arısı”), “Qədr” (“Qədr gecəsi”) surələrində məlumat verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov R. Abdulla bəy Asinin həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Nurlan, 2009, 210+83 s.
2. Səfərli Ə, Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 385 s.
3. Nağısoylu M. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun “Riyazül-qüds” əsəri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 172 s.
4. Quliyeva M. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Nafta Press, 2008, 268 s.
5. “Qurani- Kərim” (tərcümə edən: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev), Bakı: 2005

РЕЗЮМЕ

РЕЛИГИОЗНЫЕ СТИХИ АБДУЛЛА БЕКА АСИ *Джабаровва М.А*

Ключевые слова: литературная среда Карабаха, Аси, вторая половина 19 века, религия, поэзия

Абдулла бек Аси один из талантливейших поэтов, которого вырастило литературное течение Карабаха. Он родился и получил образование в городе Шуша. Лишившийся в раннем детстве отца, поэт вырос под покровительством дедушки Касум бек Закира. В получении образования, воспитания и в формировании Аси как поэта, дедушка Касум бек сыграл большую роль. К сожалению, молодому поэту в юном возрасте расстался с жизнью, тем самым сильно огорчил своих современников. В этой статье исследованы религиозные стихотворения Аси.

SUMMARY

ABDULLA BEY ASIS RELIGIOUS POEMS *Cabarova M.A*

Key words: literary environment of Karabagh, Asi, 2nd part of 19th century, religion, poem

Abdulla Bey Asi is one of the most talented poets who was raised by the literary movement of Karabakh. He was born and educated in the town of Shusha. Having lost his father in early childhood, the poet grew up under the patronage of his grandfather Kasum Bek Zakir. Grandfather Kasum Bek played a big role in getting education, upbringing and forming Asi as a poet. Unfortunately, the young poet lost his life at a young age, thereby greatly upsetting his contemporaries. This article examines Asi's religious poems.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.01.2020
	Son variant	03.03.2020

УДК 82: 821: 821.111

**ФИЛОСОФИЯ ЖИЗНИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ У.С.МОЭМА
(«Бремя страстей человеческих» и «Узорный покров»)****ИСАЕВА ФЕРГАНА МЕХМАН ГЫЗЫ***Бакинский славянский университет, докторант*farghana.isaieva.91@mail.ru***Ключевые слова:** узоры, свобода воли, жизнь, красота, совершенствование*

Моэм не раз переименовывал свой самый крупный роман «Бремя страстей человеческих», остановившись на названии, заимствованном из «Этики» Спинозы, обращение к которому было не случайно. Моэма привлекала в его философии главенствующая роль, которую он отводил для разума. Однако он соглашался с одним, но не мог принять другое. Согласно Спинозе, «высшее благо для души есть познание Бога, а высочайшая добродетель – познавать его» [2, с. 514] (28-я теорема 4-ой части «Этики» – «О человеческом рабстве или о силах аффектов»). Чуть ли не с детства потерявший веру в Бога Моэм не мог принять данную теорию. Таковым он изобразил и своего главного героя, Филипа Кэри.

Будучи воспитанным в доме своего дяди-священнослужителя, Филип иступленно молится Богу о том, чтобы тот сотворил чудо, избавив от физических и моральных недугов. Однако остается не услышанным. Так герой начинает сомневаться в существовании милосердного Бога и постепенно разочаровывается в Нем.

Набирая в Германии жизненный опыт, Филип знакомится с Хейуордом, взгляды которого оказывают на юного Филипа очень сильное воздействие. Навянная Хейуордом вера в красоту, любовь, разговоры о поэзии, походы в театры, его рассказы о надуманных любовных похождениях и окончательная потеря веры в Бога пробуждают в Филипе желание начать жить реальной жизнью, испытать неведомые ранее чувства. Беря за основное правило жизни делать лишь то, что доставляет ему удовольствие, в поисках наслаждений красотой Филип отправляется в Англию.

Познакомившись в Блекстебле с мисс Уилкинсон, гостьей его дяди, герой увлекается ею. Вскоре эта игра наскучивает ему, и он отправляется в Лондон строить карьеру юриста. Однако через некоторое время Филип понимает, что должен заняться искусством, и в поисках себя-художника он отправляется в Париж.

Постепенно Филип понимает, что избранная им философия наслаждения не оправдала себя и начинает втайне искать другую опору в жизни.

В Париже герой знакомится с Кроншоу, поэтом, сыгравшим важную роль в жизни Филипа, поставив перед ним вопрос о смысле жизни. В процессе общения с поэтом Филип знакомится с новым взглядом на жизнь и общество. Кроншоу дает понять герою, что он вовсе не похоронил в себе веру в Бога, сохранив в душе христианскую мораль. А философия поэта проста – он верит в отсутствие свободы воли у человека. Двигателем человеческих действий, по Кроншоу, является эгоизм, с чем не может согласиться герой. «Люди – как полагает поэт, – стремятся в жизни только к одному – к наслаждению». [3, с. 236] Однако под наслаждением он понимает не только чувственное наслаждение. Ключ в том, что человек делает только то, что доставляет ему удовольствие. Он совершает добрые или злые дела не по какой-либо морали, а потому, что это соответствует его желаниям. Такой подход

к рычагу действий человека отсылает нас к любимому философу писателя – Спинозе, который в своем фундаментальном труде «Этике» (1677 г.) излагает мысль о том, что основой добродетели или правильного образа жизни является «искание собственной пользы». [2, с. 513] Поиски и достижение счастья обусловлены аффектами, под которыми понимаются желания, удовольствия и неудовольствия. Однако человек должен стремиться к совершенствованию, к обузданию страстей, ибо желания человека и то, что доставляет ему удовольствие, не всегда могут быть чисты и благородны. При этом Спиноза подчеркивает, что полностью избавиться от них невозможно, потому что натура человека представляет собой единство противоречивых чувств и склонностей. В ней высокий талант может сочетаться с жестокостью, доброта с развратом. Однако стремление к совершенствованию вызывает глубокое удовольствие и радость. Так утверждается мысль о необходимости стремления к самосовершенствованию при всей противоречивости человеческой природы.

Моэм в своих произведениях не благоволит к символике, однако при пристальном внимании к его романам можно заметить использование определенных символов – узоров, которыми он украшает *ковры* и *покрова*. Именно об узорах на персидских коврах упоминает Кроншоу, отвечая на вопрос Филипа о смысле жизни. В их узорах, как уверяет героя старый поэт, заключается ответ на его вопрос. Персидский коврик, в витиеватых узорах которого и скрыт смысл жизни, в качестве подарка отправляет Кроншоу спустя некоторое время Филипу. Герой долго задумывается над словами поэта, но не может найти к ним ключ. После долгих размышлений Филип приходит к мнению, что не станет рабом сложившихся взглядов в обществе, ибо «каждый человек сам себе философ». [3, с. 292] Он формулирует новую теорию под воздействием того же Кроншоу: «Следуй своим естественным наклонностям, но с должной оглядкой на полицейского за углом». [3, с. 291] Так герой начинает чувствовать свободу, которая позволяет человеку делать все, «что хочет... если может». [3, с. 293] В новой формуле жизни не находится место совести, которая перестает существовать для него из-за относительности понятий добра и зла, грех понимается как предрассудок, а единственным мерилom нравственности становится сила.

Приняв решение посвятить себя медицине, Филип ближе знакомится с ранее скрытыми, неизвестными ему сторонами жизни. Испытав страсти, которые он мечтал переживать раньше, он понимает, что они не приносят ему счастья. А спустя некоторое время, герой признает, что воля человека не свободна. Иллюзия свободы воли настолько глубоко укоренилась в нашем сознании, что мы «не в состоянии от нее избавиться» [3, с. 366]. Поступая, так или иначе, мы выполняем лишь волю свыше. Так он начинает понимать, что отнюдь не разум руководит человеческими поступками, а высшая сила, которую человеческий разум не в силах понять. Таким образом, Моэм подтверждает мысли Спинозы об отсутствии у человека свободы воли.

После смерти Кроншоу герой приходит к выводу, что выведенный им закон жизни – действовать по велению чувств, но помнить о *полицейском за углом* не оправдала себя. Постепенно Филип осознает, что жизнь бессмысленна – чем бы мы ни занимались при жизни, мы все рано или поздно умираем. Герой разгадывает смысл узоров персидского ковра – жизнь со всеми сложными перипетиями похожа на ковер с различными узорами. Все события в нашей жизни также рисуют особый узор, неповторимый, особенный, из удач и неудач, взлетов и падений, радостей и печалей. Человек волен думать, что сам рисует узоры, но узоры уже начерчены высшей силой, судьбой. Человек может жить бесцельно, ограничиваясь только удовлетворением своих эстетических потребностей, или полагать, что он сам решает свою судьбу, – «раз ему так кажется, следовательно, для него это так и есть на самом деле». [3, с. 593]

Размышления о смысле жизни начинают занимать героиню «Узорного покрыва» («Paintedveil») (1925 г.) только после пережитых ею потерь. По мнению В.А.Скороденко, это

роман «о силе любовного наваждения, его преодолении и трудном становлении души и характера» [4, с. 21] человека.

Будучи избалованной кокеткой, отказывающей в ожидании лучшей партии всем своим ухажерам, Китти выходит замуж за УолтераФейна. Толкает ее на этот роковой шаг безвыходность, страх остаться одной, наущения матери. Жизнь миловидной Китти и сдержанного в проявлении своих глубоких чувств Уолтера течет спокойно, пока молодожены не отправляются в Китай, где героиня увлекается уже не совсем молодым повесой, Чарльзом Таунсендом, который не имеет никаких серьезных намерений, ибо женат и имеет троих детей. Но обо всем этом Китти узнает после разоблачения Уолтером их связей, что и становится первым этапом на пути ее духовного роста.

Поездка в китайскую деревню, охваченную эпидемией холеры, становится своего рода наказанием, которое Уолтер придумывает для жены.

Если для Филипа истинная жизнь начинается после избрания им медицины, то Китти погружается в нее, будучи в Китае: «Я чувствую себя так, будто жила на берегу прудочка, а мне вдруг показали море». [4, с. 312] Там и происходит перерождение героини. Молодая женщина, привыкшая идти на поводу своих чувств и получать от жизни все желаемое, понимает, что вся прежняя жизнь – ложь, не стоящая и медного гроша. А правда жизни – здесь, среди самоотверженных людей, которые совершают истинные подвиги каждый прожитый день. Это становится второй опорной точкой восходящей линии жизни Китти. Забота о других, желание сделать счастливым хотя бы одного ребенка, заставить его улыбнуться становится отныне основной целью героини.

После активного участия в жизни зараженной холерой деревни, столкновения со смертью, которая отнимает жизни сотни людей прямо на улице, Китти все больше и больше осознает, насколько поверхностной и легкомысленной была ее прежняя жизнь. Однако жизнь слишком коротка и быстротечна, чтоб помнить о совершенных ошибках и заикливаться на них, не будучи в силах двинуться дальше. Даже измена, нарушение данной клятвы, предательство супруга ничего не значит по сравнению со смертью, которая подстрекает людей на каждом шагу. Она начинает понимать, что Уолтер не может простить не ее, а себя, за то, что мог полюбить такую девушку. И наказать он пытался не ее, а себя, каждый миг бросая вызов судьбе, рискуя своей жизнью. Китти, понимая этот сложный процесс в душе Уолтера, пытается помочь ему простить себя. Именно поэтому, увидев его последний раз при смерти, она просит прощения, чтобы успокоить его душу.

На вопросы Китти о смысле жизни Уоддингтон, знакомящий ее с древней философией Дао, отвечает так: «Одни из нас ищут его в опиуме, другие в Боге, кто в вине, кто в любви. А Путь для всех один и ведет в никуда». [4, с.325] Дао призывает к смирению, ибо «смиряющийся будет сохранен». [4, с. 341] Проходя по определенным путям, прокладывая свою тропу, человек в безграничном поле жизни создает своеобразный узор.

Согласно Конфуцию, Дао – это судьба, которую нельзя изменить. Как видно, отношение Спинозы к жизни и судьбе совпадает с толкованием Дао.

Так, постепенно меняется отношение Китти к жизни, а со смертью мужа меняется ее отношение и к человеку, как таковому. «Ведь если это только машина», – говорит героиня, видя в нем только бесчувственный механизм, – «до чего же бессмысленны все наши страдания, боли, душевные муки!» [4, с.340] Так героиня приходит к мысли о бессмысленности жизни. Ее знакомый Уоддингтон же считает, что добро, которое творят монахины, украшает жизнь, придавая ей истинную красоту. Неслучайно Моэм в качестве эпиграфа к роману «Узорный покров» взял строки из сонета Шелли: «О, не приподнимай покров узорный, // Который люди жизнью называют». [5] Жизнь полна сложностей, неясностей и противоречий, которые зигзугуют под покрывалом жизни. Из всех трудностей и сложившегося хаоса человек волен создать красоту, которая может выражаться как в

написанной книге, сочиненной музыке, нарисованной картине, так и в добре, которую творит человек. Так Уоддингтон приходит к мысли, что истинная Красота заключается «в прекрасно прожитой жизни». [4, с. 341]

В разговоре с отцом Китти впервые выражает желание кого-то искренне полюбить и выразить свою любовь заботой и вниманием. В ее понимании человек больше не машина, а живое существо, творящее саму жизнь и делающее ее прекрасной. Она находит себя среди массы людей, творящих жизнь, и желает также сыграть свою партию, показать, насколько сильно любит она. Она, как тот музыкант, о котором говорил Уоддингтон, играет свою «скромную партию» [4, с. 341], – не догадываясь о внутренних сложностях рождающейся гармонии, он удовлетворяется тем, что сама по себе музыка прекрасна.

Согласно Лао-цзы, Дао присущ циклический характер: «Тяжелое есть основа легкого. / Покой есть господин беспокойного». [6, с. 188] Исходя из этого, можно сделать вывод, что страдания, которые переносит Китти, становятся своего рода залогом последующего ее благополучия, ибо жизнь представляет собой череду везений и невезений.

Таким образом, Филип перестает задаваться вопросами, понимая, что жизнь не подходит ни под какие формулы и правила, нужно просто жить, рисуя каждым своим шагом своеобразные узоры. Китти, в свою очередь, начинает понимать, что жизнь сама по себе прекрасна, несмотря на все ее сложности, благодаря которым человек становится лучше, выше, глубже.

Через оба произведения красной нитью проходит мысль о бессмысленности жизни, которая принимается ими как данность, но отнюдь не огорчает их. В глубине человеческой натуры заложены порочные мысли, страсти, которые невозможно полностью искоренить, однако лишь стремление к преодолению себя может освободить человека от внутреннего рабства – «бремени страстей человеческих», в чем и выражается человеческое счастье по Спинозе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Емелина М.В. «Узорный покров» С.Моэма в литературоведческом и лингвостилистическом аспектах // Актуальные направления науч. исслед.: от теории к практике. №2 (4). 2015, с.147-151
2. Лукьянов А.Е. Лао-цзы и Конфуций: Философия Дао. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000, 384 с.
3. Моэм С. Бремя страстей человеческих. М.: Иностранная литература, 1959, 696 с.
4. Моэм С. Избранные произведения в 2-х томах. Т.1. Романы. Пер. с англ. / Составл. и Предисл. В.Скороденко. М.: Радуга, 1985, 560 с.
5. Сомерсет Моэм / А.Я. Ливергант: ред. И.И.Никифорова. М.: Молодая гвардия, 2012. 283 с.: (Жизнь замечательных людей: серия биографий; вып. 1379)
6. Спиноза Бенедикт (Барух) / Серия «Выдающиеся мыслители». Ростов-на-Дону: Феникс, 1998, 608 с.
7. Шелли П.Б. Сонет: Узорный не откидывай покров // <http://www.eng-poetry.ru/Poem.php?PoemId=304>

XÜLASƏ
U.S.MOEMIN ƏSƏRLƏRİNDƏ HƏYAT FƏLSƏFƏSİ
(“İnsan ehtiraslarının yükü” və “Naxışlı örtük”)
İsayeva F.M.

Açar sözlər: *naxışlar, iradə azadlığı, həyat, gözəllik, mükəmməlləşmə.*

Məqalədə Moemin “İnsan ehtiraslarının yükü” və “Naxışlı örtük” əsərlərinin müqayisəli təhlili həyata keçirilir. Müqayisəli tədqiqat zamanı hər iki romanın əsas fikrini ifadə edən simvolların rolu açıqlanır. Həyatın mürəkkəb, gözlənilməz hadisələrlə dolu və eyni zamanda gözəl olduğunu xarakterizə edən simvollar rolunda birinci romanın qəhrəmanını düşündürən, ikinci romanın isə epigrafinda öz əksini tapan naxışlar çıxış edir.

"İnsan yükünün ehtirası" romanında mənəvi axtarışlarda olan əsas qəhrəman müəyyən yaşam qaydaları tərtib etməyə çalışır. Bir neçə dəfə düşüncələrində yanıldıqdan sonra həyatın mənzərəsini əks etdirən bir fars xalçasını hədiyyə kimi qəbul edir.

İkinci əsərin qəhrəmanı daxili inkişaf yolunda müəyyən çətinliklərdən keçərək, həmçinin insan həyatının mənası barəsində düşünməyə başlayır. Həyata, özünə və etdiyi səhvlərə olan münasibətini tam dəyişərək, qəhrəman öz eqosunu, şəxsi maraqlarını aşmağa, öz yaxınına qayğı və sevgi göstərməyə qərar verir.

Düşüncələrini ifadə edərkən müəllif nəticədə eyni fikri – insan iradəsinin azad olmamasını sübut edən Spinoza və qədim Çin Dao fəlsəfəsinə müraciət edir. Lakin əsas sual “insan ehtiraslarının yükü”nün öhdəsindən gəlməyə çalışmaqla çatcağımız insan xoşbəxtliyidir. Və əsərlərin qəhrəmanları məhz bu yoldadırlar.

SUMMARY
THE PHILOSOPHY OF LIFE IN THE WORKS OF U.S.MAUGHAM
(“Of Human Bondage” and “Painted veil”)
Isayeva F.M.

Key words: *patterns, free will, life, beauty, perfection.*

In the thesis comparative analyze of “Of Human bondage” and “Painted veil” by U.S. Maugham is realized. The role of the symbols representing the main points of both novels is explained in the process of the comparative consideration of the stories. The symbols, which characterized the difficulties, unpredictability and at the same time the beauty of the life become patterns. These patterns make the hero of the first story think and they are reflected on the name and epigraph of the second one, which ornaments conclude an answer to his question.

The hero of the second novel, going through the certain difficulties on the way to personal growth begins to think about the meaning of human life. By reconsidering her attitude to life, to herself and her mistakes, the protagonist decides to shed her ego, go beyond of her personal interests, take care of her loved ones and show her love for them.

While expressing his thoughts, the author finally addresses the same idea – the philosophy of Spinoza and the ancient Chinese Dao, proving that human will is not free. However, the main question is human happiness, which we can achieve by trying to cope with the "human bondage". So, the heroes are on the way to overcome it.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.04.2020
	Son variant	16.06.2020

UOT 82.91

CON MİLTONUN “İTİRİLMİŞ CƏNNƏT” ƏSƏRİNDƏ DEMON OBRAZI**SƏFƏROVA ÜLVİYYƏ SƏFƏR qızı***Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci*elnur_seferov@inbox.ru*Açar sözlər: Con Milton, İtirilmiş cənnət, iblis, poema, ingilis ədəbiyyatı*

Con Milton hələ gənc yaşlarından ingilis xalqını mədh edən dini xarakterli, epik poema yazmağı qarşısına məqsəd qoymuş, lakin ictimai-siyasi sferada üzləşdiyi müəyyən hadisələrin nəticəsi olaraq bu istəyinə yaradıcılığının son dövrlərində nail ola bilməmişdir. On iki nəğmə və bu nəğmələri təşkil edən on bir min misradan ibarət “İtirilmiş cənnət” əsərini yazarkən müəllif bibliya əfsanələrindən bəhrələnməmişdir. Bu səbəbdəndir ki, tədqiqatçılar poemanı tədqiq edərkən inqilab pərdəsi altında təsvir olunan tarixi ümumiləşdirməni nəzərə almadan əsəri “dini epopeya” hesab etmişlər. “Poemada təsdiq olunur ki, bəşəriyyətin ağır, daşlı-kəsəkli yolu labüd şəkildə ictimai inkişafa aparır” [2, s.68].

Poema İblisin məğlubiyyətdən sonra “Velzevul” adıyla tanınan əzəli və əbədi dostu ilə qurduğu dialoqla başlayır. O, Ulu Yaradana qarşı çıxaraq uğradığı məğlubiyyətdən nəinki peşman olmamış, hətta qəzəbi və nifrəti daha da alovlanmışdır. Bu səbəbdəndir ki, o “üsyankar ruhların qoşunları”nı “Uca Qadir”ə qarşı ayağa qaldırmaqla öz şərəfini və qürurunu mühafizə etmək qərarına gəlir:

*Yox, mən əyilmərəm, yox mən bilmərəm,
Tövbə nə olan şey, peşmanlıq nədir,
Ondansa şəfəqim sönsə yaxşıdır... [1, s.16]*

İctimai-siyasi həyatda qarşılaşdığı bəzi hadisələr müəllifin psixologiyasında iz qoymuş və nəticədə onu şər qüvvələrin əbədi rəhbəri olan İblis obrazını yaratmağa sövq etmişdir. “Bu obrazın başlıca səciyyəsi azadlıq yanğısıyla hər şeyi itirən İblisin şərə necə qovuşması, süqutundan qürur duyması və cəhənnəmin girdablarında mərəkə (pandemonium) qurması, oradan göylərə hədələr göndərməsidir”. [1, s.10]

Bədii ədəbiyyatda demon və demonlaşmış obrazların təsvirinə bir çox dünyaca məşhur yazıçıların əsərlərində rast gəlmək olar. Məsələn, Alman yazıçısı Höte “Faust” əsərində yaratdığı İblis obrazını Mefistofel, Bayron “Qabil” əsərində Lutsifer, Milton “İtirilmiş cənnət” əsərində məhz İblis adlandırmışdır. Lakin adları sadalanan yazıçıların təsvir etdiyi demon obrazlarının isimləri müxtəlif olsa da, onların amalı, xisləti birdir; insanı nəfsinə qul edərək öz iradəsinə tabe etmək, onun qəlbinə hakim olaraq Yaradana özünün qüdrətini sübut etmək.

Xeyir və Şər arasındakı qarşıdurma haqqında rəvayətləri Con Milton Bibliyadan götürmüşdür. Bir puritan kimi o, həyatda daim xeyir və şər qüvvələri arasında baş verən mübarizəni izləmiş və gəldiyi qənaətlərə əsasən “İtirilmiş cənnət” əsərində simvolik olaraq Allah və İblis obrazlarını yaratmışdır. İnsan obrazını – Adəmi isə bu iki varlıq arasında seçim etmək üçün əsərə daxil edir, onun timsalında xeyirin və yaxud şərin ardınca gedəcək insanların seçimini göstərməyə çalışır. “Puritan üçün həm İblis, həm də Adəm Allaha qarşı günah işlətməkdə eyni dərəcədə günahkardırlar. Lakin Milton insanla İblis arasında qəti fərq qoyur. İblis paxıllıqdan və qürurdan Allaha qarşı üsyan qaldırırsa, Adəm insan naminə, sevgi naminə Allaha asi olur”. [2, s.73] Əsərdə Milton Yaradana varlığın başlanğıcı kimi mədh etmişdir. İblis isə şər qüvvələrin hökmdarı kimi öz çirkin məqsəd və məramını həyata keçirmək üçün yaradılmış mifik obraz kimi təsvir olunmuşdur.

Bibliyada olduğu kimi, “İtirilmiş cənnət”də də İblis Adəm və Həvvanın həyatında faciəvi dönüş nöqtəsi yaradır. O, Həvvanın qulağına fısıldadığı sözlərlə onu Uca Qadirin qoyduğu qadağaya məhəl qoymamağa və “İdrak ağacı”nın meyvəsindən yeməyə təhrik edir:

*Ölümdən qorxmayıb Xeyiri, Şəri,
İnsan dərk etməyə addım atarsa –
Niyə bundan ötrü Tanrı coşurmuş?
Dərk etmək xeyiri ədalətlidir. [1, s.301]*

İblisin ilan cildinə girərək öz natiqlik bacarığı ilə gah odlu-alovlu, gah da incə bir siyasətlə söylədiyi nitqi sonda Həvvanı itaətdən çıxmağa və yasaq olunmuş meyvənin dadına baxmağa inandıra bilir:

*Haqqa, ədalətə qalarsa əgər,
Cəza verə bilməz Tanrı sizlərə.
Yox, əgər verərsə O, haqlı deyil,
Haqsız Tanrı olmaz bilin bir kərə! [1, s.301]*

İblisin fitnə-fəsadından qurtula bilməyən cənnətin daimi sakinləri Tanrı qəzəbinə düşər olaraq cənnətdən yer üzünə qovulur. Bununla da Adəm və Həvvanın cəzası bitmir, onların ölümsüzlüyü də etdikləri günahın cavabı olaraq Tanrı tərəfindən götürülür:

*Odur ki, süquta məhkumdur insan,
Heç nəylə yuyammaz xəyanətini;
Həm onu, həm ondan törəyənləri
Ölüm izləyəcək həmişə yəni. [1, s.91]*

Əsərdə müəllif səmavi kitablarda qeyd olunduğu kimi, Adəm və Həvvanın cənnətdən qovulmasının səbəbkarı olaraq İblisi günahlandırır. Lakin İblisin məkrli əməllərinin qurbanı olan İnsan məgər bütün baş verənlərdə günahkar deyildimi? Cənnətlə müjdələnmiş, hər cür dərddən, qüssədən uzaq xoşbəxt və firavan ömür sürən bu ilk cütlüyün Tanrı hökmündən çıxmasında, onun iradəsinə və hökmünə qarşı gəlməsində bütünlüklə İblisi günahlandırmaq doğru olmazdı. Əgər Tanrı istəsəydi, İblisin cənnətə daxil olmasının, Adəm və Həvvanın qəlbini öz məkrli əməlləri ilə ələ almasının qarşısını ala bilərdi. Lakin Tanrı onlara iradə azadlığı bəxş etmiş, doğrunu yalnız müəyyən etməyi onların öz öhdəsinə buraxmışdı. Poemada baş vermiş bu hadisələrdə özlərini qismən günahkar hesab edən Gözətçi Mələklər cənnətin qapılarını lazımınca mühafizə etmələrini, öz işlərində ayıq-sayıq olduqlarını sübut etmək üçün göylərə üz tutduqda Tanrı bu işdə onların qəbahətinin olmadığını bildirir: “Tanrı onlara bəraət verir və bildirir ki, İblisin cənnətə soxulmasının qarşısını almaq hökmü onlara verilməmişdi”. İnsan iradə zəifliyi nümayiş etdirmiş və bundan istifadə edən Cəhənnəm Şahı sonda məqsədinə yetişmişdi. Əsərdə şair İblisin dili ilə onun qələbə sevincini bu cür ifadə edir:

*Bizim məğlubiyyət hesabına o,
Sonsuz xoşbəxt idi, firavan idi.
Haqqın yasağını pozmaqdan ötrü
Onu şirnikdirdim – dərhal əyildi. [1, s.328]*

“İtirilmiş cənnət” əsəri ilk nəzərdə oxucusunda sırf dini mövzuda yazılmış əsər təəssüratı yarada bilər. Lakin burada müəllifin yaşadığı dövrün siyasi-ictimai hadisələri ilə bağlı şəxsi düşüncələri də əks olunmuşdur. Şairin bu əsəri yazmasında ingilis-burjua inqilabının məğlub nəticələri də öz təsirini buraxmışdır. Burada şairin oxucusuna çatdırmaq istədiyi ideyalardan biri də odur ki, bəşər nəslinin addımladığı həyat yolu nə qədər çətin və məşəqqətli olsa da, o, bu yolla təkmilləşərək inamla, cəsarətlə addımlağa qadirdir. “Milton İlahi nüfuzun qüdrəti qarşısında üsyankar İblisin və asi insanların gücsüz olduğunu ön plana çəkir, bununla da irtica əleyhinə üsyana yox, mənəvi və əxlaqi təkamülə, mənəvi qüvvələrin bir yerə toplanmasına çağırır” [2, s.116].

Poemanın inqilabi ruhu, şairin irtica əleyhinə inqilabi düşüncələri İblis obrazında cəmləşmişdir. Dini ədəbiyyatlarda qiyamçı, Yaradanına qarşı çıxan şər qüvvə - İblisdən fərqli,

“İtirilmiş cənnət” əsərindəki eyni adlı obraz əsərdəki digər obrazlardan daha canlı, daha cəlbedici çıxmışdır. Bəlkə də elə bu səbəbdəndir ki, müəllif döyüşkən, mübariz, üsyankar feodal mütləqiyyətinə qarşı çıxan xalq kütlələrinin obrazını məhz İblisin timsalında yaratmağa çalışmışdır. Əsərə başqa bir mövqedən yanaşdıqda poemanın baş obrazı kimi verilmiş İblis surətini təmənilə mənfi obraz kimi səciyyələndirmək də doğru olmazdı. Poemanın əksər hissələrində özünün qeyri-adi gücü, qərar vermək bacarığı, əyilməzliyi ilə o, gizlənmiş və gecikmiş peşmançılıq kimi hissləri bürüzə verir. Bəlkə də elə bu səbəbdəndir ki, əsəri oxuyan oxucuda bu obraza qarşı nifrət hissi oyanmır.

ƏDƏBİYYAT

1. Milton C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 496 s.
2. Novruzov T. XVII-XVIII əsrlər Qərb ədəbiyyatı. Bakı : Orxan, 2018, 536 s.
3. Yusifli İshaqlı A. XVII əsr Qərbi Avropa ədəbiyyatı, Bakı: Şərq-Qərb, 2012, 481 s.

РЕЗЮМЕ

ОБРАЗ ДЬЯВОЛА В ПОЭМЕ ДЖОНА МИЛТОНА “ПОТЕРЯННЫЙ РАЙ”

Сафарова У.С.

Ключевые слова: Джон Мильтон, Потерянный рай, Дьявол, поэма, Английская литература

Мильтон был поэтом, который писал во время религиозных движений и политических революций, и прославился своими эпическими поэмами: «Потерянный рай» и «Возвращенный рай». Есть много спорных моментов о том, кто главный герой поэмы «Потерянный рай». Определенная часть исследователей утверждают, что главным героем этой работы является Дьявол, а некоторые думают, что это Адам. Немецкий критик Денис Саурат уверен, что Милтон в поэме создал свой собственный образ в образе Дьявола.

SUMMARY

IMAGE OF DEMON IN THE POEM “PARADISE LOST”

Safarova U.S.

Key words: John Milton, Paradise lost, Demon, poem, English literature

John Milton was an English poet who wrote at a time of religious flux and political upheaval and best known for his epic poems : Paradise lost and Paradise Regained. Much controversy has clustered round the question as to who is the hero of Paradise lost. There are very sensible persons who advocate the claim of Satan , and others , that of Adam. Denis Saurat, a French critic assure as that Milton has portrayed himself in the figure of Satan in Paradise lost.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.02.2020
	Son variant	

UOT 94

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İŞĞAL OLUNMUŞ QUBADLI RAYONU ƏRAZİSİNDƏ ERMƏNİ VANDALİZMİ

MƏMMƏDOV NAZİM RƏHBƏR oğlu

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, «Qarabağ tarixi» şöbəsi, t.e.d., b.e.i.

Mamedov-n@yahoo.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Qubadlı, Qarabağ, münaqişə, aqressiv siyasət, erməni terrorçuluğu, soyqırımı, işğal, kütləvi qırğınlar, Ermənistan, vandalizm

Təqdim olunan məqalənin başlıca məqsədini Ermənistanın hərbi müdaxiləsi ilə Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş Qubadlı rayonu və sərhəd ərazilərində, azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, məhv edilməsi və mənimsənilməsi faktları, hərbi müdaxilə nəticəsində Qubadlı rayonunun təbiətinə, onun ekologiyasına, iqtisadiyyatına vurulmuş ziyanın hərtərəfli və konkret tədqiqi təşkil edir.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin çox zəngin, mürəkkəb, ziddiyyətli, həm də əhəmiyyətli, qürurlu tarixinin öyrənilməsi, təhlili və mənimsənilməsi xüsusi tədqiqat obyekti olmaqla yanaşı, çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd edək ki, Qubadlı rayonu Ermənistanla 120 km məsafədə həmsərhəddir. Bilavasitə, Ermənistan ərazisindən Qubadlı rayonunun sərhəddə yerləşən kəndlərinə təcavüz edilir, kəndlər atəşə tutulurdu. [3]

1993-cü il avqustun 31-də Qubadlı rayonu bütünlükdə işğal olundu. 1993-cü il sentyabrın 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti səlahiyyətlərini icra edən Heydər Əliyev Ermənistanın hərbi təcavüzünün genişlənməsi şəraitində ölkədə yaranmış vəziyyətlə bağlı çağırılmış xüsusi mətbuat konfransında verdiyi bəyanatda Qubadlı rayonunun işğalı ilə bağlı bildirmişdi: “Son vaxtlar Azərbaycan Respublikasının müvafiq orqanlarının Dağlıq Qarabağda hakim qüvvələrlə bilavasitə görüşləri olmuşdur. Atəşin dayandırılması haqqında bu görüşlər əsasında saziş əldə edilmişdir. Bu, avqustun 31-də olmuşdur. Amma bundan sonra Azərbaycanın Qubadlı rayonu Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən tutulmuş və tamamilə işğal edilmişdir... O torpaqlar əməksevər insanların qeyrət, bərəkət ünvanı idi. Qubadlılar Qarabağa, Laçına, Kəlbəcərə Ermənistana gələn yolun üstündə möhtəşəm qala kimi dayanmışdılar. Qubadlının işğalından da bərk sarsıldım”. [13, s.131] Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarının işğalından sonra BMT TŞ-nin 1993-cü il oktyabrın 14-də qəbul etdiyi növbəti 874 nömrəli qətnaməsi erməni silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş rayonların ərazisindən çıxarılmasını tələb etməsinə baxmayaraq, onun icrası bu günə kimi kağız üzərində qalır. [9]

İşğala qədər Qubadlı rayonunun 30 minə qədər əhalisi var idi. Qubadlı uğrunda gedən döyüşlərdə 54 nəfər şəhid olub. Rayonun müdafiəsi uğrunda döyüşlərdə yerli milis şöbəsinin 12 nəfər əməkdaşı şəhid olmuş, 7 nəfər yaralanmış, 3 nəfər əlil olmuşdu. Ümumilikdə, Qarabağ müharibəsində Qubadlının 238 sakini şəhid, 190 əlil olub. [9] Qaçaq Nəbinin qəhrəmanlıq ənənələrini davam etdirən igid döyüşçülərimiz Əliyar Əliyev, Kazımağa Kərimov, Aqıl Məmmədov, Vasili Əliyev, Kərəm Mirzəyev, Bəylər Ağayev, Aslan Atakişiyev, Ələkbər Əliyev, Səfa Axundov şəhidlik zirvəsinə qalxaraq göstərdikləri şücaətə görə Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər. Həmyerlimiz Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı Fəxrəddin Cəbrayılov bu gün Vətənə sədaqətlə xidmət edən, qürur və iftixar duyduğumuz qəhrəmanlarımızdandır. [20] Ermənistan Silahlı Birləşmələri Qubadlı rayonunda bir

şəhəri, 93 kəndi, 205 mədəni-məişət obyektini, 12 tarixi abidəni yandırır və talan etdilər. Qubadlının işğalı zamanı 5 mindən çox nadir eksponat saxlanılan Qubadlı Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi də talan edilmişdir. IV əsrə aid “Gavur dərəsi”ndəki ibadətqah, V əsrə aid “Qalalı” və “Göyqala” abidələri, XIV əsrdə tikilmiş “Dəmirçilər” türbəsi, Hacı Bədəl körpüsü, Laləzar körpüsü, eləcə də Əyin, Yusifbəyli, Seytas, Qarağacılı, Xocamsaxlı kəndlərindəki digər tarixi abidələr hazırda işğal altındadır. [10]

Qubadlı rayonunun işğal altında olan əraziləri öz təbii ehtiyatlarına, iqlim-torpaq şəraitinə və iqtisadi potensialına görə Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyəti var idi. Rayonun ərazilərdə fəaliyyət göstərən 17 sənaye müəssisəsi respublika iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu. Burada yeyinti, yüngül, tikinti materialları sənaye sahələri üzrə müəssisələr daha çox inkişaf etmişdi. [10]

Bəhs olunan dövrdə təkcə bir ildə Qubadlı rayonunda 6,7 min ton taxıl, 2,9 min ton üzüm, 55 ton kartof, 0,6 min tonət, 3,3 min ton süd, 14,4 min ton barama istehsal olunurdu. [2]

Ermənistan qoşunları Qubadlı rayonunda 84 kitabxanayı, 44 klub, 12 mədəniyyət evini, 1 muzeyi, 7 məscidi, 2 uşaq musiqi məktəbini, 40 tarixi abidəni işğal etmiş və dağıtmışdır. [19]

Zəngin coğrafi şəraitə, mülayim iqlimə, münbit torpağa malik Qubadlının faydalı qazıntılarını ermənilər açıq şəkildə talan edirlər. Belə ki, Qubadlı rayon ərazisindən axan Bərgüşad və Həkəri çaylarındakı zəngin balıq növləri ermənilər tərəfindən talan olunur. Əksər hallarda balıqların kütləvi şəkildə kimyəvi maddələrlə qırılmasına yol verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Həkəri çayının suyundan içmək və suvarma məqsədləri ilə istifadə olunur. Qiymətli forel, kütüm və s. balıqlar bu çayda küvrü tökürlər. [6]

Qubadlı rayonunda 600-dan çox mineral maddələrlə zəngin, soyuq, şəfalı suyu olan təbii bulaqlar vardır. Bundan başqa, 46 km uzunluğunda içməli su kəmərləri, Hal, Mahruzlu, Məmər və Xanlıq kəndlərində subartezian içməli su quyuları da var idi.

Qubadlı rayonu ərazisində ehtiyatları 6247 min kub m. olan və mişar daşı istehsalı üçün yararlı, istismara cəlb edilmiş Hacılı tuf yatağı, kərpic istehsalına yararlı Xanlıqkənd (ehtiyatları 990 min kub m.) gil yatağı, ehtiyatları 1,1 min ton olan Eyvazlı bəzək-əlvan daşlar yatağı, istismar ehtiyatları 84 min kub m/gün olan Qubadlı yeraltı şirin su yatağı vardır. [7]

Rayonda 1965-ci ildən Hacılı tuf yatağı bazasına mişar daşı istehsalı üzrə karxana fəaliyyət göstərmişdir, həmin daşlardan tikinti və abadlıq işlərində geniş istifadə olunurdu və rayonun tələbatı ödənilirdi. Qubadlı şəhərində isə 1983-cü ildən yerli materiallarla işləyən mərmər sexi fəaliyyət göstərirdi. Sexdə üzlük və abidə daşları istehsal olunurdu. Sexdə Muradxanlı, Başarat və Armudlu kəndlərinin açıq sahələrində əlvan mərmər daşlarından istifadə edilirdi. [8] İndi bu sex və yataqlardan ermənilər gəlir mənbəyi kimi sərbəst şəkildə istifadə edirlər. Erməni əsarətində olan bu faydalı qazıntı yataqları qəddarlıqla istismar olunmaqla böyük dağıntıya məruz qalmışdır.

Qubadlı qəsəbəsinin ərazisində diametri 80 sm, hündürlüyü 35 m, yaşı 160 il olan 2 ədəd şərq çınarı, diametri 150 sm, hündürlüyü 20 m, yaşı 300 il olan 2 ədəd şərq çınarı, Gödəklər kəndində diametri 80 sm, hündürlüyü 8 m, yaşı 150 il olan 1 ədəd saqqız ağacı, Xanlıq kəndində diametri 800 sm, hündürlüyü 40 m, yaşı 1600 il olan 3 ədəd şərq çınarı, Zılanlı kəndində Daşlı adlanan yerdə diametri 150 sm, hündürlüyü 35 m, yaşı 300 il olan 1 ədəd şərq çınarı pasportlaşdırılaraq dövlət qeydiyyatına alınmış təbiət abidəsi kimi qorunurdu. [9]

Muradxanlı kəndində “Qalalı” mağarası və Əliquluuşağı kəndində “Bulaq” abidə kompleksi də ən qədim təbiət abidələrindən hesab olunurdu. Qubadlı şəhərində, Mahmudlu, Qayalı, Məlik Əhmədli, Ləpəxeyranlı, Abdalanlı, Xıdırlı, Balahəsənli, Armudluq və Qədili kəndləri ətrafındakı təbii qayalar heykəlləşmiş cəngavər insanlara bənzəyirdi.

Qubadlı rayonunun Poladlı kəndinin qarşısındakı “Kəmər qaya”, “Alşaqaya” və onların ətrafındakı əhəng daşlardan düzülmüş sədd, “Pir-şirin” bulaq qaya kompleksi, “Abdalanlı” dərəsindəki “Dəmcü bulaq” ən gözəl təbiət guşələri idi. Başarat kəndi ərazisindəki “Topağac” təbiət mənzərəsi əfsanəvi cənnəti xatırladırdı. [10]

Qubadlı rayon Dövlət Təbiət Yasaqlığı 1969-cu ilin iyulunda Qubadlı və Laçın rayonlarının

ərazisində yaradılmış, idarəetmə və maliyyə cəhətdən Bəstiçay Dövlət Təbiət Qoruğuna tabedir. Yasaqlıq Qubadlı rayonunun şimal və Laçın rayonunun cənub hissəsində dağ-bozqır sahələrini əhatə edir. Bu yasaqlığın yaradılmasında məqsəd həmin ərazilərin heyvanat aləmini qorumaqdan ibarət idi. Qubadlı yasaqlığının sahəsi 20 min hektardan ibarət olmuşdur. [11]

Ərazinin ekoloji amilləri burada heyvan və quşların normal məskunlaşmasına tam şərait yaratmışdı. Yasaqlıqda 110 çöl donuzu, 25 qonur ayı, 25 canavar, 310 çaqqal, 320 tülkü, 45 cüyür, 430 dovşan, 75 porsuq kimi heyvanlar vardı. Quşlardan ən çox kəklik (560) yayılmış, həmçinin qırqovul, turac və bildirçin də bu yerlərin daimi sakinləri idi. [12] Hazırda erməni işğalı altında olan bu yasaqlıq vəhşicəsinə istismar olunmaqdadır. [22]

1998-ci ildə ağır həyat tərzindən bezib Rusiya Federasiyasının Tatarıstan Respublikasına qaçan Ararat adlı bir Ermənistan vətəndaşı “Qubadlı Regional Ekologiya və Təbii Sərvətlər İdarəsinin rəisi” Çərkəz Məmmədovla söhbət əsnasında bildirmişdir ki, işğaldan sonra bir neçə dəfə Qubadlı və Laçın rayonlarında olmuş, ağır maşınlarla yük daşımışdır. Onun dediyinə görə evlər yandırılıb, meşələr qırılaraq odun və inşaat materialları kimi istifadə olunur. Qubadlı ərazisində iki böyük tikinti materialı bazarı təşkil ediləndir ki, oradan İran vətəndaşlarına ev, meşə materialları və digər təbii sərvətlər satılır. [12]

Qubadlı rayonunun Həməzəli kənd sakini Əlzamin Qaraşovun Qubadlı Regional Ekologiya və Təbii Sərvətlər İdarəsinə verdiyi 05.10.2002-ci il tarixli məlumatında bildirilir ki, o, 1993-cü ilin avqust ayının 31-dən 1994-cü ilin oktyabr ayına kimi Ermənistanda əsirlikdə olmuş və əsirliyi Xankəndində keçmişdir. Ağdam və Füzuli rayonlarında işlədilərək həmin ərazilərdə ermənilərin meşələri qırdığını, ov heyvanlarını vəhşicəsinə ovladıklarını, üzlük və mişar daşlarını yığıb apardıqlarının şahidi olmuşdur. [1]

Əsirlikdə olmuş 74 yaşlı Tələt Əliyev də ermənilərin təkcə əhalinin var-dövlətini deyil, bütün təbii sərvətlərini yığıb apardıqlarını bildirmiş, Qubadlı rayonu meşələrində olan qoz, qırmızı palıd, vələs, cökə ağaclarını doğrayıb yanacaq və mebel üçün apardıqlarını, Ermənistandan çirkab sularının Qanqışlaq çayı vasitəsilə Bərgüşad çayına axıtdıqlarının, çay balıqlarının kütləvi qırğına səbəb olan elektrik və dinamitdən daim istifadə etdiklərinin şahidi olmuşdur. Seytas kəndi və onun ətrafında olan iri gövdəli meyvə ağaclarının, tut bağlarının doğranıldığını gözü ilə görmüşdür.

Qubadlı rayonunda aparılmış çəkiliş zamanı da Hal və Məmər kəndlərindəki həyətəyanı sahələrdə doğranmış çoxillik ağacların kötlükləri görünür, həmin ərazilərdə törədilmiş yanğınların qalıqları aydın seçilir. Kəndlərdə yaşayışdan və iri diametrlili çoxillik ağaclardan əsər-ələmət yoxdur. [11]

Qədim tarixi keçmişə malik olan Qubadlı rayonu zəngin quruluşlu abidələrə malikdir. Qubadlının qədim hissəsində Son Tunc-Erkən Dəmir dövrlərinə aid yaşayış məskənindən tapılmış arxeoloji abidələr, Əliqululuşağı kəndindəki eyni dövrə aid 2 qala, Muradxanlı kəndindəki eyni dövrə aid daha bir qala Əliqululuşağı, Balahəsənli və Zor kəndlərindəki IV əsrə aid sığınacaqlar, Mahmudlu kəndində məlum dövrə aid daha bir sığınacaq, Muradxanlı kəndində V əsrə aid Qalalı qalası, Gavur dərəsində IV əsrə aid mağara və Yazı yaylasında XIV əsrə aid Cavanşir türbəsi, Əliqululuşağı kəndində X əsrə aid Göy qala və XIX əsrə aid məzarlar, Damcılı kəndində XIII-XIV əsrlərə aid məzarlar, Gürcülər kəndində XVIII əsrə aid məzar, XIX əsrə aid Macəra ibadətqah bulaq kompleksi, eyni əsrə aid Dondarlı kəndindəki məscid, Hacıbədəl körpüsü və s. Qubadlının qədim mədəni irsinə aid nümunələri idi. [10]

Qeyd edək ki, Qubadlı Qafqaz Albaniyasının bir hissəsi olmuş, həmçinin Bəşərat, Məzrə və Yuxarı Cibihli kəndlərində Alban ibadətqahları var idi. Qubadlının arxeoloji abidələri, xüsusilə də qərribə görkəmli səkkizküncü məzarlar XII əsrə aid idi. Dəmirçilər kəndindəki XIII-XIV əsrlərə aid məzarlar da eyni görünüşlü olmuşdu. Məşhur din xadimlərindən birinə aid olan bir nömrəli məzar iki pilləli fundament üzərində qurulmuş məbəd kimi tikilmişdi. Abidənin ön hissəsi daha səthi və üfqi tir və alaqaqıdan ibarət idi. Ön hissənin küncləri piramida şəkilli damla tamamlanırdı.

Gürcülü kəndindəki XVIII əsrə aid türbə 8 küncü bina olub üzəri 16 künc dam ilə örtülmüşdü. Bina 7,84 metr hündürlükdə, qeyri bərabər enlikdə olan fəsaddan ibarət olub, əhəngdaşı

ilə tikilmişdi. Abidənin düzbucaqlı girişi çöl hissədən fərqli formalı sadə profilli alaqapıya malik idi. Türbənin ətrafı qədim qəbiristanlıqdı. Məzarın içərisində, cənub hissədə bəzədilmiş mehrab var idi. Buradakı baş daşı yeri və giriş qapısının vəziyyəti, qəbrin qiblə istiqamətində olması, türbədəki qəbrin və ətrafdakı qəbiristanlığın müsəlmanlara aid olduğunu göstərirdi. [9]

Qubadlı rayonunun Dəmirçilər kəndi ərazisində iki qülləvarı türbə var idi. Onlardan birincisi dağ çayı Ağaçayın sağ sahilində yerləşirdi. Türbə, planda səkkizbucaqlı formada idi (bir tərəfi 1,9 m). İçəridə qapı gözü qarşısında, üzdə kiçik mehrab taxçası quraşdırılmışdı.

İkinci türbə də Arpaçayın sağ sahil yamacının yanında, Dəmirçilər və Dondarlı kəndləri arasında idi. Əlverişli yerinə görə türbə hətta uzaq yerlərdən də yaxşı görünürdü. Onun da planı səkkizbucaqlı formada idi. Bu türbələrin hər ikisi XIII-XIV əsrlərin abidələri hesab edilirdi. [8]

Dondarlı, Məmər, Mahruzlu, Dağtumas və digər kəndlərdə məscidlər, Xələc kəndində XV-XVI əsrlərə aid dini kompleks, Qayalı, Aşağı Xocamusaxlı, Boyunəkər, Dağtumas və Yusifbəyli kəndlərində məzarlar, Gavur dərəsində mağara ibadətgah (IV), Əliquluşağı kəndində Göy qala abidələri (V), Dəmirçilər kəndində iki türbə (XIV), Gürcülü kəndində türbə (XVII), Xocamusaxlı kəndində türbə (XVIII), Əliquluşağı kəndində mağara ibadətgah, Xocamusaxlı kəndində qala, Seytas kəndində Anabat və bir çox əfsanəvi abidələr (Oğlan-qız qayası, Sınıq körpü və s.) Qubadlının qədim tarixindən bəhs edirdi. [6]

Digər abidələrlə yanaşı, Qubadlı bölgəsi qalaların sayına görə fərqlənir. Onlardan biri Qalalı qəsri Əliquluşağı kəndində idi. Qalalı qəsri hər tərəfdən qayalarla əhatə olunmuşdu və Qəsre şimal tərəfdən yol var idi ki, bu yol nəhəng daşlarla qorunurdu. Siklop hörgü qaya daşlarından tikilmişdi. Bir çox tikililərin izləri qalmaqda idi və qalanın arxa hissəsinin görünüşü sübut edirdi ki, qalalar yalnız müdafiə qurğusu, yəni düşməndən müdafiə məqsədilə istifadə edilməyib, həm də yerli sakinlərin daimi yaşayış məskəni olub.

Başqa bir qala Aşağı Xocamusaxlı kəndində idi. Onun quruluş formasına görə IX-XII əsrlərə aid olduğu güman edilirdi, lakin burada Tunc və Orta əsrlər dövrünə aid çoxlu sayda saxsı qablar tapılması sübut edirdi ki, qədim dövrlərdən orta əsrlərədək bu ərazi yaşayış məskəni olmuşdur. Təpələr üzərində tikilmiş təbii istehkama bənzəyən qala şimal, cənub və qərbdən qayalarla müdafiə olunurdu. Bir qədər zəif olan cənub hissə yarımdayrəvi bürcləri olan 3 qala ilə müdafiə olunurdu. Qala yerli daşlardan tikilmişdi. Qala divarlarından başqa burada sığınacağa bənzər tikilinin qalıqları da var idi. [22] Hazırda işğal altında olan rayonun xarabazara çevrildiyi müxtəlif mənbələrdən alınmış məlumatlarda öz təsdiqini tapır. Belə ki, 1993-cü ildə 2 ay 23 gün Seytas meşəsində qalmış Qubadlı rayon sakini T.Əliyev Seytas, Göyərçik, Məmmədli, Mahmudlu, Hacılı, Dəmirçilər, Dondarlı, Mirlər, Hal, Məmər, Xocahan kəndlərinin tamamilə yandırıldığını görmüşdür. [19]

Qubadlı rayonunun işğalı burada yaşayan əhaliyə böyük mənəvi zərbə vurdu. Darmadağın edilmiş ata-baba yurdları mərd Qubadlı əhalisinin əzmini qıra bilmədi. Çünki onların arxasında uzaqgörən və müdrik lider – Heydər Əliyev dayanmışdı. Ümummilli lider 7 sentyabr 1996-cı ildə Qubadlı rayon ictimaiyyəti ilə görüşü zamanı rayonun işğalını ürək yanğısı ilə xatırlamışdır: “Qubadlı rayonu, ümumiyyətlə, maldarlıq rayonu idi, amma eyni zamanda orada tütünçülüüyü inkişaf etdirdik, həm də üzüm bağları saldıq. Rayonun iqtisadiyyatı nə qədər dəyişdi. Bütün bunlar insanlara yeni evlər, yeni mülklər tikmək, yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq, mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün gözəl şərait yaratdı... Bunlar hamısı indi əldən gedibdir və bu mülkün, bu varın sahibləri qaçqın vəziyyətində respublikanın cürbəcür bölgələrində çadırlarda yaşayırlar. Bu, şübhəsiz ki, sizi də incidir, amma bilin ki, məni də həddən artaq incidir”. [14, s.280].

Qubadlı rayonundan məcburi köçkün düşmüş əhali respublikamızın 42 şəhər və rayonunda məskunlaşmış və dövlətimiz tərəfindən hər cür şəraitlə təmin olunmuşlar. Bütün qubadlılar doğma ata-baba yurdlarına qayıdacaqlarına inanırlar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev çıxışlarından birində göstərmişdir: “Zəngəzur mahalında yaşayanların hamısı azərbaycanlı idi. Ona görə, tarixi baxımdan da bu, bizim torpağımızdır... Bugünkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranıbdir. Bu tarixi həqiqətdir. Biz bu tarixi yaxşı

bilirik. İrəvan xanlığında yaşayanların əksəriyyəti azərbaycanlılar idi, Zəngəzur mahalı Azərbaycandan zorla qoparılıb ki, böyük türk dünyasını parçalasınlar və elə də oldu. Ancaq vaxt gələcək, bu ədalətsizliklər aradan qaldırılacaqdır. Mən şübhə etmirəm ki, biz öz ərazi bütövlüyümüzü bərpa edəcəyik”. [16, s.288]

ƏDƏBİYYAT

1. ARPIİSSA, f.62, s.24, i.1.
2. ARPIİSSA, f. 62, siy.24, iş 7.
3. ARPIİSSA, f. 62, siy.24, iş 45.
4. “Avanqard” qəzeti, 15 may 1987.
5. Qubadlı. Fotoalbom. Bakı, 1993.
6. ARPIİSSA, f. 62, siy.24, iş 45, v.4.
7. ARPIİSSA, f. 62, siy.24, iş 45, v.7-8.
8. ARPIİSSA, f. 62, siy.24, iş 45, v.9.
9. ARPIİSSA, f. 62, siy.24, iş 45, v.10.
10. ARPIİSSA, f. 62, siy.24, iş 45, v.11-13.
11. ARPIİSSA, f. 62, siy.24, iş 45, v.15.
12. ARPIİSSA, f. 62, siy.24, iş 45, v.16.
13. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çoxcildlik. I cild. Bakı, 1997, 786 s.
14. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Bakı, 1998, 894 s.
15. Mehdiyev R. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001, 612 s.
16. “Qubadlı – Qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun qapısı”. / Akademik Yaqub Mahmudovun redaktorluğu ilə. Bakı, 2016, 424 s.
17. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, “Təhsil”, 2007, 284s.
18. Mahmudov Y. Tarixin ən böyük və ən təhlükəli yalanı. “Azərbaycan” qəzeti. 25.01.2009.
19. Məmmədov Ə. Azərbaycan Respublikası ərazilərinin bərpası. “Azərbaycan” qəzeti. 03.04.1998.
20. Cahangir T. Vətən oğlu istəyəndə. Bakı, 1998, 108 s.
21. Qaraca B. Qubadlının işğalından 18 il ötür. “Azərbaycan” qəzeti, 28 avqust 2011-ci il.
22. <http://www.qubadli.webs.com/bizimkiler.htm>

РЕЗЮМЕ

АРМЯНСКИЙ ВАНДАЛИЗМ НА ОКУПИРОВАННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ КУБАДЛИНСКОГО РАЙОНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Мамедов Н.Р.

Ключевые слова: *Азербайджан, Кубадлы, Карабах, конфликт, агрессивная политика, армянский терроризм, геноцид, оккупация, массовая резня, Армения, вандализм*

В конце 80-х годов XX века возник один из самых сложных конфликтов нашего времени - Армяно-Азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт. В результате, при политическом и военном содействии Российской Федерации армянскими вооруженными силами были оккупированы являющиеся неотъемлемой частью Азербайджана Нагорный Карабах и смежные с ним 7 районов. 238 кубадлинцев стали жертвами этих обстрелов и нападений. В результате оккупации около 1 миллиона мирных жителей Азербайджанской Республики стали беженцами и вынужденными переселенцами на собственной земле, ограблены и уничтожены материальные и культурные, природные богатства. Города, села превратились в руины, исторические памятники разрушены. Кубадлы в течении XX столетия неоднократно подвергавшийся армянскому вандализму до сегодняшнего времени переживает его горькие последствия.

SUMMARY
ARMENIAN VANDALISM IN THE OCCUPIED TERRITORIES TERRITORY OF THE
GUBADLY REGION OF AZERBAIJAN REPUBLIC
Mammadov N.R.

Key words: *Azerbaijan, Gubadly, Karabakh, conflict, aggressive, policy, Armenian terrorism, genocide, occupation, the massacres, Armenia, vandalizm*

At the end of the 80s of the XX century arisen one of the gross conflicts of nowadays – conflict between Armenia-Azerbaijan Mountainous Garabagh. As a result of the political and military support of the Russian Federation the integral part of Azerbaijan-Mountainous Garabagh and 7 adjacent districts were occupied by Armenian military forces. 238 Gubadly people were killed of the firing and attacks Aftermath about 1 million civilians became reaugees in their motherland, and their material, cultural and natural resources were plundered, their towns and villages were ruined and historical monuments were destroyed. Gubadly that had undergone the Armenians vandalism for several times during the XX century is still living with its bitter results.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.02.2020
	Son variant	25.05.2020

UOT 37.479.24

GƏNCƏ SƏBZİKAR ABİDƏSİNİN MEMARLIQ VƏ SƏNƏTKARLIQ CƏHƏTLƏRİNİN TARİXİ-ETNOQRAFİK TƏDQIQI

HƏSƏNOV ELNUR LƏTİF oğlu

AMEA Gəncə Bölməsinin baş mütəxəssisi, t.f.d., Elm üzrə “Prezident mükafatçısı”,

Gəncə, Azərbaycan.

hasan.elnur.11@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, ənənəvi memarlıq, Gəncə, sənətkarlıq, tarixi-etnoqrafik tədqiqat, Səbzikar məzarlığı

Gəncə sakinlərinin “Səviskar” adlandırdıqları və yerli sakinlərin qədim tarixi mərhələlərdən qaynaqlanan ləhcəsində adı məhz bu cür səslənən unikal qəbiristanlığın ərazisində tarixən formalaşmış və müasir sahəsinə daxil olan məzar abidələrinin bənzərsiz sənətkarlıq və memarlıq xüsusiyyətləri, həmçinin epitafik baxımdan diqqətəlayiq daş kitabə nümunələri Səbzikarın tarixi keçmişindən soraq verir. Eyni zamanda burada olan müxtəlif məzarların tarixi nümunə, maddi mədəniyyət abidəsi kimi səciyyələndirilməsi zamanı bir deyə, bir neçə mühüm məsələyə diqqət yetirilməsi tələb olunur. Belə ki, Gəncə Səbzikar qəbiristanlığını digər çoxsaylı oxşar məkanlardan fərqləndirən ən ümdə xüsusiyyətlərindən biri burada yalnız qəbirlərin mövcud olması deyil, həm də ilk baxışdan sadəcə qəbir kimi adlandırılması təbii təsir bağışlayan, lakin elmi cəhətdən fərqli istilahlarla adlandırılması doğru hesab edilən təkrarsız maddi mədəniyyət nümunələrinin günümüzədək mühafizə olunmasıdır. Qeyd edilən qəbirlərlə yanaşı, Səbzikarda çoxsaylı qəbirüstü abidələrə də təsadüf edilir. Bəhs olunan qəbirüstü abidələr bir sıra cəhətləri baxımdan qəbir nümunələrindən seçilir və ayrıca sənətkarlıq, eyni zamanda memarlıq nümunələri olaraq təsnif edilməsi məqsədəuyğundur. Səbzikar qəbiristanlığında mövcud olan və çox mühüm tarixi mənbələr kimi dəyərləndirilən digər bir qism maddi mədəniyyət nümunələri isə məzarlar və məzarüstü abidələrdir.

Gəncə Səbzikar məzarlığının, bu müqəddəs məkanın - əsrlər boyu şəhər sakinlərinin dəyişməz ziyarətگاهی olan ərazinin tərkibinə daxil olan və əsasən qəbiristanlığın tarixi baxımdan ən qədim məzarları hesab edilən nümunələri yalnız İslam - müsəlman mədəniyyəti ənənələrinin, o cümlədən qəbirüstü xatirə abidələrinin inşa edilmə xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməklə kifayətlənməmişdir. Bəhs olunan dəyərli epitafiya nümunələri – qədim qəbir və məzarlar üzərində təsvir, həmçinin yazı elementləri, eləcə də qəbir abidələrinin forma və hazırlanma texnologiyasında minilliklərə istinad edən, həmçinin Azərbaycan ərazisində islam dininin yayılmasından əvvəlki tarixi mərhələlərdə mövcud olan və inkişaf edən yerli, milli memarlıq, sənətkarlıq ənənələrinin tətbiq edildiyi nəzərdən qaçmamalıdır. Çünki Səbzikar kompleksi məzarlarının tədqiq olunan bu nisbətən daha qədim nümunələri aşkar surətdə özündə Gəncənin yerli Aran memarlıq məktəbinin çoxəsrlik dəyərli sənətkarlıq cəhətlərini əks etdirir. [6, s. 51-59]

Bu ənənələr isə, öz növbəsində yalnız Səbzikar tarixi-memarlıq kompleksində dövrümüzdə qədər qorunub saxlanılmış qəbir abidələrinin tarixi-xronoloji cəhətdən aid olduğu XVII – XVIII əsrlər mərhələsində mövcud olmuş və məzarların inşasında tətbiq olunan sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşmır. Təqdirəlayiq haldır ki, bəhs edilən qəbir və qəbirüstü abidələrdə özünü büruzə verən milli sənətkarlıq, yerli memarlıq xüsusiyyətləri Azərbaycanın ənənəvi mədəniyyətinin vahid bir özü, təmələ istinad edən, lakin ayrı – ayrı tarixi mərhələlərdə tədricən formalaşmış və inkişaf etmiş ən mütərəqqi cəhətlərindən qaynaqlanmışdır. Bu elmi mülahizəni bir neçə təkzibedilməz müddəə ilə təsbit etmək mümkündür:

a) Azərbaycan ərazisində VII-VIII əsrlərdən etibarən islam dininin yayılması nəticəsində artıq bəhs olunan mərhələlərdən, xüsusilə də IX əsrdən başlayaraq Gəncə kimi möhtəşəm şəhər mədəniyyəti mərkəzlərində də, müvafiq olaraq müsəlman qaydasında yeni dəfn etmə adəti formalaşmağa başlamışdır. [11, s. 65-68]

Bu tarixi prosesin qanunauyğun nəticəsi olaraq müsəlman dəfn etmə adəti ilə birlikdə yeni tip qəbir və xüsusilə də qəbirüstü xatirə abidələrinin də yayılması tədricən geniş miqyas almışdır. Bəhs olunan qəbirüstü abidələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- Sarkofaq tipli qəbir abidələri;
- Baş daşları;
- Sınə daşları. [5, s. 120]

İstər sarkofaq – sərdabə, istərsə də başdaşı və sınədaşı olan qəbir və qəbirüstü xatirə abidələri üçün mühüm hesab edilən səciyyəvi cəhətlərindən biri onların quruluşu ilə yanaşı, üzərində ərəb əlifbası ilə epitafiya, həmçinin oyma və qabartma üsulu ilə nəbatı, eyni zamanda həndəsi naxışların həkk edilməsi olmuşdur. Bu cür fərqli, xüsusilə də qabarıq olması ilə seçilən (daha doğrusu, burada relyefli, relyef səciyyəli təsvirlər, naxış elementləri nəzərdə tutulur) və bəhs edilən ilk orta əsrlər mərhələsi üçün yeni hesab edilən məzarların, qəbir və qəbirüstü xatirə abidələrinin islam dininin yayıldığı olduqca böyük bir coğrafi arealda geniş surətdə tətbiq olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan ərazisində, xüsusilə də Gəncə kimi daim mədəniyyət mərkəzi olaraq mövqeyini qoruyan şəhərdə minilliklərə istinad edən ənənələr əsasında inkişaf etmiş dini və milli dəyərlər dəfn adətlərindən də yan keçməmişdir. Nəticədə isə, çoxəsrlilik sənətkarlıq, memarlıq ənənələrimiz VIII – IX əsrlərdən etibarən müsəlman dəfn adət və mərasimlərinin də zənginləşməsi, yeni xüsusiyyətlərin qədim ənənələrə istinad edilməsi şərti ilə qəbir abidələrinin inşası prosesinə sirayət etməsinə şərait yaratmışdır. [11, s. 70-71]

b) Artıq Azərbaycanda islam dininin qəbul edildiyi və əhalinin əksər qisminin müsəlman olaraq ictimai həyatı və məişətində bu qaydalarla yaşadığı orta əsrlər mərhələsinin istər ilk orta əsrlər, istər inkişaf etmiş orta əsrlər, istərsə də son orta əsrlər dövrlərində əski türk ənənələrinin əsas mədəni, mənəvi, əxlaqi və o cümlədən də dini–ideoloji cəhətləri mühafizə edilirdi. Ardıcıl, fasiləsiz olaraq nəsil-dən–nəslə ötürülən ənənələrin, dəyərlərin unudulmaması sayəsində qədim tarixi köklərə əsaslanan milli, dini dəyərlərimiz yalnız feodal münasibətlərinin mövcud olduğu orta əsrlər mərhələsində deyil, yeni dövr mərhələsi – XIX əsr və ondan sonrakı dövrlərdə də yaşadı.

c) Gəncə Səbzikar kompleksinin nümunəsində əyani surətdə görmək mümkündür ki, Azərbaycanın həm ictimai, sosial, iqtisadi, həm də mədəni, mənəvi tərəqqisi baxımından intibah dövrü kimi səciyyələndirilən XI-XII əsrlərdə formalaşmış bir sıra sənətkarlıq, memarlıq yenilikləri əsrlər ərzində dini dəyərlərimiz, xüsusilə də dəfn adət və ənənələrimizlə bağlı bu sahələrə əhəmiyyətli şəkildə sirayət etmiş və qorunub saxlanılmışdır.

Gəncə Səbzikar abidəsinin nümunəsində məhz yerli ənənələr əsasında təşəkkül tapmış və tədrici inkişaf sayəsində ümumdünya və eyni zamanda ümumislam mədəniyyətinin zənginləşməsində Gəncənin, ümumiyyətlə Azərbaycan xalqının çox yüksək, müstəsna rolunu aşağıdakı mühüm müddəlarla təsbit etmək və ilk dəfə elmi ictimaiyyətə çatdırmaq mümkündür:

- Səbzikar qəbiristanlığında günümüzədək qorunub saxlanılmış və inşa edilmə tarixi XVIII-XIX əsrlərə təsadüf edən qüləvari formalı günbəzə sahib türbələrin tikilmə üslubu, inşaat keramikasının zərgər dəqiqliyi ilə tətbiq olunması. Bəhs olunan sənətkarlıq və memarlıq üsulunun geniş şəkildə istifadə edilməsi ilk orta əsrlər mərhələsi, xüsusilə də IX-XII əsrlərdə yüksək intişar tapmışdır. Amma Gəncə üçün səciyyəvi hesab olunan kərpiclə inşa üslubu daha qədim tarixi mərhələlərə aid maddi tapıntılarda üzə çıxarılmışdır. [1, s. 87-89]

- Məhz minilliklər ərzində Gəncə üçün səciyyəvi sənətkarlıq və eyni zamanda memarlıq ənənəsi kimi dəyərləndirilən məşhur “Qızıl kəşişmə” kərpic inşası Səbzikar tarixi-memarlıq abidəsinin çoxlu sayda məzarları və xüsusilə də məzarüstü abidələrində, türbə-sərdabələrində əyani surətdə mühafizə edilmişdir.

Gəncə Səbzikar abidəsinin dünyada bənzəri olmayan qəbirüstü abidələri, öz növbəsində bir-biri ilə oxşar xüsusiyyətlərinin mövcud olmasına baxmayaraq, heç bir türbə yaxud türbə-sərdabə digərinin ayrı-ayrı sənətkarlıq cəhəti, memarlıq nöqteyi nəzərdən üslubunu təkrar etmir. Əksinə,

qeyd olunan məzarüstü xatirə abidələri bir-birindən əsas inşa və milli mənsubiyyət məsələləri istisna edilməklə, digər əksər xüsusiyyətləri baxımından əsaslı surətdə fərqlənir. Baxmayaraq ki, tədqiq edilən qəbir abidələrinin inşa olunma tarixi arasındakı fərq dövr baxımından heç də böyük deyildir. Hətta əksər məzarüstü xatirə abidələri, xüsusilə də şəcərə, nəsil sərdabələri eyni tarixi mərhələrdə inşa edilməsi ilə diqqət cəlb edir. Nümunə olaraq XIX əsrin ikinci yarısı, həmçinin XIX əsrin sonu və XX əsrin ilk onilliklərinə aid türbələr və türbə-sərdabələr göstərilə bilər. Gəncə şəhərinin son orta əsrlər (XVIII əsrin əvvəlləri – XIX əsrə qədərki mərhələ), yeni dövr - XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinə qədər olan mərhələ və müasir dövrlərinə aid fərqli, bununla yanaşı, təməli çox əsrlik milli ənənələrə istinad edən ümumi oxşar xüsusiyyətlərə malik olan müxtəlif görkəmli şəxsiyyətlər, ayrı-ayrı tanınmış şəcərə və nəsilrlərlə bərabər, sırayı insanlara məxsus olan qəbirləri, məzarüstü xatirə abidələrinin tarixi-etnoqrafik, eləcə də memarlıq və sənətsüənəslilik nöqtəyi-nəzərdən təfərrüatlı elmi tədqiqi yüzllərlə yerüstü maddi mədəniyyət nümunələri ilə bərabər, çox zəngin tarixi nümunələrlə zəngin olan yeraltı Gəncənin öyrənilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. [5, s. 120]

Qeyd olunan mənbəşünaslıq əhəmiyyətinə malik xüsusiyyətlər bir sıra mühüm maddi nümunələrdə özünü büruzə verə bilmişdir. Əvvəla, dəyərli inşaat və memarlıq üsulu kimi qiymətləndirilən tağların inşasında müşahidə olunan sənətkarlıq elementləri, bundan əlavə, Gəncə şəhərində minilliklərlə tarixə, olduqca zəngin sənət ənənələrinə sahib olan dulusçuluq sahəsinin ayrı-ayrı növlərini təmsil edən nümunələr üçün səciyyəvi hesab edilən cəhətlərin mövcudluğu və s. Burada bir məqama xüsusi əhəmiyyət verilməsi zəruridir ki, Gəncə şəhərində urbanizasiya – şəhərsalma prosesinin ən vacib göstəricilərindən hesab olunan dulusçuluğun mayolika, inşaat dulusçuluğu (inşaat keramikası), kaşıkarlıq, su və kanalizasiya sistemləri borularının hazırlanması, çini qablar istehsalı, eləcə də məişət, təsərrüfat təyinatlı saxsı qabların, gildən hazırlanan məmulatların istehsalı ilə bağlı bir çox sahələri təşəkkül tapmış və əsrlərlə inkişaf etmişdir. [12, s. 342-344]

Yeraltı Gəncənin bəhs olunan təkrarsız sənətkarlıq nümunələri ilə zəngin hissələrinin tədqiqində məhz bu nöqtəyi-nəzərdən dulusçuluq sənəti və onun müxtəlif sahələrinin öyrənilməsi mənbə olaraq əhəmiyyət kəsb edir. Maddi mədəniyyət nümunələrinin inşasında Gəncə üçün səciyyəvi hesab olunan inşaat materialı kimi (yerli tikinti materialı kimi) bişmiş qırmızı kərpicdən istifadə edilməsi xüsusilə maraq doğurur. Orta əsrlər mərhələsindən etibarən inşa olunmuş və ikimərtəbəli fayton yollarının mövcudluğu ilə fərqlənən yeraltı Gəncə yollarında da Səbzikar məzarlığındakı bir çox qəbirüstü xatirə abidələrinin, eləcə də qəbirlərin hazırlanmasında istifadə edilən materialları yerli xammal ehtiyatlarına əsaslanmış, eyni zamanda müxtəlif kimyəvi maddələrin, müvafiq qatqı və əlavələrin vasitəsilə davamlı birləşmələrə çevrilmişdir. [6, s. 18-23]

Bundan əlavə, Səbzikar məzarlığında rast gəlinən çoxsaylı abidələrin də yeraltı Gəncədən aşkar olunmuş ayrı-ayrı maddi mədəniyyət nümunələri ilə qarşılıqlı elmi-müqayisəli təhlilinin aparılması nəticəsində həm bəhs edilən abidələrin dəqiq xronoloji dövrləşdirilməsi həyata keçirilə bilər, eyni zamanda Səbzikarkardakı məzarüstü xatirə abidələrinin üzərində əks etdirilmiş müxtəlif aşkar və kosmoqonik, tarixi əhəmiyyətə malik, ilk baxışda tam açıqlanması mümkün olmayan dərin məzmunlu təsvirlərin izahının mümkünlüyü üzə çıxmış olar. [7, s. 31]

Gəncə Səbzikar qəbiristanlığının çoxəsrlik tarixə malik məzar abidələrinin elmi əsaslarla tədqiqi sayəsində şəhərdə multikultural dəyərlərin, tolerantlıq ənənələrinin yeni mənbələrə istinadən daha müfəssəl öyrənilməsi mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахмедов Р.Д. Раскопки в Гяндже. Археологические открытия 1986 года. М., 1988, 544 с.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 4, iş 11
4. Cəfərsöylü İ.Y. İki Gəncə // Elm və həyat jurnalı. № 8. Bakı: Elm, 1986.
5. Гасанов Э.Л. Об изучении историко-религиозных памятников Гянджи как хранителей толерантных ценностей и мультикультурализма / Gənc tədqiqatçıların III Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 13 mart, Azərbaycan universiteti, 2020, s. 119-121
6. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.

7. Hasanov E.L. Multidisciplinary basis of historical-ethnographic research of craftsmanship traditions in Ganja city. Warsaw: (Poland), Sp. z.o.o. "iScience", 2018, 100 p. ISBN 978-83-66216-02-0.
8. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2018. Issue 1, vol. 57, part 1. pp. 9-16.
9. Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri). Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı, 1987, s. 37.
10. Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq. Bakı: Altay, 2001. 232 s.
11. Nemət M.S. Azərbaycanca pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992, 104 s.
12. Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov, E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2019. Issue 09, vol. 77, part 4. pp. 341-345. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>.
13. Smith W., Hasanov E.L. (2013). Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2013. Issue 11, vol., 7, pp. 61-66. doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
14. The dawn of Art. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1974, 196 p.

РЕЗЮМЕ
ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АРХИТЕКТУРНЫХ И
РЕМЕСЛЕННЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПАМЯТНИКА СЕБЗИКАР ГЯНДЖИ

Гасанов Э.Л.

Ключевые слова: *Азербайджан, традиционная архитектура, Гянджа, ремесло, историко-этнографическое исследование, кладбище Себзикар*

На основе различных научных источников, культурно-материальных образцов и архивных материалов в данной научной работе впервые были исследованы с историко-этнографической точки зрения местные традиционные ремесленные, а также характерные архитектурные особенности кладбища Себзикар в городе Гянджа. Благодаря исследованиям, на научной основе могильных памятников Гянджинского Сабзикарского кладбища, имеющих многовековую историю, стало возможным более детальное изучение мультикультуральных ценностей, традиций толерантности.

SUMMARY
HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC RESEARCH OF ARCHITECTURAL AND CRAFTSMANSHIP
FEATURES OF GANJA SEBZIKAR MONUMENT

Hasanov E.L.

Key words: *Azerbaijan, traditional architecture, Ganja, craftsmanship, historical-ethnographic research, Sebzikar cemetery*

Based on various scientific sources, cultural and material samples and archival materials, this scientific work was the first to study the local traditional handicrafts, as well as the characteristic architectural features of the Sebzikar cemetery in the city of Ganja from a historical and ethnographic point of view. Thanks to research on the scientific basis of the grave monuments of the Ganja Sabzikar cemetery, which have a long history, a more detailed study of multicultural values and traditions of tolerance has become possible.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.03.2020
	Son variant	08.06.2020

UOT 327

СУВЕРЕНИЗАЦИЯ КОСОВО И ПОЗИЦИЯ РОССИИ

ЮСУБОВА НАРГИЗ РАСИМ гызы

Бакинский славянский университет, диссертант

yusubovan@gmail.com

Ключевые слова: суверенизация, Косово, Российская Федерация, Сербия, российско-грузинская война, Крым, «Донбасский кризис»

Внешняя политика РФ была направлена на построение в Косово и Метохии демократического и многонационального общества на основе резолюции 1244 Совета Безопасности ООН. Принципиальность позиции Российской Федерации заключается в отстаивании приоритетности мирного решения конфликта в крае путем дипломатических переговоров при соблюдении принципа территориальной целостности Сербии. По мнению российского политолога И.А. Антоновой, общими чертами позиции России по Косово являются: недопустимость навязывания временных рамок для процессов урегулирования и принятия односторонних решений участниками конфликтов, поощрение прямых мирных переговоров между конфликтующими сторонами, осуждение иностранной военной интервенции, необходимость решения гуманитарно-экономических проблем неалбанского населения Косово, подходы к статусам Косово, а также отказ от силовых методов без санкции ООН и другие общие «концептуальные» принципы урегулирования межэтнических конфликтов. [1]

С одной стороны, РФ поддерживала применение разнообразных мер воздействия на Югославию за исключением военной силы, не возражала против максимального расширения статуса автономии для Косово. С другой стороны, Россия последовательно выступала против вооруженного вмешательства НАТО в югославские дела без санкции Совета Безопасности ООН. Продолжая выступать против использования оружия в косовском конфликте, Россия решительно осудила военную операцию НАТО против СРЮ как агрессию против суверенного государства и выступила инициатором поиска дипломатического и политического урегулирования этой сложной проблемы. [2, с. 91] Историк П.А. Бышков, анализируя развитие внешнеполитической концепции России в 1992-2008 годах, отмечает, что российская сторона на протяжении всего косовского конфликта настаивала на приоритетности дипломатического урегулирования, принципе универсальности и многовариантности решения вопроса о статусе Косово и Метохии, не принимая предложения западных стран о независимости края. Российская Федерация предложила выработать «дорожную карту», в соответствии с которой могли бы быть учтены справедливые интересы сторон в сочетании с позицией мирового сообщества. [3, с. 27]

На пресс-конференции в Кремле по итогам 2005 года касаясь косовского урегулирования, Владимир Путин обозначил позицию России и по этому вопросу, которая сводится к тому, что решение, которое будет принято по косовской проблеме, должно иметь универсальный характер, в том числе и для конфликтов на пространстве СНГ: «Если косовским албанцам можно создавать собственное государство, то почему мы должны отказываться в этом абхазам и южным осетинам». [4]

С момента провозглашения независимости до сегодняшнего дня позиция РФ сохраняет жесткость и последовательность в отношении нового государства непризнания и применяет

термин «провозглашенное в одностороннем порядке», также формулировка «квазине независимое государство».

Напомним, что РФ регулярно подтверждает приверженность принципу территориальной целостности Сербии. Согласно Хельсинкскому заключительному акту 1975 г. границы государств в Европе могут меняться только в соответствии с нормами международного права, мирным путем и по договоренности. [5] Значит, провозглашение независимости Косово не было реализовано мирным путем и по договоренности сторон, однако оно соответствует нормам международного права согласно специальному решению Международного суда ООН. При этом в соответствии с российской позицией был нарушен принцип территориальной целостности и нерушимости границ Сербии. [6, с.47-48] В дальнейшем усилия Москвы были направлены на торможение процесса признания. Так, согласно «Обзору МИД России» от 2010 г., ее позиция была направлена на противодействие легализации суверенитета Косово и подключение этого государственного образования к международным структурам. [5]

Последствия одностороннего провозглашения Косово не замедлили сказаться. В том же 2008 г. резко обострился грузино-осетинский конфликт, после чего Россия в одностороннем порядке признала независимость Южной Осетии и Абхазии. Присоединение Крыма к РФ также сопровождалось отсылками со стороны российского руководства к косовскому прецеденту, хотя при этом Россия остается последовательным противником косовской независимости [7].

Официальным объяснением признания южнокавказских республик российской стороной согласно «Обзору МИД России» 2008 г. была прямая угроза со стороны Грузии в отношении прав и безопасности южноосетинского и абхазского народов. В сложившейся ситуации Россия получила шанс не только продемонстрировать Западу всю хрупкость «уникальности» Косово. Истинные мотивы принципиальной позиции Москвы в вопросе непризнания Косово и одновременного признания южнокавказских республик несколько шире. Очевидно, что это мог быть либо политический маневр с целью демонстрации российских политических возможностей в глобальном силовом поле и закрепления стабилизирующей роли в регионе, либо признание Южной Осетии и Абхазии - это все же действительно закономерный ответ США и союзникам на нарушение ими основополагающих принципов международного права и их политику двойных стандартов. Однако это не означает, что в своем ответе Россия сама не прибегла к тем же методам. Более того, в марте 2014 г. Москва повторила опробованный на Южном Кавказе метод демонстрации политической воли, выступив с поддержкой нежелания жителей Крыма оставаться в составе Украины, на этот раз уже провозгласив его своей территорией (в чем, кстати, было в свое время отказано и Приднестровью, и Южной Осетии, и Абхазии). [6, с. 48]

Напомним, что в 1994 году, когда Украина отказалась от ядерного оружия, Россия наряду с США и Великобританией, подписала документ о территориальной целостности Украины. Россия аннексируя Крым, нарушила Будапештский меморандум.

П.Е. Кандель проводит аналогию между действиями НАТО в Косово в 1999 г. и действиями России на Кавказе в августе 2008 г.: российское руководство точно повторило действия западных держав, заговорив с оппонентами на их языке. [8, с.21] Г.А. Дробот считает, что Россия встала на тот же путь «гуманитарных интервенций» без согласия ООН, которым идут ее оппоненты, перешагнув таким образом через те самые основополагающие принципы международного права, которые она традиционно и неуклонно защищала. [9, с. 8]

Отвергая независимость Косово, РФ по-прежнему отстаивает приоритетность основополагающих норм международного права и одновременно защищает свои национальные и геополитические интересы. Во первых, это невыгодное для нее изменение геополитической обстановки на Балканах и в Европе вследствие появления там нового,

поддерживаемого США и союзниками государства. Во-вторых, непризнание явилось очередной возможностью противопоставить себя Западу. В-третьих, опасность косовского прецедента способна запустить механизм дезинтеграции со стороны сепаратистски настроенных субъектов Российской Федерации [6, с. 48-49] и т.д.

Непризнание независимости Косово является своего рода российским внешнеполитическим «козырем» (или даже предметом торга или политического шантажа) при отстаивании ее балканских позиций. Нельзя оставить без внимания и подписание соглашения о нормализации отношений между Белградом и Приштиной 19 апреля 2013 года, которое можно рассматривать в качестве шага Сербии в сторону признания независимости Косово. Москва в свою очередь дала понять, что поддержит любое решение Сербии, но продвигать его не будет. [10]

Таким образом, трансформация позиции России в отношении статуса Косово выглядит следующим образом. С момента интернационализации конфликта Москва выступала за сохранение территориальной целостности Югославии и предоставление краю широкой автономии. Однако с началом реализации плана «Стандарты для Косово», она уже не отрицала возможности отделения Косово от Сербии, но при условии строжайшего и полного выполнения «стандартов» и недопустимости раздела его территории или присоединения к другому государству. К моменту одностороннего провозглашения независимости Косово в 2008 г. позиция России была направлена в сторону непризнания, ввиду того что соответствующие требования не были соблюдены, и в первую очередь не были гарантированы права и безопасность неалбанского населения края. Сегодня все ее усилия направлены на противодействие попыткам узаконивания суверенного статуса Косово и его подключения к работе международных структур. В свою очередь трансформацию позиции России в отношении государств, возникших в условиях межэтнических конфликтов, можно охарактеризовать так: признание независимости Южной Осетии и Абхазии едва ли можно рассматривать в качестве поворотного момента, который мог бы свидетельствовать об изменении политики России по отношению к непризнанным государствам в целом. [6, с. 49]

Кстати, опасные прецеденты могут обернуться против целостности самой России в контексте Чечни и других автономных образований Северного Кавказа и Поволжья. Постановка темы Крыма в косовский контекст дает основание говорить о том, что Москва нарушила международное право в своей же трактовке и разрушила собственную (вполне последовательную) позицию по Косово. У части противников косовской независимости возникло ощущение, что Россия более не является предсказуемым партнером в этом вопросе [11].

В феврале 2017 г. Президент Владимир Путин подписал указ о том, что документы, выданные в отдельных районах Донецкой и Луганской областей Украины, отныне будут признаваться действительными на территории России. Речь идёт о паспортах, дипломах об образовании, свидетельствах о рождении и заключении брака. Теперь бежавшие из ДНР и ЛНР граждане, могут пересекать российскую границу без оформления виз, а лишь на основе документов, удостоверяющих личность. Можно сказать, что сделан первый шаг к признанию ДНР и ЛНР. [12]

Выводы. Таким образом, поддержка Россией территориальной целостности Сербии и нежелание признавать Косово в качестве независимого государства с одной стороны, признание Россией независимости Абхазии и Южной Осетии, и присоединения Крыма в России с другой стороны явно свидетельствуют о наличии двойных стандартов во внешней политике РФ при решении по сути однотипных этнополитических конфликтов. Несмотря на заявления российских государственных деятелей и политиков об объективности в решении данных проблем, проведенный анализ соответствующих аргументов и фактов доказывает обратное. Так, что в процессе формирования своей позиции в отношении сепаратистских движений и новых государства правительство РФ руководствуется политическими целями.

Это объясняется тем, что конфликт в Сербии, обусловленный провозглашением независимости Косово, стал одним из узловых процессов мировой политики, поскольку в них пересекаются интересы России, США, Евросоюза и некоторых других ведущих государств мира, например, Китая, который отказался признавать независимость Косово.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антонова И. А. Политологический анализ позиции Российской Федерации в отношении конфликтов в Косово и на Кипре: Автореферат дисс. ...канд. полит. наук. М., 2013. <http://cheloveknauka.com/>
2. Криворучко А. А. Участие российского воинского контингента в миротворческой операции в Косово (1999-2003) // Вестник МГЛУ. № 2 (662), 2013, с. 91-106
3. Бышков П. А. Косовская проблема во внешней политике России 1992-2008 годы: Автореферат дисс. ...канд. истор. наук. М., 2008, 28 с.
4. «Конец красивой легенды о грузинском вине»: Южная Осетия за неделю // Информационное агентство «Регнум» 07.05.2006. <https://regnum.ru/news/636543.html> 2008
5. Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность Российской Федерации в 2010 году. Обзор МИД России . http://www.mid.ru/bdomp/brp_4.nsf/
6. Антонова И.А. Международное признание Республики Косово: трансформация позиции России // «Терра Нумана»: Общество. Среда. Развитие. Научно-теоретический журнал. №1, 2014, с.46-51
7. Косово восемь лет спустя / <http://tv.sb.by/zametki-publitsista/article/kosovo-vosem-let-spustya.html>
8. Кандель П.Е. Косовский прецедент и постсоветские конфликты // Актуальные проблемы Европы. 2009, № 3, с. 19-38
9. Дробот Г.А. Кавказский кризис 2008 года в контексте концепции плюралистической «однополярности» // Вестник Московского университета. Серия 18: социология и политология. № 1, 2009, с.6-9
10. Скрепя сербство. Белград готов смириться с существованием Косово ради автономии сербов // Коммерсант. 2013, 22 апреля.
11. Юлия Петровская о причинах и последствиях распада Югославии. газета.ру. 26.06.2016 / https://www.gazeta.ru/comments/2016/06/25_a_8326505.shtml
12. Политолог Александр Чаленко: «Первый шаг к признанию ДНР и ЛНР сделан»/ <http://www.kp.ru/daily/26645.7/3664242/>
13. Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный акт. Хельсинки 1975. <http://www.osce.org/ru/mc/39505?download=true>

XÜLASƏ

KOSOVONUN SUVERENLİYİ VƏ RUSİYANIN MÖVQEYİ

Yusubova N.R.

Açar sözlər: *suverenlik, Kosovo, Rusiya Federasiyası, Serbiya, Rusiya-Gürcüstan müharibəsi, Krım, "Donbas böhranı"*

Məqalədə Kosovonun suverenliyinin geosiyasi nəticələri araşdırılır. RF-nin suverenliklə əlaqədar mövqeyini Rusiya-Gürcüstan müharibəsi, Krımın işğalı və "Donbas böhranı" fonunda təhlil edilir və onun ikili standart daşdığını faktlarla sübut edilir. Müəllifin fikrincə, Kosovonun müstəqilliyi ilə bağlı qərarın ləğvi və Kosovo probleminin beynəlxalq hüququn əsas məcrasına qaytarılması, bu birtərəfli elan edilmiş respublikanı dəstəkləyən çox sayda dövlətin olması səbəbindən çox çətin bir işdir. Presedent birtərəfli olaraq sərhədlərin nəzərdən keçirilməsinin əsasını qoymuşdur. Ərazi bütövlüyü və öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun həyata keçirilməsinin mümkünlüyü postsovet məkanında tanınmamış dövlətlər arasında nəinki

maraq oyatdı, həm də onları real fəaliyyət göstərməyə sövq etdi. Rus siyasətçiləri dəfələrlə Qərbin Kosovonun müstəqilliyini tanımaqla “Pandora qutusu”nu açdığını iddia etdilər.

SUMMARY
THE SOVEREIGNTY OF KOSOVO AND RUSSIA'S POSITION
Yusubova N.R.

Key words: *sovereignty, Kosovo, Russian Federation, Serbia, Russian-Georgian war, Crimea, “Donbass crisis”*

The geopolitical outcomes of Kosovo’s sovereignty are being investigated in the article. The author analyzes the sovereignty issue in the background of the Russia – Georgian war, the Crimean Annexation, and the Donbas Crisis, and proves its double standards. According to the author, the possibility of annulling the decision on the independence of Kosovo and returning the Kosovo problem to international law is a very difficult task precisely because of the significant number of states that supported this unilaterally proclaimed republic. The precedent laid the foundation for the practice of unilateral border review. The possibility of violating the principle of territorial integrity and the realization of the right to self-determination not only aroused interest among unrecognized states in the post-Soviet space, but also motivated them to take real action. Russian politicians have repeatedly argued that the West opened the Pandora’s Box by recognizing Kosovo’s independence.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.02.2020
	Son variant	11.05.2020

UOT 327

АЗЕРБАЙДЖАН И УКРАИНА В СОВМЕСТНЫХ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

ЭФЕНДИЕВА АЙГЮЛЬ ФИКРЕТ ГЫЗЫ

Бакинский Славянский Университет, докторант

aygul185@gmail.com

Ключевые слова: международное научно-техническое сотрудничество, наука, технология, связь, университет, академия.

Научно-техническое сотрудничество между Азербайджаном и Украиной направлено на повышение качества национальных научных исследований и технологий, создаваемых на их основе. Внешняя политика обеих стран призвана создавать условия необходимые для поддержки науки, культуры и образования, сохранения интеллектуального потенциала стран, полноценного развития всех сфер культуры, ускорения процесса национального возрождения и развития в культурных и гуманитарных областях.

24 марта 1997 года между Азербайджаном и Украиной было подписано двустороннее соглашение в научной и технической областях. В данном соглашении, состоящем из четырех пунктов, отмечается, что научно-техническое сотрудничество между Украиной и Азербайджаном является важной составной частью двусторонних отношений. В качестве основной цели на первый план выдвигается интернационализация научно-технической деятельности и ее дальнейшее развитие. Пункты данного Соглашения приведены в соответствие с задачей совместного использования результатов научно-технической деятельности, как в экономических, так и коммерческих целях.

В первых двух пунктах Соглашения подчеркивается, что связив научно-технических областях между двумя странами основывается на долгосрочное и взаимовыгодное сотрудничество. В следующем пункте указанного Соглашения отмечается, что «научно-техническое сотрудничество Сторон будет осуществляться министерствами, ведомствами, академиями наук, научно-исследовательскими учреждениями, высшими учебными заведениями, фирмами, научными организациями, обществами, отдельными учеными и специалистами обоих государств в пределах их компетенции на основе непосредственных соглашений, договоров и контрактов между сторонами в соответствии с национальными законодательствами.

Общее руководство и координация сотрудничества осуществляется Государственным комитетом по делам науки и технологий Украины и Государственным комитетом по науке и технике Азербайджанской Республики.

Все организационные и экономические условия сотрудничества определяются заключенными непосредственно между сторонами соглашениями, договорами и контрактами, а именно:

- цель и содержание сотрудничества, ожидаемые результаты, сроки и условия их реализации;
- источники финансирования работ, которые выполняются каждым из сторон в рамках сотрудничества, взаимные финансовые обязательства;

- порядок общего пользования научно-технических объектов, а также использование результатов исследований и регулирования вопросов распределения прав на созданную в результате совместного сотрудничества интеллектуальную собственность;
- порядок разрешения спорных вопросов и возмещения убытков, которые могут быть нанесены партнерам лицами, принимающие участие в реализации сотрудничества во время непосредственного выполнения ими обязательств в рамках сотрудничества;
- ответственность за достоверность информации, качество материалов и оборудования, которые используются сторонами в процессе сотрудничества». [12]

Как видно, в этом документе четко указаны такие важные вопросы, как управление сотрудничеством на основании существующих договоренностей, осуществление научно-технических связей научных учреждений, их финансирование и использование результатов совместных научных исследований.

В следующей статье данного Соглашения определяются формы реализации сотрудничества (освоение общенаучных и научно-технических программ, проектов, крупномасштабных научных технологий, организация научно-исследовательских коллективов, лабораторий, фирм и организаций, обеспечивающих освоение новых инновационных технологий) на основании заключенного между сторонами соглашения. Это соглашение по многим аспектам охватывает важный исторический период. Оно основано на координации интеллектуальной деятельности между двумя странами. В начале XXI века подписанные между Азербайджаном и Украиной соглашения открыли широкие возможности для вышеуказанных направлений.

Межгосударственный совет по инновационному и научно-техническому сотрудничеству состоит из 8 членов.

Представитель Молдовы – Ион Тигиняну – является первым заместителем президента АНМ» (Межгосударственное сотрудничество в области науки, технологического развития и инноваций стран СНГ). [9] Основной целью этого сотрудничества является:

- 1) помощь в сохранении научно-исследовательского потенциала;
- 2) помощь в решении важных социальных, экономических и экологических проблем;
- 3) интенсификация сотрудничества в приоритетных областях, в которых наши страны находятся на мировом уровне развития» (Межгосударственное сотрудничество в области науки, технологического развития и инноваций стран СНГ). [9]

Азербайджан и Украина являются равноправными участниками этой программы. Их деятельность в рамках СНГ в данном направлении исторически обусловлена тесным научным сотрудничеством между этими республиками в советский период.

В 2017 году в городе Буча Киевской области состоялась XIX Международная научно-техническая конференция на тему «Безопасность информации в информационно-телекоммуникационных системах». На ней обсуждались опыт азербайджанского проекта «Asan İmza» и условия внедрения этой технологии в Украине. [8] На конференции также обсуждались следующие вопросы:

- 1) законодательные и нормативные вопросы по защите информации;
- 2) актуальные вопросы обеспечения безопасности информации в киберпространстве;
- 3) перспективы и проблемы создания современных радиотехнических средств специальной связи;
- 4) техническое разрешение и предложения для создания и эксплуатации современных безопасных информационных сетей;
- 5) актуальные вопросы подготовки кадров в сфере защиты информации. [8]

Следует отметить, что украинские партнеры ознакомились с современными научно-техническими новшествами азербайджанских специалистов в сфере «Asan İmza». В сентябре

2016 года в Украине на PKIFORUM была внедрена технология «Mobile ID» – система электронной цифровой подписи, являющейся одной из новейших IT-разработок.

Больших успехов добились Азербайджанская инженерная академия и украинские вузы и научные центры в научно-технической области. За укрепление международных связей между Азербайджаном и Украиной академику А.М.Пашаеву вручена Золотая звезда «Честь и Достоинство» Международного комитета по защите прав человека. [14] С 2012 года Азербайджанская инженерная академия тесно сотрудничает с Инженерной академией Украины и участвует в международных форумах. Азербайджанская инженерная академия подписала соглашение о сотрудничестве с Украинским институтом материаловедения Национальной академии наук Украины. Также было подписано соглашение о научно-техническом сотрудничестве между Украиной и Азербайджанской Республикой. [11]

Украинский научно-технологический центр (УНТЦ) играет важную роль в развитии научно-технических отношений между Украиной и Азербайджаном. В рамках этой научной организации, функционирующей при финансовой поддержке Европейского Союза, Канады и США, в странах ГУАМ был разработан проект о «Создании единого информационного пространства в объединении ГУАМ для дистанционного научно-технического сотрудничества и обучения» (с 1 октября 2008 г.).

Данный проект, как видно из названия, предусматривает создание единой учебно-исследовательской инфраструктуры компьютерных сетей указанных стран. Сюда входят: организация национальных научно-технических серверов, общего научно-технического сервера ГУАМ, сервера совместного проектирования в машиностроении и совместной обработки результатов научных исследований и экспериментов, сервер дистанционного обучения. Сюда же относятся два действующих в рамках ГУАМ Интернет-сайта: «Интернет-проектирование» и «Интернет-обучение».

Данный проект, реализация которого планируется провести в два этапа, будет отражать новые научно-технические достижения указанных стран. [14]

Ректор Национальной авиационной академии А.М.Пашаев избран почетным доктором Национального авиационного университета Украины, Одесской национальной академии связи им. А.С.Попова и Авиационного университета Грузии. Ему присвоено звание почетного профессора Международного университета Вены.

В Азербайджане отмечается повышенный интерес молодежи к таким специальностям, как «Бизнес-экономика», «Право», «Инженерно-техническая специализация», «IT», «Архитектура и строительство» и др. Выдача двойных дипломов, т.е. признание дипломов на основании заключенных двусторонних соглашений, способствует заинтересованности и расширению контингента азербайджанских граждан, поступающих в вузы Украины. [4]

Адаптация к европейским стандартам и непрерывное развитие национальной образовательной системы сыграли важную роль в качественном изменении международных связей Азербайджанского технического университета. После обретения Азербайджаном государственной независимости, Азербайджанский технический университет подписал с украинскими вузами соответствующие соглашения о сотрудничестве в области науки, образования, обмена студентами и преподавателями.

Азербайджанский технический университет совместно с Национальным техническим университетом Украины подготовил учебную программу «Менеджмент и трансфер технологий», а также проект, победивший в конкурсе, который был проведен Украинским научно-технологическим центром. [7]

Существуют тесные контакты между Киевским политехническим университетом, Институтом материаловедения Национальной академии наук Украины и Гянджинским государственным университетом (ГГУ). Основной целью этих отношений является расширение сотрудничества с вузами Украины и учебно-производственная интеграция.

Установление и развитие отношений сотрудничества с ГГУ, заинтересованность студентов университета в организации практики в зарубежном вузе, а также условия, созданные в университете за последние годы, открывают широкие возможности для международного сотрудничества. [15]

Создание межуниверситетской инновационной сети для развития в сфере промышленности, а также расширение сотрудничества в 2010-2012 гг. с Ивано-Франковским национальным техническим университетом нефти и газа, с Полтавским национальным техническим университетом можно считать наиболее успешным результатом деятельности университета в деле расширения международных связей. [16]

Азербайджанский медицинский университет начал расширять международное сотрудничество еще в 60-х годах прошлого века. В рамках международных отношений университет установил тесные связи с посольствами многих стран, в том числе с посольством Украины в Азербайджане. Взаимное признание дипломов, сотрудничество студенческо-преподавательского состава вузов, организация летних студенческих стажировок в зарубежных университетских клиниках, подготовка совместных международных программ, научное сотрудничество и другие важные вопросы являются одним из основных аспектов двустороннего сотрудничества с Украиной. Были подписаны соглашения в образовательной и научной области, по обмену студентами с украинским Национальным медицинским университетом им. А.А.Богомольца. [6]

В рамках международного сотрудничества ведется регулярная работа по установлению двусторонних отношений с министерствами образования, университетами и другими государственными учреждениями зарубежных стран в различных областях, в том числе установление отношений с аккредитованными в республике иностранными посольствами с целью признания дипломов Азербайджанского медицинского университета за рубежом.

Особое значение имеет проведение совместных встреч, конференций и симпозиумов по различным темам, заключение соглашений об обмене специалистов из числа профессорско-преподавательского состава университетов для работы в украинских научно-образовательных и медицинских учреждениях. Проведение летней (производственной) практики студентов АМУ в клиниках украинских университетов, организация научных работ студентов и аспирантов в зарубежных вузах, установление тесных отношений с работающим персоналом и студентами, поиск партнеров для участия в международных образовательных программах, заключение соглашений и другие вопросы являются эффективным результатом международных связей.

Чрезвычайный и Полномочный Посол Украины в Азербайджане Александр Мищенко особое внимание уделяет общим для наших стран проблемам, развитию сотрудничества в различных областях экономики, политики, в том числе и в области ИКТ, высоких технологий и ядерных исследований. Он отмечает, что «...сегодня одним из основных направлений двусторонних отношений между Азербайджаном и Украиной является сотрудничество в военно-технической, высокотехнологичной и гуманитарной сферах». Азербайджан и Украина традиционно поддерживают друг друга в области военно-технического сотрудничества, что является определяющим фактором, учитывая оккупацию части территории Азербайджана Арменией и Украины – Россией. «...Проблема территориальной целостности и независимости наших стран является основой политического сотрудничества между нашими странами». [13] И далее: «Сегодня между нашими странами есть соглашения по этому вопросу. Кроме того, готовится соглашение о сотрудничестве в научно-технической области. Это укрепит взаимное сотрудничество в этой области». Об этом сообщил на пресс-конференции посол Украины в Азербайджане Александр Мищенко.

Украина выступает с особыми инициативами относительно развития космической промышленности Азербайджана. Факультет космических технологий Днепропетровского государственного университета участвовал в создании аналогичного факультета в Национальной авиационной академии Азербайджана. Научно-педагогические кадры Украины принимают активное участие в подготовке азербайджанских специалистов этой области. [13]

Сотрудничество в военно-технической области между Азербайджаном и Украиной играет важную роль в развитии военно-промышленного комплекса Азербайджана. Оно характеризуется объективными и историческими предпосылками. Программа совместной деятельности в этой области была реализована еще в 1994-2014 годах. В 1999 году Азербайджан впервые начал трехсторонние военные учения с Украиной (включая Грузию). Причиной этому послужило то, что Украина, как и другие государства ГУАМ, столкнулась с проблемой сепаратизма. Эта проблема также способствовала сближению Азербайджана и Украины.

Создание Министерства оборонной промышленности Азербайджана в 2005 году открыло большие перспективы для расширения военно-технических связей с Украиной. В ноябре 2006 года Украина и Азербайджан осуществили ряд совместных проектов в военно-промышленной области. А в 2007 году Украина увеличила поставки оружия в Азербайджан. Это позволило нашей республике значительно укрепить свою военную мощь посредством закупок боевых самолетов и другой военной техники. В 2007-2008 годах в этом направлении были реализованы ряд крупных проектов. Уже в 2010-2011 годах Азербайджан начал закупать различные виды современного противотанкового оружия, новые бронемашины из Украины в целях укрепления обороны страны. Вместе с тем была проведена очень успешная работа и в области модернизации военных заводов, импортирующих боевую технику в Азербайджан. В 2013 году между Украиной и Азербайджаном подписано новое военно-техническое соглашение. В том же году Азербайджан из Украины начинает получать радиолокационные установки «Искра-48». [3] Конечно, столь тесные отношения между Азербайджаном и Украиной не особенно приветствовались международным сообществом, в том числе рядом соседних государств. Но все это еще раз свидетельствует о тесных связях между нашими государствами.

Заключение. Таким образом, Азербайджан и Украину уже много лет связывают отношения сотрудничества. Эти отношения основываются на долгосрочном и взаимовыгодном сотрудничестве между государствами и охватывают различные области: политическую, экономическую, технологическую, медицинскую, научную, образовательную.

Взаимодействие между двумя странами осуществляется на основе различных соглашений и регулируется законодательством обеих стран.

ЛИТЕРАТУРА

1. Məmmədov H. Azərbaycan-Şərqi Avropa: Mədəniyyətlərarası əməkdaşlığın tarixi. Bakı 2008 səh. 184-196.
2. Мамедов Габиль Нуркишиоглы. Роль Бакинского славянского университета в развитии культурных отношений между Азербайджаном и Украиной. Культура народов Причерноморья. Научный журнал. №163, 2009, с. 137.
3. <https://cyberleninka.ru/>
4. www.segodnya.ua Жизнь
5. <https://apa.az/.../azerbaycan-ukria-asas-andmeli-texnik-sahed>
6. <https://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/sentyabr/131979.htm>
7. <https://aztu.edu.az/azp/curriculum/itp/az/.../international.jsp>

8. <https://asanimza.az/implementing-the-mobile-id-project-based-on-azerbaijani-technology-asa>
9. <https://ava.md/2016/09/29/mezhgosudarstvennoe-sotrudnichestvo/>
10. <https://azertag.az/.../DELEGACIYAAZERBAIDZHANAPRIMETUCHASTIEVPREDS>
11. https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=Статья_3
12. www.base.spininform.ru/show_doc.fw?rqn=9729
13. <https://ctnews.az/read-36974-news-1.html>
14. <https://info-iae.ru/ru/struktura/struktura-mia/azerbajdzhanskaya-inzhenernaya-akademiya-2/>
15. <https://mektebgushesi.az/.../ganja-dovlet-university-russian-and-ukr>
16. https://sdu.edu.az/az/inter_national_cooperation

XÜLASƏ

AZƏRBAYCAN VƏ UKRAYNA BİRGƏ ELMI TƏDQİQATLAR ASPEKTİNDƏ

Əfəndiyeva A.F.

Açar sözlər: *beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlıq, elm, texnologiya, rabitə, universitet, akademiya*

Məqalədə Web of Science saytında indeksləşdirilən tədqiqatçıların elmi nəşrlərinin öyrənilməsi əsasında Azərbaycanın Ukrayna ilə elmi əməkdaşlığının müasir vəziyyəti və dinamikası müəyyən edilir.

Tədqiqat Ukrayna ilə Azərbaycan arasında çox dinamik olan və 2000-ci ildən böyük nailiyyətlər əldə etmiş elmi-texniki münasibətlərə həsr olunmuşdur. Məqalədə adı çəkilən münasibətlərin hüquqi əsası, görülmə işlər və əldə olunan nailiyyətlər geniş şərh olunur. Bu, dövlətlər arasında elmi-texniki münasibətlərin möhkəm təməl üzərində qurulduğu təqdirdə həmişə faydalı olduğunu təsdiq edir.

İnkişafda Azərbaycan Mühəndislik Akademiyası ilə Ukraynanın ali məktəbləri və elmi mərkəzləri arasında elmi-texniki münasibətlər sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Ukrayna və Azərbaycan arasında elmi-texniki münasibətlərin inkişafı istiqamətində Ukrayna elmi-texnoloji mərkəzi (UETZ) mühüm rol oynayır.

SUMMARY

AZERBAIJAN AND UKRAINE IN THE ASPECT OF JOINT SCIENTIFIC RESEARCH

Efendiyeva A.F.

Key words: *international scientific and technical cooperation, science, technology, communication, university, academy*

The article describes the current state and dynamics of scientific cooperation between Azerbaijan and Ukraine on the basis of studying scientific publications of researchers indexed on the Web of Science.

The study is devoted to scientific-technical relations between Ukraine and Azerbaijan, which are very dynamic and have achieved great success since 2000. The legal basis of the mentioned relations, the work done and achievements are widely interpreted in the article. This confirms that scientific and technical relations between states are always useful if they are built on a solid foundation.

Great work has been done in the field of scientific and technical relations between Azerbaijan Engineering Academy and higher schools and scientific centers of Ukraine. The Ukrainian scientific and Technological Center (Oetz) plays an important role in the development of scientific and technical relations between Ukraine and Azerbaijan.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.02.2020
	Son variant	15.05.2020

UOT 338.439

QLOBALLAŞAN DÜNYADA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ PROBLEMLƏRİ¹MİKAYİLOVA SEVDA MƏMMƏD qızı²NAĞİBƏYLİ TEYMUR MUXTAR oğlu

1-AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, böyük elmi işçi

2-Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, dissertantı

teymur.nagi@hotmail.com

Açar sözlər: qloballaşma, ərzaq təhlükəsizliyi problemləri, sosial-iqtisadi inkişaf, dünya iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı, aqrar texnologiya, aclıq, dünya əhalisi, investisiyalar

Bəşər tarixində insanları düşündürən ən ümdə məsələ onların ərzağa, geyimə olan tələbatlarının ödənilməsi olmuşdur. Əhali artımı insanların qida məhsullarına olan tələbatını artırır. Tarix boyu bu problemlər daim insanları düşündürmüşdür. İnsanları narahat edən, arayıb-axtarmağa məcbur edən problemlər daim dövlət tərəfindən nəzarətdə saxlanır.

Verilən məlumatlara əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə ümumdaxili məhsulun strukturunda kənd təsərrüfatı məhsullarının xüsusi çəkisi cəmi 2-3 faizdir. Bu ölkələrdə kənd təsərrüfatında 22 milyon əhali çalışır. Dünyada kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan bütün əhalinin sayı 1,1 milyard nəfərdir. [2]

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yüz milyonlarla insan qida yoxluğundan əziyyət çəkir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində aparılan işlər hələ də tam tələbatı ödəməməkdədir. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun aparıcı sahəsi olan aqrar sahənin inkişafı son dövrlərdə öz bəhrəsini verir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının əksəriyyəti ixrac edilir və bunun üçün işə, bir çox dövlətlərdə ticarət bazarları fəaliyyət göstərir. Ekspert hesablamalarına görə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehlakçılara dövlət köməyi həmişə həyata keçirilir.

Keçid dövrünü yaşayan yeni, müstəqil dövlətlərdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, bu məsələnin optimal həlli yollarının tapılması XXI əsrdə ən çətin və mürəkkəb vəzifələrdən biri olacaqdır. Son dövrlərdə sənaye və kənd təsərrüfatı arasında əlaqələr getdikcə daha da inkişaf edir. Bu sahələr kənd təsərrüfatı üçün maşın texnikası və xidmət bölməsi, kənd təsərrüfatı sahəsi bölməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınması, emalı və satışını əhatə edən üç bölmədən ibarətdir. III bölmənin rolu getdikcə daha artıb, təkmilləşməkdədir.

Qlobal problem olan yoxsulluq dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Bu problem müxtəlif ölkələrdə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. [2]

Yoxsulluq XX əsrin 70-ci illərində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dünya ictimaiyyəti tərəfindən güclü müzakirə predmetinə çevrilmişdir. Ərzaq məhsullarının ifrat dərəcədə inkişaf etmiş ölkələrdə istehsalı III dünya ölkələrində əhalinin kütləvi aclığına səbəb oldu. Qeyd etmək yerinə düşər ki, aqrar sahə həmişə olduğu kimi, yenə də yoxsulluqla gündən-günə korlanan ekologiya arasında əlaqələndirici həlqə rolu oynayır. Dünya Bankının verdiyi proqnozlara görə, 2025-ci ildə dünya əhalisi 3 milyard nəfərədək artacaqdır ki, bu da Asiya dövlətləri hesabına baş verəcəkdir. Demografik dəyişikliklərlə yanaşı, su ehtiyatları üzrə gözlənilən qlobal böhran nəticəsində 3 milyard adam su çatışmazlığından əziyyət çəkəcək. Bütün bunlar əhalinin suya, ərzağa tələbatının artmasına səbəb olacaqdır. Yaxın 15 ildə dünya əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını təmin etmək üçün ya məhsuldarlığı, yada əkin sahəsini 3 dəfə artırmaq lazım gələcək. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, yaxın 30 ildə, həm qlobal su ehtiyatları həm də ərzaq böhranı olacaqdır ki, ərzaq məhsullarını yalnız 2 dəfə artırmaq mümkündür.

Yoxsulluğun qlobal problemə çevrilməsi, əslində dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafı ilə birbaşa əlaqədardır. Daha varlı ölkənin orta gəliri 20 yoxsul ölkənin orta gəlirindən 37 dəfə çoxdur və son 40 ildə də bu fərq ikiqat olmuşdur.

Dünya əhalisinin 14% və ya 800 milyon nəfərə yaxın adamı zəruri minimum ərzaq məhsulları ala bilmir və demək olar ki, 0,5 milyard adam xroniki olaraq doyunca qidalanmır, onların üçdə birini uşaqlar təşkil edir.

Dünya əhalisinin 1,3 milyard (22%) nəfəri təmiz içməli sudan məhrumdur, 2 milyard (34%) sanitariya qaydalarına cavab verməyən şəraitdə, elektrik işığı olmadan yaşayır. Son illərdə kənd təsərrüfatı ehtiyatları getdikcə tükənir, bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əkinəyararlı sahələrin 40%-ə qədəri yararsızdır. Həmçinin, dünyada istehlak olunan suyun 80 faizi əkinçiliyə sərf olunur. [5]

Proqnozlar göstərir ki, yaxın 15 ildə dünya əhalisini ərzaqla təmin etmək üçün əkin sahələrini ən azı 3 dəfə artırmaq lazımdır. Tədqiqatçılara görə əksər kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı orta hesabla 50% təşkil edəcəkdir, yaxın 30 ildə ərzaq məhsullarının istehsalı yalnız 2 dəfə artacaqdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, qlobal su ehtiyatları, ərzaq böhranı, demoqrafik böhran, urbanizasiya problemləri qlobal problem olaraq qalacaqdır.

Yoxsulluq həddi anlayışı ilk dəfə 1970-ci ildə qəbul edilmişdir[4]. Bəzi konsepsiyalar “yoxsulluq həddi” anlayışını qəbul etmir. Yoxsulluğun “mütləq həddi” anlayışı MDB ölkələrində qəbul edilmişdir. Mütləq yoxsulluq həddini müəyyən etmək üçün burada, fizioloji tələbat nəzərdə tutulur, yəni insan geyim, ərzaq, sığınacaq əldə etmək imkanından məhrum olur, onun həyat tərzini səviyyədən də aşağı düşür. Nisbi yoxsulluq konkret cəmiyyətdə, konkret dövrdə fizioloji tələbatla deyil, ümumi qəbul edilmiş həyat səviyyəsi ilə ölçülür. Yoxsulluğun müəyyən edilməsinin ən mühüm yanaşması insanların tələbatlarının təhlilidir. Burada əsas tələbat kimi ərzaq mallarına olan tələbat nəzərə alınır. Ərzağa, qidaya olan tələbat müxtəlif insanlarda müxtəlif dövrlərdə fərqli olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, yoxsul adamın bədən çəkisinin normadan aşağı olması onun fiziki aktivliyini məhdudlaşdırır. Beləliklə, mütləq yoxsulluq həddi aşağı gəlir səviyyəli ölkələr, nisbi yoxsulluq isə yüksək gəlir səviyyəli ölkələr üçün münasibdir. Qloballaşmanın təsiri yeni təhdidlər, təhlükə mənbələri yaradaraq, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemini çətinləşdirir ki, bu da onun həlli istiqamətində əngəllərin yaranmasına səbəb olur. Ona görə də ərzaq təhlükəsizliyi probleminə insanın inkişaf konsepsiyası baxımından nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. BMT-nin inkişaf proqramı çərçivəsində formalaşan konsepsiyanın fərqli xüsusiyyəti, əsasən sosial-iqtisadi, siyasi və digər problemlərin həlli, o cümlədən təhlükəsizlik milli iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm amili, insanın inkişafı baxımından yanaşmanın olmasıdır. Burada ərzaq təhlükəsizliyi insanın sağlamlığının mühüm bir cəhəti, tərkib elementi kimi nəzərdən keçirilir.

Ərzaq təhlükəsizliyi makroiqtisadi vəziyyətlə, əsasən əhalinin gəlirləri və ictimai istehsalın səmərəliliyi ilə təyin olunur. Qloballaşma insanların həyat səviyyəsinə, şəraitinə təsir göstərərək, müxtəlif xarakterli dəyişikliklər yaradır.

XXI əsrdə dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı şəraitdə ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyi problemi getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə daxilində siyasi sabitlik təmin olunsun da, iqtisadi sahə ilə bağlı təhlükələr daim vardır. Ona görə ki, beynəlxalq maliyyə bazarı, dünya ticarəti, transmilli şirkətlərin fəaliyyəti genişləndikcə bu və ya digər ölkələrin iqtisadi təhlükəsizlik problemləri də mürəkkəbləşir. Qloballaşma prosesinin geniş vüsət aldığı şəraitdə bazarlara, təbii sərvətlərə sahib olmaq uğrunda haqlı-haqsız iddialar ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Əlverişli biznes və investisiya mühiti yaratmaqla daxili və xarici investisiyaları cəlb etmək, qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olmaq əsas məsələlərdəndir. Hazırda ölkəmizdə iqtisadi və sənaye sahələrində ən qabaqcıl təcrübə tətbiq olunur, peşəkar kadrlar hazırlanır. Beynəlxalq maliyyə qurumları ölkəmizdə aparılan bu sahədəki işlərə yüksək qiymət verir. Ən son göstəricilərə əsasən, ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, dövlət mülkiyyətinin

özəlləşdirilməsi, torpaq islahatları sahəsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən genişhəcmli tədbirlər hesabına özəl sektorun ÜDM-da payı xeyli artmışdır.

Bu gün Azərbaycan dünyanın geosiyasi xəritəsində çox mühüm yer tutur. Ərzaq təhlükəsizliyi problemləri müasir vəziyyətin reallıqlarına görə ön plana keçir. Əsas məsələ daxili istehsal və səmərəli idxal hesabına ölkəni ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etməkdir. Ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzu artmaqdadır. Həyata keçirilən daxili islahatlar dünya dövlətləri ilə əlaqələrin genişlənməsinə, siyasi sabitliyə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikası özünün xarici siyasətini bərabərlik və qarşılıqlı mənafe münasibətləri əsasında quran açıq ölkəyə çevrilmişdir.

Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının bir parçasıdır. Azərbaycan BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvüdür, rəqabət qabiliyyətinə görə dünya miqyasında, MDB məkanında birinci yerdədir. Maliyyə imkanlarına malik bir ölkədir.

Qloballaşma şəraitində dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri, integrasiyanı genişləndirmək Azərbaycan üçün önəmli məsələ olduğuna görə bu istiqamətdə ixrac imkanlarının tam reallaşması zəruridir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının mütləq əksəriyyətini təşkil edən xırda fermer təsərrüfatlarıdır. Xırda fermer təsərrüfatlarına dövlət öz köməyini əsirgəmir. Ölkəmizdə rayonlar üzrə ixtisaslaşma çox ləng gedir, onların öz xüsusiyyətləri, öz təbiəti, iqlimi vardır. İqlim şəraiti nəzərə alınmalıdır.

Aşağıdakı cədvəl vasitəsilə bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə əkin sahələrini nəzərdən keçirək.

Cədvəl.

Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə əkin sahələri, hektar [1]

İllər	Taxıl cəmi	Payızlıq və yazlıq buğda	Payızlıq və yazlıq arpa	Payızlıq dənliklər	Payızlıq buğda	Payızlıq çovdar	Payızlıq arpa
2000	648,2	495,4	108,5	598,6	494,8	0,0	103,8
2001	760,7	571,5	146,5	711,8	570,7	0,0	141,1
2001	821,7	650,8	129,5	773,9	650,3	0,0	123,6
2003	776,3	592,2	139,8	725,6	591,5	0,1	134,0
2004	814,9	610,9	158,9	762,5	610,0	0,1	153,4
2005	802,3	591,5	167,1	753,1	591,2	0,0	161,9
2006	784,7	561,6	179,9	754,5	561,4	0,0	174,1
2007	739,6	488,6	203,7	684,3	487,3	0,0	197,0
2008	897,0	604,0	243,3	831,9	598,2	0,0	233,7
2009	1125,5	807,9	268,9	1061,0	803,8	0,0	257,2
2010	968,0	657,7	264,7	907,0	655,8	-	251,2
2011	967,3	654,2	262,9	903,6	653,8	0,1	249,7
2012	1031,4	687,9	291,5	964,1	687,5	0,2	276,4
2013	1074,1	689,5	329,4	1002,0	698,1	0,01	312,9
2014	1001,4	609,9	338,8	935,8	609,8	0,1	325,9
2015	952,1	539,7	361,0	888,9	539,5	0,01	349,4
2016	997,5	590,6	355,2	937,7	588,9	0,03	348,8
2017	977,2	596,1	318,6	907,1	594,3	0,2	312,6
2018	1083,1	679,1	337,2	1006,1	675,0	0,2	330,9

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, illər üzrə əkin sahələri getdikcə artır. Təkcə 2010-cu illə 2018-ci ili müqayisə edək. Belə ki, 2018-ci ildə taxıl sahələri 1083,1ha təşkil etmişdir ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 115,1 ha və yaxud 12,0% artmışdır.

Ölkəmizdə aqrar sahədə yeni texnologiyaların tətbiqi həyata keçirilir. Aqrar sahənin inkişafı üçün dövlət fermerlərə güzəştli kreditlər verir. Ölkəmizin taxıla tələbatının ödənilməsi məqsədilə taxılçılıq üçün artıq beş min hektara qədər torpaq sahələri ayrılmışdır. Beyləqan və Ağcabədi rayonlarında taxılçılığın inkişafı ilə əlaqədar iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Hörmətli Prezidentimiz İ.Əliyev cənabları [6] demişdir ki, taxıla tələbatın ödənilməsi üçün ölkəmizdə ən azı 50 böyük fermer-taxılçılıq təsərrüfatları yaradılmalıdır ki, tələbatımızı təmin edə bilək. Bu ərzaq təhlükəsizliyinin tam təmin edilməsi üçün ən mühüm şərtidir.

Aqrar sahənin stimullaşdırılması, ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək və bölgələrdə işsizliyin aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Fermerlər hələ 1990-cı illərin ortalarından H.Əliyev cənablarının təşəbbüsü ilə, torpaq vergisi istisna olmaqla, bütün vergilərdən azad olmuşlar.

Sürətlə cərəyan edən qloballaşma və inteqrasiya prosesləri qlobal mühitə uyğunlaşmağı, belə ki, xarici iqtisadi münasibətlərin inkişafı və bunun əsasında ölkənin dünya təsərrüfatında tutduğu yerin müəyyənəşdirilməsi, milli iqtisadi inkişafa nail olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya iqtisadiyyatının formalaşması, dünya bazarında qiymətlərin dinamikası, ölkələrin ixrac potensialında və idxal tələbatında baş verən dəyişikliklər ölkələrin mənafeələrinə bu və ya digər dərəcədə təsir edir, onun sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Müasir şəraitdə ərzaq problemi həmişə olduğu kimi indi də dünyanın qlobal problemlərindən birinə çevrilmişdir və qlobal problem olaraq da qalır. Dünyada gedən proseslər, təbii hadisələr, müharibələr və s. problemlər belə əsas verir ki, ərzaq problemi hələ də öz aktuallığını saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı - 2019. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2019, 644 s.
2. Səmədzadə Z.Ə. Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 608 s.
3. Tağıyev A.H. İnnovasiya. Bakı: İİETİ, 2018, 36 s.
4. Meybullayev M.X., Mikayılova S.M. İqtisadi təhlükəsizlik nəzəriyyəsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2015, 372 s.
5. Quliyev C.B. Həyat səviyyəsi: yoxsulluğu törədən və azaldan sosial iqtisadi amillər. Bakı: Avropa, 2011, 51 s.
6. <https://president.az/articles/7297>

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМЫ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ГЛОБАЛИЗОВАННОМ МИРЕ

Микаилова С.М., Нагибейли Т.М.

Ключевые слова: *Глобализация, проблемы продовольственной безопасности, социально-экономическое развитие, мировая экономика, сельское хозяйство, аграрные технологии, голод, население мира, инвестиции*

В статье рассматриваются проблемы продовольственной безопасности в глобализованном мире. Развитие аграрного сектора, который является ведущей отраслью ром нефтяного сектора в Азербайджане, в последнее время принесло свои плоды. В то же время чрезмерное потребление продовольствия населением мира способствует проблемам водных ресурсов и росту голода в странах третьего мира. В нашей стране рассматривается система мер, осуществляемых государством в этой области, которые способствовали бы решению этой проблемы.

SUMMARY
CHALLENGES ON FOOD SECURITY IN GLOBALIZED WORLD
Mikayılova S.M., Nağıbəyli T.M.

Key words: *globalization, food security problems, socio-economic development, world economy, agriculture, agro technology, hunger, world population, investments*

The article addresses the problems of food security in a globalized world. A system of measures implemented by the state in this area is being considered in our country. The development of the agrarian sector, which is the leading sector of the non-oil sector in Azerbaijan, has recently shown its results. Our country is considering a system of measures implemented by the state in this area that would help to solve this problem.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.03.2020
	Son variant	02.06.2020

UOT 338.2:20

EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ ONUN TƏMİN OLUNMASININ İQTİSADI ASPEKTLƏRİ

VƏLİYEVA LALƏ MÜSƏLLİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

lale-sdu@mail.ru

Açar sözlər: ətraf mühit, ekoloji gərginlik, ekoloji təhlükəsizlik problemləri, təbii ehtiyatlar, iqtisadi amillər

Davamlı inkişafın təmin olunmasında əsas amillərdən olan ekoloji təhlükəsizlik məsələləri milli təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib hissəsidir. Xarici təxminlərə görə ekoloji təhlükəsizlik üç ölçüdə müəyyənləşdirilə bilər:

- 1) davamlı inkişaf və resursların istifadəsi;
- 2) sözün ənənəvi tor mənasında ətraf mühitin qorunması- təmiz hava, su, torpaq və s.
- 3) texnoloji fəlakətlər zamanı risklərin minimallaşdırılması. [3]

Ekoloji təhlükəsizliyin idarəetmə sisteminə aşağıdakılar daxildir:

- İqtisadiyyatın ekologiyalaşdırılması;
- Yeni ekoloji təhlükəsiz texnologiyalar;
- Ətraf mühitin keyfiyyətinin bərpasına mane olmayan və təbii ehtiyatların səmərəli istifadə

edilməsinə xidmət edən iqtisadi inkişaf tempinin saxlanılması. [1]

İqtisadiyyatla ekologiya arasında əlaqə insanın dəyişdirdiyi təbii aləmin onun təsərrüfatına əks təsiri aydın olandan sonra dərk olunmağa başlanmışdır. Ekologiyalaşdırılmış iqtisadiyyatda istehsalın məqsədi ekologiyanın prinsipləri və məhsuldar qüvvələrin ən vacib tərkib hissəsi sayılan işçi qüvvəsinin sağlamlığı üçün təhlükəsiz olan əmək şəraiti ilə müəyyən olunmalıdır. Eyni zamanda iqtisadiyyat yalnız gəlir mənbəyi deyil, ümumi ekoloji hadisələri özündə cəmləşdirməklə onların həllinə şərait yaradır. Müxtəlif növ təbii ehtiyatlardan istifadə, həmçinin ayrılıqda iqtisadi sahələrin formalaşmasına zəmin yaradır. İqtisadi sahələrin meydana gəlməsi özü ilə bərabər müəyyən dərəcədə çirklənmə mənbəyi yaradır. İqtisadi amillərin təsiri altında yaranan ekoloji problemlər iqtisadi sahələrdən əldə olunan gəlirlər vasitəsilə həll olunur.

Eyni zamanda insanın fəaliyyəti onu əhatə edən mühitlə əlaqədardır. Təbiət həm insanın istehsal fəaliyyəti üçün zəruri xammal mənbəyidir, həm də onun ətraf mühiti çirkləndirən istehsal fəaliyyəti tullantılarını qəbul edəndir. Bildiyimiz kimi, müasir dünya təsərrüfatında yeni növ məhsulların istehsalı artmışdır. Son 30 il ərzində inkişaf etmiş sənaye ölkələrində əvvəllər istehsal olunmayan yeni məhsul növləri buraxılmışdır ki, bu da ümumi məhsul çeşidinin 50 %-nə bərabərdir. Bu istiqamətdə kimya və energetika sənayesi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz dünya təsərrüfat sistemində energetikanın belə artımı insanın ətraf mühitə təsirini gücləndirir.

Dünya sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının miqyası və xüsusiyyətlərində baş verən böyük dəyişikliklər, ətraf mühitin qorunub saxlanmasında bilavasitə əhəmiyyəti olan texnika və texnologiyadakı dəyişikliklərdə öz əksini lazımi səviyyədə tapmamışdır. Nəticədə, bütün dünyada təbiətdən istifadənin bir sıra yeni problemləri ortaya çıxmış və ənənəvi köhnə problemlər kəskinləşmişdir. İstehsalın və emalın sürətlə artması ilə əlaqədar olaraq tullantıların həcmi kəskin sürətdə artması, ətraf mühitin çirklənməsinə və ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxara bilər. Ətraf mühitin yolverilməz dərəcədə çirklənməsinin səbəbi həm də müasir istehsalın sürətidir.

Beləliklə, təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibəti mahiyyətcə dəyişərək mürəkkəbləşmiş və daha geniş mənə kəsb etmiş, global əhəmiyyət almışdır [2].

Problemin ziddiyyətli xarakteri həm də onunla izah olunur ki, hazırda təbiətlə insan cəmiyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqə müxtəlif sosial-iqtisadi sistemlərin diferensiasiyası şəraitində gedir. Sənayenin tərəqqisi, onun təbii ehtiyatlardan istifadə edən sahələrinin sürətli inkişafı ilə əlaqədardır. Hazırda dünya ölkələrində neft, kömür, dəmir filizi, polad, koks, sement, mineral gübrələr, meşə materialları istehsalı, suyun istifadəsinin həcmi və becərilən torpaq sahələri geniş miqyas almışdır.

Lakin inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq, Respublikamızda istehsal həcmnin milli gəlirə çevrilməsi sahəsində əldə olunan nəticələr hələ aşağı səviyyədədir. İstehsala cəlb edilən təbii ehtiyatların səmərəli istifadə olunması bir tərəfdən milli gəlirin çoxalmasına, digər tərəfdən isə xammalın, yanacağın qənaətlə istifadəsinə şərait yarada bilər.

Təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsinin mühüm problemlərindən biri, təbii sərvətlərin istifadə xüsusiyyətləri, istifadə dərəcəsi və əmək ehtiyatlarının istifadəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqədir. Bəzən belə olur ki, istehsalın bir sahəsinin inkişafı nəticə etibarilə bütövlükdə ölkənin təsərrüfat kompleksi üçün zərərli nəticə verir. Məsələn, mineral gübrələrin və pestisidlərin tətbiqi yüksək iqtisadi səmərə verir. Lakin, bütün dünyada olduğu kimi Respublikamızda da mədəni bitkilərin mineral gübrələrin tərkibindəki maddələri mənimsəməsi 40 % təşkil edir. Onların qalan 60%-i torpaqdan yuyularaq qrunt sularına, su təchizatı obyektlərinə daxil olur. Nəticədə su mənbələri çirklənməyə məruz qalır. Belə çirklənmə nisbətən sağlam təbiətə malik regionlarda bulaqların, müalicə xarakterli obyektlərin, torpaqların yararsızlaşmasına gətirib çıxarır. Nəticədə bu itki çox vacib sosial-iqtisadi zərərlə nəticələnir.

Hazırkı şəraitdə təbii ehtiyatlardan istifadə də hər hansı bir sahə başqa sahələr üçün rəqabət olmamalıdır. Təbii və əmək ehtiyatları vəhdət təşkil etməli, onların inkişafına bir-birindən ayrı baxılmamalı və səmərəli əlaqələndirilməlidir.

Təbii sərvətlərin təkrar istehsalı, müxtəlif faydalı qazıntı ehtiyatlarının tükənməsinin, ətraf mühitin zərərli tullantılarla çirklənməsinin qarşısını alır. Həmçinin təkrar istehsal, ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə şərait yaradır. Hesablamalar göstərir ki, sənayedə hər bir damcı yanacağa qənaət etmək ildə ton yarım məhsula bərabərdir. Bir ton tullantı halında atılan yağ yenidən emal edilsə, 700-800 kq təmiz sürtgü yağı alınır.

Metala olan tələbatın ödənilməsində metalların təkrar emalı və istifadəsi mühüm yer tutur. Hazırda bütün dünyada olan metalın 30 %-ə qədər təkrar emal hesabında, yəni, əvvəllər istifadə olunmuş, sonra isə yararsızlaşmış məmulatın metalı hesabına ödənilir. Metalların dövrü istifadəsi, yəni uzun müddət müxtəlif məqsədlərə xidmət etməsi həyata keçirilir ki, bu da bir tərəfdən metala qənaətə, digər tərəfdən də ətraf mühitin metal tullantıları ilə çirklənməsinin qarşısını almağa imkan yaradır.

Faydalı qazıntıların çıxarılması və texnologiyası üçün kompleks və tam çıxarılma üsulları hazırlanmalı, sənayedə və tikintidə tullantılara ikinci ehtiyat, xammal mənbəyi, materialı kimi yanaşılmalıdır. Sənaye müəssisələrinin tullantılardan qiymətli elementlər (məs., germanium) əldə etmək mümkündür. Bəzi alüminium zavodlarında elektrotexnikanın tətbiqi nəticəsində qarşıdakı bütün komponentlər ayrılır, təkrar istehsal üçün əlavə xammal əldə edilir. Hesablamalar göstərir ki, müasir texnologiya faydalı qazıntı yataqlarının ümumi ehtiyatların 30-50%-ni istifadə etməyə imkan verir. Deməli, yataqlardakı metal, neft və digər faydalı qazıntıların çıxarılması zamanı yarıdan çoxu yerin təkində qalır. Çıxarılan filizin bir hissəsi onun ilkin emalında, xüsusilə saflaşdırma prosesində, sonradan əridilmədə, məmulatlar hasilatında və s. itir. Belə itkilərin qarşısı alınarsa, metala tələbatı təmin etmək və ehtiyatlara qənaət etmək olar. [4]

Tullantılar (bərk, qaz və maye halında olan qalıqlar) özü də xammal sayılır. Məsələn, kanalizasiya sularında gübrə kimi, çirkab suların müvafiq təmizləmələrdən sonra yenidən istifadə

edilməsi, havaya buraxılan milyon tonlarla qazın istifadəsi mühüm problemlərdən biridir. Sənaye və kənd təsərrüfatı mənşəli tullantıların təkrar istehsalı ölkəyə milyard manatlarla əlavə gəlir verməklə yanaşı, ətraf mühitin çirklənməsinin də qarşısını ala bilər.

Ekoloji təhlükəsizliyin qorunması həm kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı, həm də insanların yaşaması və fəaliyyət göstərməsi baxımından olduqca vacibdir. Çünki insanların yaşaması üçün vacib olan ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının istehsalı, onların sağlamlığı bilavasitə ətraf mühitlə - torpaq, meşə örtüyü, çaylar, dənizlər, dağlarla bağlıdır və bu amillər nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı şəraitində ekoloji-iqtisadi formalaşdırma dövlətin ekoloji balanslaşdırılmış islahatlar və makro səviyyədə uyğun iqtisadi mühitin yaradılmasının köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Səmərəli ekoloji siyasəti həyata keçirmək üçün tətbiq edilən tədbirlərin səviyyəsi, miqyası, onların təsir hədudlarının müəyyənəşdirilməsi çox mühümdür. Burada 2 qrup tədbirləri fərqləndirmək olar:

- 1) makroiqtisadi tədbirlər;
- 2) ekoloji istiqamət daşıyan tədbirlər.

Birinci qrupa ümumi iqtisadiyyat çərçivəsində və ya milli iqtisadiyyatın sektorları səviyyəsində aparılan tədbirlər daxildir. Bu tədbirlər arasında qarşısında aşkar ekoloji məqsəd qoymayan iqtisadiyyatın quruluşunda dəyişikliklər aparılması tələbi durur. Buna milli valyutanın kursunun dəyişməsi, dövlət büdcəsi kəsirlərinin azaldılması, maliyyə-kredit siyasəti, xarici ticarətin liberallaşdırılması, xüsusi sektorun gücləndirilməsi, vergi siyasətində islahatlar, xarici investorlar üçün şəraitin yaxşılaşdırılması iqtisadiyyatın əsas sektorlarına subsidiya siyasətinə yenidən baxılması və s. kimi tədbirlər aiddir. Bütün bu tədbirlər, mexanizmlər və islahatlar bu və ya digər dərəcədə ekoloji vəziyyətə təsir edir.

İkinci qrupa dəqiq ekoloji meylə malik olan tədbirlər: “ekoloji” verginin, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə müxtəlif növlü ödənişlər və cərimələrin tətbiq edilməsi, təbiəti mühafizə standartı və normativlərin qəbul edilməsi, region üzrə ekoloji proqramların qəbul edilməsi və s. aid edilir. Bu tədbirlərin obyektə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərin istifadəsinin yaxşılaşdırılmasıdır [5].

Müasir iqtisadiyyatda qərarları qəbul edən şəxslər tərəfindən iqtisadi inkişafı, iqtisadi artım və əhalinin rifah halının artım sürətlərini müəyyənləşdirən makroiqtisadi tədbirlərin üstünlüyü əsas götürülür. Bu zaman həyata keçirilən makroiqtisadi tədbirlərin ekoloji nəticələri ya nəzərə alınmır, yaxud da ona minimum əhəmiyyət verilir.

Problemin bu aspekti vacibdir, çünki iqtisadi maraqların konsepsiyası çərçivəsində ekoloji təhlükəsizliyin nəzəri təhlili onun təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqlarının uyğunlaşdırılması və mövcud ziddiyyətlərin həlli yolu ilə təbiətin idarə edilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi ilə izah edilən iqtisadi münasibətlərin kompleks bir sistem olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov K.B. Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji problemləri. Bakı: ADPU, 2012, 220 s.
2. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2012, 487 s.
3. Əliyev F., Bədəlov A., Hüseynov E., Əliyev F. Ekologiya. Dərslik. Bakı: Elm, 2012, 828 s.
4. İbrahimov İ.H. Ətraf mühitin iqtisadiyyatı. Dərs vəsaiti. Bakı, 2015, 357 s.
5. Qurbanzadə A.A. Ekologiya: sosial-iqtisadi əsasları. Bakı: Elm, 2010, 289 s.

РЕЗЮМЕ
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ЕГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ
Велиева Л.М.

Ключевые слова: *окружающая среда, экологическая напряженность, проблемы экологической безопасности, природные ресурсы, экономические факторы*

Поскольку отношения экономической безопасности вытекают из экономических интересов, их реализация осуществляется посредством стимулов. По нашему мнению, наиболее важным элементом экономического механизма является обеспечение стимулов и безопасности для координации и реализации экономических интересов. С этой точки зрения должна существовать социально-экономическая активность общества, которая не выходила за пределы деградации экосистем (пределов экономического потенциала), не нарушая механизмов экосистем, стабилизирующих качество природной среды.

SUMMARY
ECOLOGICAL SECURITY AND ECONOMIC ASPECTS OF ITS ENSURING
Valiyeva L.M.

Key words: *environment, environmental tensions, environmental security issues, natural resources, economic factors*

Since the emergence of economic interests and economic security relations, their implementation is carried out through incentives. In our opinion, the most important element of the economic mechanism is to provide incentives and security for the coordination and implementation of economic interests. From this point of view, there should be a socio-economic activity of the society that does not exceed the limits of degradation of ecosystems (limits of economic potential), without violating the mechanisms of ecosystems that stabilize the quality of the natural environment.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.02.2020
	Son variant	11.05.2020

УДК 331.421

РАБОТА, ПРОВОДИМАЯ СО СТУДЕНТАМИ ПО ПРОХОЖДЕНИЮ ПРАКТИКИ

ОРУДЖАЛИЕВА БАСТИ АЛИ гызы
ШАФИЕВА ТАРАНА ИСКАНДАР гызы

*Сумгаитский государственный университет, 1-доцент, 2-
tshefiyeva.1973@mail.ru*

Ключевые слова: информация, должность, резервный фонд, отбор, организация

Говоря о выдвижении на служебно-профессиональную должность, мы понимаем под этим продолжительную серию изменения и организации, и различных должностей, способствующих развитию отдельных личностей. Изменение может быть вертикальным и горизонтальным. Одновременно это предусматривает последовательную организацию различных этапов (должностей, мест работы и т.д.) должностного потенциала, который должен пройти сотрудник. Система выдвижения на служебно-профессиональную должность объединяет совокупность способов и методов выдвижения на должность, применяемых в различных организациях. В практике управления различают 2 вида выдвижения на должность:

- 1) Выдвижение специалистов.
- 2) Выдвижение руководителей.

Последнее само происходит по 2-ум направлениям: а) выдвижение функциональных руководителей; б) выдвижение линейных руководителей. Например, система выдвижения линейных руководителей предусматривает 5 основных этапов (рис 1.). [1, с.263]

Первая база охватывает работу, проводимую со студентами старших курсов вузов или направленных на практику из других вузов. Специалисты отдела управления составом совместно с руководителями соответствующих отделов, в котором проходят практику студенты, проводят отбор более умелых студентов, способных работать руководителями и готовят их к конкретной деятельности. Студентам, успешно прошедшим подготовку и практику, выдаётся характеристика-гарантия для направления на работу в соответствующем отделе той же организации. Молодые специалисты, не прошедшие практику в этой организации, проходят тестирование при приёме их на работу, и им оказывается консультационная услуга.

Второй этап – охватывает работу с молодыми специалистами, принятыми на работу в организацию. Молодому специалисту назначается испытательный срок (от 1-го до 2-ух лет), и он за этот период проходит начальные учебные курсы. В это время эти специалисты имеют возможность подробно ознакомиться с организацией. Помимо учебы для молодых специалистов предусмотрено прохождение стажировки в различных отделах организации в течение года. На основании анализа работы молодых специалистов в течение года, их участия на проведенных мероприятиях, сведений руководителя стажировки и характеристик подводится итог стажировки, и проводится первичный отбор специалистов в резервный фонд, созданный для выдвижения на руководящие должности. Вся информация об участии специалиста в системе выдвижения на служебно-профессиональную должность отмечается в его личном деле и вводится в справочно-информационную базу о кадрах организации.

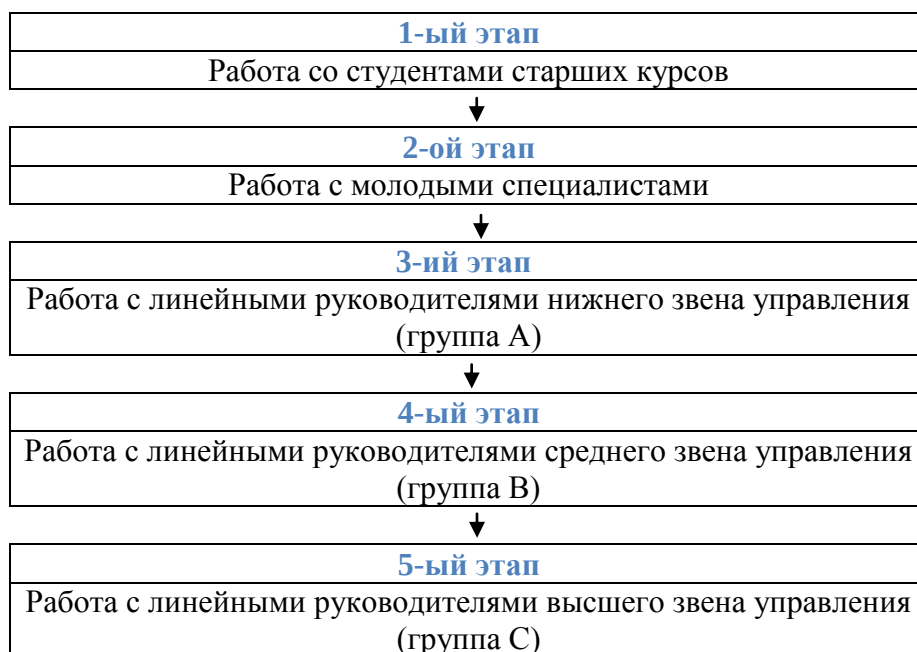

Рис 1. Система выдвижения линейных руководителей на служебно-профессиональную должность

3-ий этап охватывает работу с линейными руководителями нижнего звена управления. На этом этапе к избранным руководителям нижнего звена (мастерам, начальникам участков) прибавляется и часть работников организации, окончивших вечернее и заочное отделение вуза, прошедших предыдущее тестирование и успешно работающих в своём коллективе. За весь этот период (за 2-3 года) с этой группой проводится конкретная, целенаправленная работа. Они заменяют ответствующих на рабочем месте руководителей, выступают в роли их дублеров и обучаются на курсах повышения квалификации. После завершения подготовительного этапа на основе анализа производственной деятельности каждого конкретного руководителя проводится 2-ой выбор и тестирование. Руководителям во 2-ой раз прошедшим успешный выбор предлагается должность начальника цеха или его заместителя (до этого же они проходят стажировку по этим должностям), или же они включаются в резервный фонд и назначаются на эти должности при появлении вакантных мест. Остальная часть прошедших подготовку специалистов продолжает работать на своих должностях. В будущем возможна их горизонтальная перемена места. [2, с.115]

4-ый этап охватывает работу с линейным руководителем среднего звена управления. На этом этапе к уже сформировавшимся молодым руководителям присоединяются и действующие перспективные начальники цехов. Работа с ними строится на основе индивидуального плана работы. Каждому работнику, назначенному руководителем среднего звена, оказывается попечительская помощь. Руководители верхнего звена проводят с ними индивидуальную работу. Руководители-наставники совместно со специалистами отдела управления составом составляют для каждого из них индивидуальный план подготовки на основе анализа личных качеств, профессиональных знаний и навыков претендентов. Как правило, такие учебные программы составляются для основ коммерческой деятельности, взаимных деловых отношений, передовых методов управленческой работы, экономики и юристов. Подготовка на этом этапе осуществляется в передовых организациях с подготовкой плана мероприятий для улучшения деятельности организации (отдела) линейными руководителями управления среднего звена. Ежегодно проводится тестирование руководителей среднего звена, посредством которого выявляются профессиональные навыки

руководителей, умение руководить коллективом, способность профессионально решать сложные вопросы производства. На основе анализа тестирования деятельности конкретного руководителя в дальнейшем вносятся предложения о выдвижении на служебные должности.

5-ый этап охватывает работу с линейными руководителями высшего звена управления. Назначение руководителей на высшие должности – это сложный процесс. Одна из трудностей в этом процессе – это выбор кандидата, соответствующего ряду требований. Руководители высшего звена управления обязаны хорошо знать положение участка, а также организации. Они должны быть осведомлены в производственных, финансовых и кадровых вопросах, иметь опыт работы с основными функциональными подсистемами, чтобы профессионально действовать в экстремальных социально-экономических, а также политических ситуациях. Ротация, иными словами перевод лиц, назначаемых на руководящую должность из одного отдела в другой должен осуществляться заранее во время их работы в нижнем и среднем звене управления. Выдвижение на вакантные должности высшего звена, их выбор и расстановка должны осуществляться на конкурсной основе. Этот конкурс должна проводить специальная комиссия, организованная из соответствующих специалистов отдела управления составом, а при необходимости даже с привлечением независимых экспертов и руководителей верхнего звена (директоров филиала, производства, главных специалистов и т.д.) Как пример, можно привести логическую схему управления процессом выдвижения на служебно-профессиональные должности линейных руководителей на одном из машиностроительных заводов.

В современный период большое значение имеет изучение и применение опыта выдвижения на служебные должности в деятельности крупных компаний. В этом отношении можно считать целесообразным усвоение опыта по служебно-профессиональному продвижению в развитых странах, особенно в деятельности компаний Японии. В этой стране сотруднику, окончившему вуз, для испытательного срока отводится от 1-го года до 3-х лет.

Этот сотрудник сдает дополнительный экзамен, чтобы доказать насколько ценен диплом, выданный ему вузом. Далее работник проходит курсы для ориентации на работу компании. Срок этих курсов может продолжаться от 2-х до 6-ти месяцев. Одновременно проводится ряд других испытаний, в том числе испытание на степень лояльности. [3, с.101]

После окончания испытательного срока сотрудника принимают на постоянную работу и в течение 8-10 лет, по плану осуществляется его ротация из должности в должность, из отдела в отдел, стажировка и зарубежные командировки. Также действует и система усложняющихся ответственных поручений.

Таким образом, уже в 36 лет сотрудника компания хорошо знакома с ним и может решать его дальнейшая судьба. Другими словами, его направляют или в систему действия руководящих кадров или же по карьере специалистов. В соответствующей системе ротации работник знает, что после определенного времени он будет выдвинут на должность и поэтому необходимо выбрать себе достойную замену.

При этом замена руководителя происходит более динамично, резервные кадры выдвигаются на должность.

В настоящее время многие наши руководители, опасаясь будущих неудач в своей карьере, выбирают себе заместителей по принципу «чем хуже, тем лучше».

ЛИТЕРАТУРА

1. Шахбазов К.А., Мамедов М.Н., Гасанов М.С. Менеджмент. Учебник. Баку: Элм, 2015, с.1036.
2. Гулиев Т.А. Основы менеджмента. Учебное пособие, Баку: Нагыл еви, 2016, с.502
3. Яхудов Х.М. Экономика предприятия. Учебник. Баку: Элм, 2002, с.528

XÜLASƏ
TƏLƏBƏLƏRİN TƏCRÜBƏ KEÇMƏLƏRİ İLƏ BAĞLI GÖRÜLƏN İŞLƏR
Orucəliyeva B.Ə., Şəfiyeva T.İ.

Açar sözlər: məlumat, mövqe, ehtiyat fondu, seçim, təşkilat

Məqalədə müəssisələrdə işçilərin peşə vəzifəsinə namizədliyinin müxtəlif mərhələləri müzakirə olunur. Yenidən hazırlanma və qabaqcıl hazırlığı birləşdirən təhsilin əhəmiyyəti qeyd edilmişdir. İşçilərin təliminin planlaşdırılması həm təşkilat daxilində, həm də təşkilat xaricində fəaliyyət, eləcə də özünütəhsil təlimlərini əhatə edir.

Planlaşdırma işçilərin hərəkətliliyi, motivasiyası və özünü tənzimləməsi üçün şərait yaradır, iş yerində bir mütəxəssisə vəz edən bir işçinin uyğunlaşma prosesinə kömək edir.

SUMMARY
WORK CONDUCTED WITH STUDENTS ON THE REGARDING OF THE INTERNSHIP
Orucəliyeva B.A., Shafieva T.I.

Key words: information, position, reserve fund, selection, organization

The article discusses the various stages of the nomination for the service-professional position of employees in institutions. The importance of education combining retraining and advanced training is noted. The planning of employee training covers both activities within the organization, outside the organization, as well as self-training.

Planning creates the conditions for mobility, motivation and self-regulation of employees, contributes to the process of adaptation of an employee replacing a specialist at the workplace.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.02.2020
	Son variant	05.05.2020

UOT 336.02

MÜƏSSISƏNİN MALİYYƏ SABİTLİYİNİN ÜMUMİ ELMİ-NƏZƏRİ XARAKTERİSTİKASININ TƏHLİLİ

ƏMİRASLANOVA DİLƏRƏ ƏMİRASLAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, i.f.d. assistent

dilare.amiraslanova@mail.ru

Açar sözlər: maliyyə sabitliyi, maliyyə təhlili, müəssisə, gəlir, məsrəf

Müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi, ilk növbədə, onun maliyyə vəziyyətinin sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Müəssisənin maliyyə sabitliyinə müxtəlif amillər təsir göstərir: [1]

- Ömtə bazarında müəssisənin vəziyyəti;
- Geniş tələbatə malik ucuz mallar istehsal etməsi;
- İşgüzar əməkdaşlıqda müəssisənin potensialı;
- Xarici investor və kreditorlardan maliyyə asılılığı səviyyəsi;
- Ödəmə qabiliyyəti olmayan debitorların mövcudluğu;
- Təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyi və i.a.

Müəssisənin ümumi sabitliyi dedikdə onun vəsaitinin (gəlirinin) daxilolma sürətinin həmin vəsaitin istifadəsi (məsrəflərdən) sürətindən üstün artımını təmin edən pul axınının hərəkəti başa düşülür. Maliyyə sabitliyi - gəlirlərin xərclərdən stabil olaraq yüksək olmasını, müəssisənin pul vəsaitlərinin sərbəst manevrliyini və fasiləsiz məhsul (is, xidmət) istehsalı və satışı prosesində onlardan səmərəli istifadə olunmasını əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, yüksək rentabellik daha yüksək risklə bağlıdır. Bu, o deməkdir ki, müəssisə gəlir əldə etməklə yanaşı, zərərə də düşə bilər. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, maliyyə sabitliyi kompleks anlayışdır. Beləliklə, müəssisənin maliyyə sabitliyi dedikdə mənfəət və kapitalın artması hesabına riskin ehtimal olunan səviyyəsində, ödəmə qabiliyyətinin və krediti ödəmə bacarığının saxlanması şəraitində müəssisənin inkişafını təmin edən maliyyə resurslarının vəziyyəti, onların bölüşdürülməsi və istifadəsi başa düşülür.

Müəssisənin maliyyə sabitliyinə təsir edən daxili amillərə aşağıdakıları aid etmək olar [2]:

Təsərrüfat subyektinin sahə mənsubluğu; buraxılan məhsulun (görülən işin, göstərilən xidmətin) strukturu və ümumi ödəməqabiliyyətli təklifdə onun xüsusi çəkisi; ödənilmiş nizamnamə kapitalının həcmi; pul gəlirləri ilə müqayisədə xərclərin həcmi, onların dinamikası; əmlak və ehtiyat mənbələr daxil olmaqla maliyyə resursları, onların tərkibi və strukturu.

Yuxarıda sadalanan amillərin təsiri müəssisənin menecerinin səriştəsi və peşəkarlığı, onun daxili və xarici mühitin dəyişilməsini nəzərə almaq bacarığından çox asılıdır. Müasir iqtisadi şəraitdə hər bir təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti onun nəticələrində marağı olan çoxsaylı bazar münasibətləri iştirakçılarının diqqət obyektinə çevrilmişdir. Onlar əldə etdikləri hesabat-uçot informasiyalarından istifadə etməklə müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirirlər. Belə qiymətləndirmə maliyyə təhlili vasitəsi ilə həyata keçirilir. Geniş mənada maliyyə təhlili qısa və uzunmüddətli iqtisadi qərarların, investisiyaların məqsədəuyğunluğunun əsaslandırılması, idarəetmə bacarığının və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, gələcək nəticələrin proqnozlaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir.

Qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq, maliyyə təhlili müxtəlif səviyyələrdə aparıla bilər. O, istehsal-kommersiya fəaliyyətinin idarə edilməsi üzrə problemlərin aşkar edilməsi, təşkilat rəhbərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, kapitalın investisiyası istiqamətinin seçilməsi üçün

istifadə olunur, eləcə də ayrı-ayrı göstəricilərin və bütövlükdə maliyyə fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması aləti kimi çıxış edir [3].

Maliyyə təhlili vasitəsilə:

- material və maliyyə resurslarının hərəkəti haqqında balanslaşdırma dərəcəsi müəyyən edilir, təkrar istehsal prosesində maksimum və ya optimal mənfəət əldə edilməsi imkanları və maliyyə sabitliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş xüsusi və borc kapitalının axını qiymətləndirilir;

- kapitalın səmərəli quruluşuna nail olmaq üçün pul vəsaitlərindən düzgün istifadə qiymətləndirilir;

- təşkilatın maliyyə axınlarının düzgün tərtib edilməsinə, maliyyə və material resurslarından istifadə normasına və normativinə, xərclərin məqsədəuyğunluğuna nəzarət edilir.

Əsas məsələ bazar münasibətlərinə adekvat olan müəssisənin strateji məqsədləri nəzərə alınmaqla iqtisadi vəziyyətin təhlili əsasında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəli idarə edilməsidir. Müasir şəraitdə hər bir müəssisənin əsas strateji vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir: Müəssisənin kapitalının quruluşunun optimallaşdırılması və onun maliyyə sabitliyinin təhlil olunması; mənfəətin maksimum həcminə nail olunması; müəssisənin investisiya cəlb ediciliyinin təmin olunması; müəssisənin səmərəli idarə edilməsi mexanizminin yaradılması; mülkiyyətçilər (iştirakçı və təsisçilər), investorlar, kreditorlar üçün müəssisənin maliyyə-təsərrüfat vəziyyətinin şəffaflığına nail olunması; maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi üçün bazar mexanizmlərindən istifadə olunması.

Cari maliyyə təhlilinin nəticələri əsasında biznes-planların, büdcə planlaşdırmasının əsas göstəriciləri, təşkilatın gələcək inkişafının iqtisadi istiqamətləri müəyyən edilir. Maliyyə təhlili aşağıda göstərilən məsələləri qiymətləndirməyə imkan verir:

- müəssisənin əmlak vəziyyətini;
- sahibkarlıq riskinin dərəcəsini, o cümlədən üçüncü şəxslər qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünü;

- cari fəaliyyət və uzunmüddətli investisiya üçün kapitalın kafiliyi;
- əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinə tələbatı;
- kapitalın genişləndirilməsi bacarığını;
- borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinin səmərəliliyini;
- mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi siyasətinin əsaslı olmasını;
- investisiyaların seçilməsinin məqsədəuyğunluğunu və s.

Maliyyə təhlilinin vəzifələrinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün bir sıra vacib şərtlər mövcuddur [4].

- 1) Uçot informasiyasına xas olan məhdudluğun başa düşülməsi, eləcə də informasiyanın formalaşması zamanı tətbiq olunan uçot qaydalarının nəzərə alınması (bu tələb mühasibat uçotunun maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının tələblərinə müvafiq aparılması üçün çoxvariantlılıq şəraitində daha aktualdır);

- 2) maliyyə təhlilinin metodlarını bilmək;

- 3) analitik işlərin yerinə yetirilməsinin konkret məqsədinin müəyyən olunması ilə bağlı fəaliyyət proqramının mövcud olması;

- 4) tətbiq olunan analitik vasitələrə xas olan və maliyyə təhlili nəticələrinin düzgünlüyünə təsir edən məhdudiyyət;

- 5) maliyyə təhlili prosesinin xərctutumlu olması nəzərə alınmaqla bu prosesə xərclərin və onun nəticələrinin hesablanması;

- 6) onun nəticələrinə müəssisə rəhbərliyinin marağının təmin olunması.

Konkret məsələlərin həll edilməsi və maliyyə vəziyyətinin peşəkar qiymətləndirilməsi üçün müəssisə rəhbəri maliyyə təhlilinin nəticələrinə əsaslanır. Ödəmə vəsaitlərinin kafiliyi, xüsusi və borc kapitalı arasında normal nisbətin olması, kapitalın dövr etməsi və onun dəyişməsi səbəbləri, fəaliyyətin bu və ya digər növlərinin maliyyələşdirilməsi formaları haqqında konkret nəticə almaq,

müəssisənin maliyyə vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün ayrı-ayrı uçot məlumatlarından əsas amillərin (maliyyə göstəricilərinin və ya əmsallarının) müəyyən qiymət nisbətlərinə keçilməsi zərurətini doğurmuşdur. Müəssisənin fəaliyyətinin ümumiləşdirici göstəricisi hesab olunan sərf edilmiş kapitalın rentabellik səviyyəsi (mənfəətin sərf edilmiş kapitala nisbəti) təhlil edilən dövrdə aşağı olarsa, bu, mövcud satış həcminə görə mənfəətin çatışmazlığı, dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin azalması və s. səbəblərlə izah olunur ki, bu da qiymət siyasətinin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Maliyyə-strateji və cari qərarların hərtərəfli əsaslandırılmasına, inkişaf strategiyasının hazırlanması və biznes planlaşdırma zamanı informasiya riskinin azaldılmasına, etibarlı tərəfdaşların seçilməsinə və öz fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini qabaqcadan proqnozlaşdırmağa imkan verən informasiyanın əldə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mühasibat (maliyyə) hesabatı maliyyə təhlilinin əsas informasiya bazası hesab edilir. Mühasibat (maliyyə) hesabatı müəyyən tarixə təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyətini, eləcə də hesabat dövründə onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirən göstəricilər sistemindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ilkin məlumatların yoxlanılması analitik işlərin təşkilinin əsas mərhələlərindən biri olmaqla maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsi üçün mühasibat informasiyasının kənar istifadəçiləri (kreditləşdirmənin məqsəduyğunluğu haqda qərar verən banklar, malgöndərənlər, podratçılar, investorlar) üçün mühüm şərtidir.

Maliyyə hesabatı məlumatlarından istifadə edən bütün maraqlı qruplar üçün mühasibat balansında və maliyyə nəticələri haqqında hesabatda əks etdirilməmiş, lakin maliyyə xarakterli qərarların hazırlanması və qəbul edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən izahlı qeydlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin sənədlərdə müəssisənin uçot siyasəti və ona edilmiş dəyişikliklər, növlər üzrə qeyri-maddi aktivlər, əsas vəsaitlər, icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlər, maliyyə qoyuluşlarının növləri, debitor və kreditor borcları, səhmdar cəmiyyətlərin səhmləri, onların mülkiyyətində olan səhmlərin nominal dəyəri, onun törəmə və asılı cəmiyyətləri, gələcək xərclər üzrə ehtiyatların və qiymətləndirici ehtiyatların tərkibi, verilmiş və alınmış öhdəliklər və ödəmələr haqqında mühüm məlumatlar öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqov Ə. A. Mühasibat uçotu. Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil, 2002, 272 s.
2. Rzayev Q.A. Nəzarət və təftiş. Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2011, 261 s.
3. Kərimov A. R. Mühasibat uçotu və vergilər. Nəzəri-praktiki vəsait. Bakı: Ozan, 2008, 516 s.
4. Палий В.Ф. Комментария к новому плану счетов бухгалтерского учета. Монография. М., 1992, 156 с.

РЕЗЮМЕ

АНАЛИЗ ОБЩИХ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Амирасланова Д.А.

Ключевые слова: *финансовая устойчивость, финансовый анализ, предприятие, прибыль, затраты*

Финансовая устойчивость – это состояние финансовых ресурсов, при котором предприятие свободно, умело и эффективно используя денежные средства, обеспечивает непрерывность процесса производства и реализации продукции (работ и услуг), а также достигает расширения производства при минимальных или постоянных затратах. В статье рассматриваются такие вопросы, как финансовая устойчивость предприятия, внешние и внутренние факторы, влияющие на нее, а также необходимость проведения финансового анализа.

SUMMARY
ANALYSIS OF GENERAL SCIENTIFIC AND THEORETICAL CHARACTERISTICS
OF THE FINANCIAL STABILITY OF THE ENTERPRISE
Amiraslanova D.A.

Key words: *financial stability, financial analysis, enterprise, profit, costs*

Financial stability is a state of financial resources in which an enterprise freely, skillfully and efficiently uses cash, ensures the continuity of the production and sale of products (works and services), and also achieves expansion of production at minimal or constant cost. The article discusses such issues as the financial stability of the enterprise, external and internal factors affecting it, as well as the need for financial analysis.

Daxilolmatarixi:	İlkin variant	21.02.2020
	Son variant	01.04.2020

UOT 330.3

DÜNYADA TURİZMİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

QURBANOVA RÖYA VİLAYƏT qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, i.f.d.*roya.qurbanova.80@inbox.ru

***Açar sözlər:** Ümumdünya Turizm Təşkilatı(ÜTT), ümumi iqtisadi amillər, sosial və xidmət sahələri, tur paketi, mədəni və sosial-psixoloji amillər, maddi həvəsləndirmə.*

Müasir dünyada turizm bütün infrastrukturların inkişafına birbaşa və dolaylı təsir göstərən sosial-iqtisadi fenomen kimi qəbul edilir. Müasir turizm nəqliyyatın, sosial və xidmət sahələrinin yüksək inkişafına səciyyələənərək, nəticə etibarilə ilə onu iqtisadiyyatın yüksək gəlirli sahəsinə çevirir. Ümumdünya Turizm Təşkilatının (ÜTT) məlumatına görə, bu gün turizm qlobal iqtisadiyyatın yüksək gəlirli və ən dinamik sektorlarından biridir. Mənfəət, neft hasilatı və emalı baxımından ikinci yerdədir. Turizm qlobal ümumi milli məhsulun təxminən 6% -ni, qlobal investisiyanın 7% -ni, qlobal istehlak xərclərinin 11% -ni və bütün vergi daxilolmalarının 5% -ni təşkil edir. Bu baxımdan bir çox ölkələrdə turizm sektoru dövlət dəstəyi ilə fəal inkişaf edir [1].

Turist tələbi kütləvi və sosial kateqoriyadır. Bu kateqoriya artır və ya azalda bilən çoxsaylı amillər əsasında formalaşır. Turizm bazarında tələbin dəyişməsinə təsir göstərən ən vacib və əhəmiyyətli amillər aşağıdakılardır.

- Ümumi iqtisadi amillər: kütləvi istehlakçının maddi rifah səviyyəsi; işləyən əhali arasında iş və boş vaxtın nisbəti; xüsusi investisiya sahələri; turizmin inkişafı proqramlarının hazırlanması.
- Sosial-demoqrafik amillər: yaş; mərtəbə; peşə; təhsil; sosial qrup; ailə vəziyyəti; əmlak vəziyyəti; ailə tərkibi; yaşayış bölgəsi; şəhər və ya kənd; turistlərin yaşadığı qəsəbənin ölçüsü; işğal.
- Mədəni və sosial-psixoloji amillər: cəmiyyətin mənəvi dəyərləri sistemindəki prioritetlər; istehlak psixologiyası; geniş kredit proqramları.
- Şəxsi və davranış amilləri: fərdi xüsusiyyətlər; həyat tərzi; boş vaxtınızdakı maraqlar; mənəvi dəyərlər sistemi; hədəf parametrləri; motivlər; yay təfəkkürü; həcc [2].

Bir çox ədəbiyyatlarda turizm bazarının yerinə yetirdiyi çoxsaylı funksiyalar qeyd olunur. Bunlara məlumat, vasitəçilik, tənzimləmə, qiymət, stimullaşdırıcı, yaradıcı-dağıdıcı və fərqləndirici kimi funksiyaları göstərmək olar. Qeyd olunanlardan başqa, turizm bazarına əsas funksiya kimi aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) turizm məhsulunda olan dəyər və istehlak dəyərinin həyata keçirilməsi;
- 2) turizm məhsulunun istehlakçıya (turistə) çatdırılması prosesinin təşkili;
- 3) işə maddi həvəsləndirmələrin iqtisadi dəstəyi.

Birinci funksiyayı turist bazarının yerinə yetirməsi prosesində bir turist məhsulu üçün pul mübadiləsi şəklində dəyər hərəkəti olur. Bu mübadilənin tamamlanması əmtəə-pul münasibətləri aktının tamlığı, turizm məhsulunda olan dəyərin reallaşması və onun istehlak dəyərinin ictimaiyyət tərəfindən tanınması deməkdir. Nəticə etibarilə, normal çoxalma kursu təmin edilir və turizm sənayesinin inkişafı üçün vəsait yaranır.

Səyahət sənayesi özünəməxsus quruluşa malikdir və müxtəlif xidmət sahələri də daxil olmaqla, bir sıra elementlərin olması ilə xarakterizə olunur: kiçik restoranlar, motellər, otellər, tətil

evləri, camaşırxana, dükənlər və s. Beləliklə, infrastrukturda, bəzən də turizmin bahalı maddi-texniki bazasında dövlət tərəfindən qoyulan investisiyalar çoxsaylı kiçik müəssisələrin investisiya yatırımlarını stimullaşdırır. Vaxt keçdikcə turizmə qoyulan ilkin investisiya iqtisadiyyatın digər sahələrinə daha çox sərmayə cəlb edir. Bunlara əsasən xidmət sahələri: otellər, restoranlar, ticarət mərkəzləri, nəqliyyat sahələri: limanlar, hava limanları və s. aid etmək mümkündür.

Bölgələrdə çox sayda kiçik biznesi özündə cəmləşdirərək inkişaf etmiş turizm infrastrukturundan daha çox yerli sakinlər bəhrələnilər ki, bu da öz növbəsində əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır. Beləki, turizm gəliri tez bir zamanda ev sahibi olan bölgələrin əhalisinin ən geniş təbəqələri arasında bölüşdürülür, yəni bütün cəmiyyət iqtisadi fayda əldə edir.

Bildiyimiz kimi, turistlər əsasən digər ölkələrdən və bölgələrdən gəlir və ev sahibi olan hökumət üçün hər bir turistin xərclədiyi vəsait vergi bazasının genişlənməsi deməkdir. Müntəzəm satış vergisinə əlavə olaraq, bəzən daha az birbaşa vergi ödəyirlər. Hava limanı və viza haqları, giriş və gömrük rüsumları turistlərə tətbiq olunan vergi metodlarından yalnız bir neçəsidir.

Turizmin inkişafının müsbət nəticələri ilə yanaşı, onun mənfi təsirini - qondarma turizm monokulturasının inkişafını da unutmaq olmaz. Torpaq, mənbələr və kapital uğrunda rəqabətdə turizm yerli sakinlər üçün kənd təsərrüfatını və digər ənənəvi gəlir mənbələrini sıxışdırır. Turizm sənayesində əməkhaqqının daha yüksək səviyyədə olması kənd təsərrüfatından işçi qüvvəsinin axınına səbəb olur. Nəticədə, kənd təsərrüfatı məhsulu azalır, çoxsaylı turistlərin gəlməsi səbəbindən istehlak artır. Eyni zamanda kütləvi turizm yerlərində ənənəvi həyat tərzini və təbii mənzərə pozulur və ya tamamilə məhv edilir. Bununla da turizm bəzən iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə töhfə verməklə kənd təsərrüfatı sahəsinin tamami ilə sıradan çıxmasına səbəb olur.

Turizmin sürətli inkişafı bölgə və onun sakinləri tərəfindən ödənilən müəyyən sosial xərclər və əlavə ekoloji xərclər yaradır. Turizmin çox sürətli inkişafı və ondan tam asılılığı bir dilemma yaradır. Bir tərəfdən, onun inkişafının dayandırılması iqtisadi geriləməyə təhrik edərsə, digər tərəfdən, turizmin inkişafı məhdudlaşdırılmasa, ölkənin təbii və mədəni sərvətləri yox olması, aşınılaraq tamami ilə məhv olmasına səbəb ola bilər.

Bəzən inkişaf etməkdə olan ölkə hökumətləri turizmə çox nikbin baxırlar. Turizmin inkişafına yönəlmiş aktiv investisiya proqramları həyata keçirirlər və prioritet xarakter daşıyırlar. Müəyyən hallarda bu yanaşma daha əhəmiyyətli milli investisiya tələbatından narazılığa səbəb ola bilər. Məsələn, turizmə qoyulan pullar təhsil, səhiyyə və digər sosial ehtiyaclara xərclənə bilər.

Turizm inkişafı bəzən bölgələrdə inflyasiyaya səbəb olur. "Turist" pulu səbəbindən gəlirinin artması inflyasiya təzyiqlərinə səbəb ola bilər. Zəruri malların qiymətləri artır: ərzaq, geyim, mənzil və nəqliyyat. Turist bölgələrində, bir qayda olaraq, torpaq qiymətləri xüsusilə sürətlə böyüyür. Xaricilərin tətillə müddətində turizm bölgəsində yerləşməsi üçün ödəməyə hazır olduqları qiymət gəlirləri nisbətən az olan və sadəcə inkişaf etmiş turizm sənayesi olan ərazilərdə mənzil bazarından sıxışdırılan yerli sakinlərin özləri tərəfindən mənzilə olan ödəmə tələbini kəskin azalda bilər.

Müasir turizmin inkişafının xüsusiyyətlərindən biri beynəlxalq turist axınlarının müxtəlif bölgələrdə və ölkələrdə qeyri-bərabər paylanmasıdır. Bundan başqa, xaricə gedənlərin ümumi sayının 20-30% -i kütləvi turistlər və ya qrup turistlər, qalan 70-80% -i isə fərdi turistlərdir ki, onlar da əsasən yaxın kənarlara səyahət edir. [4]

Son illərdə kütləvi turizmin lehinə dəyişikliklər baş vermişdir ki, bu da aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş verir:

- boş vaxtın artması;
- hava nəqliyyatı qiymətlərinin azalması;
- qrup halında səyahət edən turistlərin rahatlığı üçün çarter reyslərinin sayının artması;
- tur operatorlarının kütləvi turizmə əhəmiyyətli bir qazanc verən bir iş olaraq artan marağı;
- kütləvi turizmde iş yerlərinin sayının artması;

- tur paketinin aşağı qiymətinə görə avtobusla səyahət edən turistlərin sayında artım.

Kütləvi turizmin inkişaf tendensiyalarına aşağıdakılar daxildir: fərdi turizm (turizm məqsədi ilə müstəqil səyahət edən turistlər) kütləvi turizmə nisbətən daha yavaş böyüyür. Tətilini ayrı-ayrılıqda planlaşdıran turistlərin bir sıra üstünlükləri olsa da, bu qədər məsafəli səfərləri həyata keçirmək olduqca çətindir, fərdi proqramların dəyəri yüksəkdir.

İstirahət məqsədləri ilə səyahətlərin həcmi iş turizminin həcmi ilə müqayisədə artır. Məsələn, XX əsrin 70-ci illərində biznes segmenti beynəlxalq turizm bazarında üstünlük təşkil edirdisə, indi nisbət turizm turizminin xeyrinə dəyişməyib: turistlərin 60% -i istirahət üçün və yalnız 40-1 % - işdən. Bütün iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə işçilərə ödənişli məzuniyyət verilir, onların müddəti də artır. Məsələn, Yaponiyada bir çox kateqoriyalı işçilərin ildə 7 həftəlik məzuniyyətləri var ki, bu da uzun səfərlər etməyə imkan verir.

Müştəri xidmətlərinə tələblər də artır. Bu, turistlərin getdikcə daha çox səyahət etməsi, müasir xidməti öyrənmələri və daha çox rahatlıq tələb etmələri ilə təzahür edir. Əhali hərəkətililiyində artım var. Bir çoxunun öz maşınları var, sakitcə səyahətə çıxırlar və turistlərin səyahət xərcləri artır. Tur operatorları aviabiletləri birbaşa səyahət xidmətləri (otellər, turizm agentlikləri və s.) Xidmətləri ilə birləşdirərək öz turlarını satmağa başlayan aviasirkətlərdən güclü rəqabət yaşayır.

Psixoloji amillərin əhəmiyyəti artmışdı. Turizm biznesində uğurlu iş görmək üçün müştərilərlə emosional təmasa necə nail olmağı öyrənmək lazımdır. Hostoqrafiya sənayesində mehriban işçilər tələb olunur. Hər bir şirkətin, şəhərin, yerin və hətta ölkənin öz imicinə, nüfuzuna sahibdir. Məsələn, İtaliya spagetti ölkəsidir, Finlandiya Santa Klausun doğduğu yerdir, Paris sevgi şəhəridir. Rəsm yaratmaq uzun və ardıcıl bir prosesdir.

20-ci əsrin sonlarında beynəlxalq turizm bazarında ciddi dəyişikliklər baş verdi, yeni moda turizm bölgələri meydana çıxdı və bununla əlaqədar olaraq rəqabət gücləndi. Belə yeni turizm bölgələrinə Cənub-Şərqi Asiyanın bölgələri daxildir: Vyetnam, Kamboca, Laos, habelə Sovet İttifaqının bəzi keçmiş respublikaları; Latın Amerikasında, Çili; Afrikada - Cənubi Afrika. Hətta bir vaxtlar turist axını yaradan ölkə sayılan Yaponiya daha çox diqqəti cəlb etməyə başlayır və indi turist axını yalnız Yaponiyadan da yönəlir.

Bəzi turizm bölgələri kifayət qədər yüksək xidmət standartı təklif edir. Bir çox ölkələrin rəhbərliyi turizmin inkişafı proqramlarında ciddi iştirak edir. Əyləncə parkları, yeni attraksionlar və dəbli attraksionlar yaratmaq üçün böyük sərmayələr qoyulur.

XXI əsrin əvvəllərində dünya turizm sənayesi, üçüncü minillikdə bəşəriyyətin bu hədiyyədən istifadə edə bilməsi üçün diqqətlə nəzərə alınmalı və təbiətin əvəzolunmaz hədiyyəsi olan istirahət ehtiyatlarının qorunması və inkişaf etdirilməsi ilə qarşılaşdı. Rekreasiya ehtiyatlarından istifadəni maksimum dərəcədə artırmaq üçün bu mənbələrə artan tələbat və onlardan istifadə üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması arasında əlaqə yaratmaq lazımdır.

Ümumdünya Turizm Təşkilatı (ÜTT) tərəfindən aparılan araşdırmalar göstərir ki, qlobal turizm sənayesinin vəziyyəti, son illərin obyektiv çətinliklərinə baxmayaraq ümumilikdə sabitdir və sənaye dünya iqtisadiyyatının ən böyük, yüksək gəlirli və sürətlə böyüyən sektoru kimi mövqeyini qoruyur. Bu, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin hökumətləri tərəfindən onun inkişafı üçün effektiv dövlət siyasətini təmin etmək üçün artan marağı izah edir. [3]

Önümüzdəki illərdə inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin turizm bazarları, əhəlinin daha geniş təbəqələri üçün turizmin artması və turist səfərlərinin tezliyinin artması hesabına davamlı şəkildə böyüyəcəkdir. Yeni və inkişaf etməkdə olan turizm bazarları davamlı dinamik artım və büdcə gəlirlərinin müvafiq artımı ilə xarakterizə olunur. Verilən proqnozlara əsasən turizmin Qərbi Avropa, ABŞ, Yaponiya və Kanadanın ənənəvi bazarlarından tədricən Mərkəzi və Şərqi Avropa (Rusiya daxil olmaqla), Çin, Cənubi Koreya, Meksika, eləcə də Yaxın Şərqdəki bəzi ölkələr kimi alternativ bazarlara keçməsi gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Soltanova H. Azərbaycan Respublikasında Turizm və onun inkişafı. Bakı: AzTU, 2015.
2. Баранова Е.Э. Тенденции и факторы, влияющие на развитие современного туризма. <http://rae.ru/forum2012/21/438>
3. Гурбатов Ф., национальный координатор проекта ПРООН по развитию туризма в Азербайджане (Баку, Азербайджан). Сектор туризма в системе развития экономики (на примере Азербайджана). http://www.ca-c.org/c-g/2010/journal_rus/c-g-3-4/10.shtml
4. Международный туризм и сфера услуг / М.П. Мальська, Н.В. Антонюк, Н.М. Ганич. – Киев.: Знання, 2008.

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В МИРЕ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА НИХ

Курбанова Р.В.

Ключевые слова: Всемирная туристская организация (ВТО), общеэкономические факторы, социальные и сервисные зоны, турпакет, культурные и социально-психологические факторы, финансовые стимулы.

В статье дается краткий анализ развития туризма в мире и основных функций туризма как отрасли (реализация стоимости и потребительской ценности туристского продукта, организация процесса доведения туристического продукта до потребителя (туриста), экономическая поддержка финансовых стимулов для работы). Были затронуты такие факторы, как плюсы и минусы индустрии туризма, рассмотрены перспективы развития индустрии туризма.

SUMMARY

DEVELOPMENT FEATURES OF TOURISM IN THE WORLD AND THE FACTORS AFFECTING IT

Gurbanova R.V.

Key words: World Tourism Organization (WTO), general economic factors, social and service areas, tour package, cultural and socio-psychological factors, financial incentives.

The article provides a brief analysis of the development of tourism in the world and the main functions of tourism as an industry (realization of the value and consumption value of a tourist product, organization of the process of bringing a tourist product to the consumer (tourist), economic support of financial incentives to work) influencing factors, such as the pros and cons of the tourism industry. Finally, the prospects for the development of the tourism industry are considered.

Daxilolmatarixi:	İlkin variant	21.02.2020
	Son variant	30.04.2020

UOT 330.354

MİLLİ İQTİSADİYYATIN TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ GÖMRÜK FƏALİYYƏTİNİN ROLU

ƏHMƏDOV MƏHƏMMƏD ƏLƏDDİN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

mehammed.ehmedov.57@mail.ru

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, gömrük fəaliyyəti, səmərəlilik, idxal, ixrac

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün ilk illərində müstəqil Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar tətbiq edilən gömrük tədbirləri daha çox fiskal funksiyanı yerinə yetirirdi. Belə ki, həmin dövrdə dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük ödənişlərinin xüsusi çəkisi çox yüksək idi. Bəzən dövlət büdcəsinin 25%-ni gömrük ödənişləri təşkil edirdi.

Sonrakı illərdə əsasən neft strategiyasının gerçəkləşməsi nəticəsində yüksək iqtisadi artıma nail olan Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin formalaşmasında neft amili üstünlük təşkil etməyə başladı. Bu dövrdə gömrük ödənişlərinin ümumi mütləq həcmi artmaqda davam etsə də, dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük ödənişlərinin xüsusi çəkisi kəskin sürətdə azaldı. Yaranmış yeni şəraitdə xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar tətbiq edilən gömrük tədbirləri daha çox tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirirdi. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar tətbiq edilən gömrük tədbirləri ümumiyyətlə iki əsas funksiyalı: fiskal və tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirməsinə baxmayaraq, gömrük orqanlarının fəaliyyətinin milli iqtisadiyyata təsiri çox müxtəlifdir. Bu təsiri öyrənmək üçün əmtəələrin idxalı və ixracı nöqtəyi-nəzərindən ölkədə istehlak olunan bütün əmtəələri aşağıdakı dörd qrupa ayırmaq olar:

- birinci, istehsalı ölkə daxilində təşkil edilmiş və keyfiyyət göstəricilərinə görə yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olan əmtəələr;
- ikincisi, hal-hazırda ölkə ərazisində istehsal olunan, keyfiyyət göstəriciləri isə beynəlxalq standartlarla müqayisədə nisbətən aşağı olan, lakin bu göstəricilərin yaxın perspektivdə yaxşılaşdırılması nəzərdə tutulan əmtəələr;
- üçüncüsü, istehsalı hal-hazırda ölkə ərazisində mövcud olmayan, lakin istehsalının yaxın gələcəkdə təşkil edilməsi nəzərdə tutulan əmtəələr;
- dördüncüsü, istehsalı hal-hazırda ölkə ərazisində mövcud olmayan, lakin heç yaxın gələcəkdə də istehsalının təşkil edilməsi nəzərdə tutulmayan əmtəələr.

Birinci qrupa yüksək texnologiyalar əsasında və yerli xammallar hesabına hazırlanmış, istehsal xərcləri nisbətən aşağı olan, keyfiyyət göstəriciləri isə beynəlxalq standartlara cavab verən əmtəələri aid etmək olar. Xammal və material resurslarını da bu qrupa aid etmək olar. Azərbaycan Respublikasında bu qrupa daxil olan məhsullar arasında mineral məhsullar və əsasən mineral yanacaq, neft və neft məhsulları üstünlük təşkil edir. 2017-ci ildə ixracın strukturunda isə mineral məhsullar (89,8%), bitki mənşəli məhsullar (3,8%), azqiymətli metallar və onlardan hazırlanan məhsullar (1,8%), mirvari, qiymətli daş və metallar onlardan hazırlanan məhsullar (1%), hazır ərzaq məhsulları (0,8%), plastik kütlələr kauçuk, rezin və onlardan hazırlanan məmulatlar (0,7%), toxuculuq materialları və məmulatları (0,6%), kimya sənayesi məhsulları (0,6%) üstünlük təşkil etmişdir.

İxracda üstünlük təşkil edən göstərilən məhsul növləri analoji xarici əmtəələrlə müqayisədə yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olan əmtəələrdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas vəzifələrindən biri bu qrupa daxil olan əmtəələrin istehsalını çoxaltmaq və onların ixracının artırılmasını hər vasitə ilə stimullaşdırmaqdır.

İstehsal həcmnin daxili istehlak tələbatını ödəmək nöqteyi-nəzərindən birinci qrupa daxil olan əmtəələri iki yarımqrupa ayırmaq olar: birinci yarımqrupa istehsal həcmi daxili istehlak tələbatlarını tam ödəyə bilən əmtəələri; ikinci yarımqrupa isə istehsal həcmi daxili istehlak tələbatlarından aşağı olan əmtəələri aid etmək olar. İstehsal həcmi daxili istehlak tələbatlarını üstələyən əmtəələrə görə nə ixracda, nə də idxalda heç bir məhdudiyyət tədbirlərini tətbiq etmədən bu əmtəələrin istehsalını və ixracını stimullaşdırmaqda davam etmək olar. İstehsal həcmi daxili istehlak tələbatlarından aşağı olan əmtəələrin ixracına məhdudiyyətlər qoyulmalı, idxalı isə stimullaşdırılmalıdır. [1, s.126] Hər iki halda tətbiq edilən gömrük tədbirləri tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirmiş olur. Gömrük tədbirləri birinci halda ixracın stimullaşdırılmasını, ikinci halda isə idxalın stimullaşdırılmasını təmin edir.

Azərbaycanda istehsalı təşkil olunmuş ikinci qrup əmtəələrdən tikinti məhsulları istehsalını, kimya sənayesi məhsullarını, metallurgiya sənayesi və hazır metal məmulatları istehsalını, kompüter, elektron və optik məhsulları, elektrik avadanlıqları istehsalını, maşın və avadanlıqlar istehsalını, toxuculuq, geyim, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalı sahələrini göstərmək olar. Göstərilən istehsal sahələrində hazırlanan əmtəələrin keyfiyyət göstəriciləri beynəlxalq standartlara cavab vermir. Lakin bu qrup əmtəələrin istehsalı və eyni zamanda bu əmtəələrin keyfiyyət göstəriciləri də yaxşılaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə yüksək məhsuldarlıqlı, istehsal tullantıları isə minimum səviyyədə olan texnologiyalardan istifadə edilməlidir. Lakin bu, yaxın gələcəyin işidir. Nə qədər ki bu qrup əmtəələrin keyfiyyət göstəriciləri beynəlxalq standartlara cavab vermir, analoji məhsulların idxalına yüksək diqqətlə yanaşılmalıdır. Sözsüz ki, göstərilən qrup əmtəələrin istehsalı müvafiq xarici firmalarda yüksək səviyyədə təşkil edilmişdir. Həmin əmtəələr keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınmaqla idxal olunmalıdır. Lakin əmtəələrin idxalı yerli istehsalın inkişafına mane olmamalıdır. Azərbaycan əmtəələri üçün milli bazarda əlverişli rəqabət şəraitinin yaradılması məqsədi ilə məhz həmin əmtəələrin idxalına yüksək gömrük rüsumları tətbiq edilməlidir.

Üçüncü və dördüncü qrupa daxil olan əmtəələrin idxalı hər vasitə ilə stimullaşdırılmalıdır. Üçüncü və dördüncü qrup əmtəələri təyinatından asılı olaraq iki yarımqrupa ayırmaq olar:

Birinci yarımqrupa gündəlik tələbat mallarını (ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları), əczaçılıq məhsullarını və eləcə də bəzi tikinti materiallarını, istehsal təyinatlı texnologiyaları və avadanlıqları aid etmək olar. Bu əmtəələrin idxalına görə tətbiq edilən gömrük rüsumları yüksək olmamalı, müəyyən mənada simvolik xarakter daşmalıdır. Əksinə, göstərilən əmtəələrin idxalı stimullaşdırılmalı və bu istiqamətdə bütün mümkün maneələr ləğv edilməlidir.

İkinci yarımqrupa zinət əşyalarını, antikvar əşyaları, bahalı avtomobilləri, limuzinləri, satış məqsədi ilə idxal olunan texnologiyaları, avadanlıqları və digər bu kimi əmtəələri aid etmək olar. Göstərilən əmtəələrin idxalına görə isə yüksək gömrük rüsumları tətbiq edilə bilər. Belə gömrük rüsumları daha çox fiskal funksiyanı yerinə yetirir. Qeyd etmək lazımdır ki, üçüncü qrup əmtəələrin istehsalı ölkə ərazisində təşkil olunduqca gömrük siyasətində müvafiq dəyişikliklər edilməlidir.

Göstərilən əmtəə qrupları üzrə xarici ticarətdə tətbiq edilən bütün gömrük tənzimləmə vasitələri iki əsas qrupa: iqtisadi və inzibati tənzimləmə vasitələrinə ayrılır. İnzibati gömrük vasitələri, bir qayda olaraq, gömrük tənzimləmə funksiyasını, iqtisadi gömrük vasitələri isə həm fiskal, həm də tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirirlər. Tətbiq edilən hər bir gömrük rüsumu özündə fiskal funksiyaları daşıyır. Belə ki, kəmiyyət səviyyəsindən asılı olmayaraq gömrük rüsumları büdcə vasitələrinin artırılmasına xidmət edir. Lakin bu zaman onlar tənzimləyici funksiyaları da yerinə yetirmiş olurlar. Belə bir şəraitdə əsas məsələlərdən biri hansı funksiyaya fiskal, yoxsa tənzimləyici funksiyaya üstünlük verilməsi məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fiskal funksiyaların icra olunması büdcə vəsaitlərinin zənginləşdirilməsi, tənzimləyici funksiyaya üstünlük verilməsi isə xarici ticarətdə idxalın və ya ixracın ya stimullaşdırılması, ya da məhdudlaşdırılması deməkdir. [2, s.211]

Xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar gömrük orqanlarının və onların tətbiq etdikləri gömrük tədbirlərinin yerinə yetirdikləri funksiyalardan asılı olmayaraq gömrük fəaliyyətinin milli iqtisadiyyata əsas təsir istiqamətlərindən aşağıdakıları göstərmək olar:

- dövlət büdcə vəsaitlərinin artırılması;
- **əmtəənin** istehsal həcmnin və onun bazar qiymətinin tənzimlənməsi;
- əmtəə ixracının stimullaşdırılması və ya məhdudlaşdırılması;
- əmtəə idxalının stimullaşdırılması və ya məhdudlaşdırılması;
- tranzit əmtəələrin hərəkətinin tənzimlənməsi;
- xarici investisiyaların hərəkəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- milli sərvətin xaricə qanunsuz axınının qarşısının alınması;
- valyuta axınının tənzimlənməsi və qanunsuz valyuta axınının qarşısının alınması;
- qaçaqmalçılıq və qanunla qadagan olunmuş malların daşınmasının qarşısının alınması;
- keyfiyyətsiz və ya insan orqanizmi, eləcə də ətraf mühit üçün təhlükəli ola bilən əmtəələrin gömrük sərhəddindən hərəkətinin qarşısının alınması;
- milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi.

Milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə gömrük fəaliyyətinin iqtisadiyyata göstərilən əsas təsir istiqamətlərinin hər biri ayrı-ayrılıqda təhlil edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev A. Ə. Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı. Bakı: Çarşıoğlu, 2003, 240 s
2. Толкушкин А.В. Таможенное дело: учебник для бакалавриата. М.: ЮРАЙТ, 2011, 511 с.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ТАМОЖЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПОВЫШЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Ахмедов М.А.

Ключевые слова: *экономическая безопасность, таможенная деятельность, эффективность, импорт, экспорт.*

Азербайджанская Республика почти в течение двадцати лет находилась в условиях переходного периода. В этот период старые экономические механизмы высокая экономическая монополия постепенно были заменены новыми экономическими механизмами, экономика строилась на новой основе. На ряду, с другими факторами в формировании рыночной экономики, в повышении национальной экономической безопасности значительную роль сыграла и таможенная деятельность. Статья посвящена роли таможенной деятельности в повышении национальной экономической безопасности.

SUMMARY

ROLE OF THE CUSTOMS SERVICE IN IMPROVING THE SECURITY OF THE NATIONAL ECONOMY

Ahmədov M.A.

Key words: *economic security, customs activity, efficiency, import, export.*

The Republic of Azerbaijan has experienced a transition to a market economy for nearly twenty years. During this period the old economic mechanisms, the high monopoly in the economy were abolished and they were replaced by the mechanisms of the new economic system, and the economy was built on new foundations. Customs policy and customs authorities, along with other factors, played a role in the development of the market economy in enhancing the security of the national economy. The article is dedicated to the role of customs in ensuring the security of the national economy.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.04.2020
	Son variant	17.05.2020

UOT 37.013:81`342

FONETİKANIN ORFOQRAFIYA VƏ ORFOEPIYA İLƏ İNTEQRATİV TƏDRİSİNİN NƏZƏRİ-METODİK ƏSASLARI HAQQINDA

CƏFƏROVA NABAT BEYDULLA qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, ped.e.d., dosentCafarova_nabat@mail.ru*Açar sözlər: fonetika, orfoqrafiya və orfoepiya, integrasiya, nəzəri-metodik əsaslar*

İbtidai siniflərdə orfoqrafiyanın və orfoepiyanın fonetika ilə integrativ tədrisi tamamilə qanunauyğun bir proses sayılır və böyük təcrübə əhəmiyyət kəsb edir. Fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə integrativ tədrisi prosesində fəal (interaktiv) təlim üsullarının tətbiqi yüksək təlim effekti yaradır. Fəal (interaktiv) təlim üsulları çoxdur: əqli hücum, klaster (şaxələndirmə), anlayışın çıxarılması, auksion, akvarium, müzakirə, rollu oyun, söz assosiasiyası, diskussiya, debat, Venn diaqramı, BİBÖ, kublaşdırma, T-sxemlər, ideyalar xalısı, insert və s. tez-tez istifadə olunan üsullardır. [6, s.116] Təlim prosesində məzmunu uyğun olaraq bu üsulların hər birindən səmərəli şəkildə istifadə etmək günün tələbidir. O cümlədən fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə integrativ tədrisi prosesində yeni təlim texnologiyalarından – fəal (interaktiv) təlim üsullarından istifadə yüksək nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarır.

Səslər və hərflər fonetikanın əsas mövzularından biridir. Məhz fonetikanın tədrisi ilə bağlı şagirdlər səs və hərflər anlayışlarını anlamağa başlayırlar. Səs və hərflər arasındakı münasibətlərin öyrənilməsi isə bilavasitə orfoqrafiya və orfoepiya ilə bağlıdır. Professor Y.Ş.Kərimov yazır: “Sözlərin səs və hərflər tərkibi, sözlərdə səs və hərflərin arasındakı fərqi anlamağa hazırlayır. Bu şagirdlərin orfoqrafik-orfoepik vərdişlərə yiyələnməsinə səbəb olur”. [7, s. 116]

M.İ.Matuseviç fonetikanın dildəki nəzəri əhəmiyyətindən danışarkən yazır: “Fonetikanın nəzəri əhəmiyyəti aşkar şəkildə belə bir faktdan irəli gəlir ki, o (fonetika), dilin xarici forması olan səs cəhətini öyrənir ki, bu xarici formada da onun məzmunu ifadə olunur və dil öz əsas vəzifəsini həyata keçirir”. [8, s.71]

Fonetikadan öyrənilən səs və hərflər arasındakı münasibətlər əvvəlcə, orfoqrafiya ilə orfoepiya arasındakı, daha sonra isə mahiyyət etibarilə düzgün yazı və düzgün tələffüz arasındakı əlaqələri öyrənməyə gətirib çıxarır. Orfoqrafiyanın fonetika ilə əlaqəli tədrisi, hər şeydən əvvəl, aşağıdakılarla şərtlənir:

- Orfoqrafiya və orfoepiyanın fonetika ilə əlaqəli tədrisi şagirdlərin fonetik biliklərini artırır;
- Şagirdlərin səs və hərflər, orfoqrafiya və orfoepiya arasındakı fərqi anlamalarına səbəb olur;
- Düzgün yazı qaydaları və şifahi nitq öyrənilir və yazı bacarıqları inkişaf edir;
- Yazılı nitq və şifahi nitq dolğunlaşır;
- Yazılı və şifahi nitqə şüurlu yanaşma təmin edilir;
- Yazılı və şifahi nitqdə neqativ halların qarşısı alınır;
- Yazılı və şifahi nitq normalarına əməl etmək vərdişi yaranır.

Professor Ə.Əfəndizadə göstərir ki, orfoqrafiya və orfoepiya haqqında elmi anlayışa şagirdlər ilk dəfə olaraq, əsasən, fonetika bəhsini öyrənərkən yiyələnirlər. Başqa sözlə, yazılı nitqlə şifahi nitq normaları arasında fərqli cəhətlərin olduğunu bu bəhs keçərkən dərk edirlər. Demək, fonetika şagirdlərdə orfoqrafik və orfoepik vərdişlərin yaranmasında bir növ zəmin rolunu oynayır. [5, s.158]

Professor Ə.Əfəndizadə yazır ki, ədəbi tələffüz, başqa sözlə desək, orfoepiya və orfoqrafiyanın başlıca prinsiplərindən biri olan fonetik prinsipin əsasını təşkil edir. Demək, düzgün yazının əsasında duran amillərdən biri də düzgün tələffüzdür, lakin bununla belə, bir sıra hallarda bunun əksini də görürük. Yəni sözün düzgün tələffüzünün əsasında onun düzgün yazılışı (orfoqrafiyası) durur. Məsələn, stəkan, qrammatika, plan, qalstuk və s. sözlərin düzgün tələffüzü onların düzgün yazılışına (orfoqrafiyasına) əsaslanır. Buradan aydın olur ki, fonetika dildaxili əlaqələr konsepsiyası çərçivəsində orfoqrafiya və orfoepiya ilə daha çox bağlıdır. Bu da fonetikanın orfoqrafiya (orfoepiya) ilə əlaqəli tədrisi tələbini ortaya çıxarır. [4, s.112].

Qeyd etmək lazımdır ki, fonetikanın orfoqrafiya ilə əlaqəli təlimi elmi-metodik aspektdən dərinlən tədqiq olunmamışdır. Fonetikanın tədrisində orfoqrafiya təlimi üzrə işin məzmununun, təşkili yollarının ətraflı şəkildə öyrənilməsi zəruridir.

Orfoqrafiya ilə əlaqəli çətinliklər vaxtında həll olunmazsa, bu, şagirdlərin yazılı nitqinə mənfi təsir göstərəcəkdir. Odur ki, ibtidai sinif müəllimləri fonetikanın tədrisi zamanı düzgün yazı qaydalarının öyrənilməsi işinə ciddi yanaşmalıdırlar. İbtidai siniflərdə şagirdlərin düzgün yazı qaydalarının mənimsəməsindəki çətinliklər, onları doğuran obyektiv və subyektiv səbəblər müəyyənləşdirilməli və aradan qaldırılması yolları metodik cəhətdən təmin edilməlidir.

Fonetikanın tədrisi zamanı düzgün yazı və tələffüz arasında assosiasiya yaratmaq vacib şərt kimi dəyərləndirilir. Fonetikanın tədrisində orfoqrafiya və orfoepiya ilə bağlı olan nəzəri-praktik bilikləri şagirdlərə dərinlən mənimsətmədən fonetikanın dərinlən mənimsənildiyini söyləmək olmaz. İbtidai siniflərdə fonetikaya aid müəyyən nəzəri biliklərə yiyələnən şagirdlər səs və hərflər üzərində kifayət qədər iş aparır, düzgün tələffüz və yazı qaydalarına yiyələnirlər. [6, s.103]

İbtidai siniflərdə müəllimlər səs və hərflərin fərqlərini izah edərkən göstərməlidirlər ki, Azərbaycan dilində 32 hərflər vardır, lakin səslərin sayı çoxdur. Dərsləkdə 34 səs haqqında məlumat verilmişdir. Müəllim əgər bu səslərin hamısını şagirdlərə əyani şəkildə mənimsətməyə, nəinki səs və hərflər, hətta fonetikaya aid digər bilikləri öyrədə bilməz. Əgər sait səslərin (*a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü*) yaranma vəziyyətinə görə növləri (qalın-incə, açıq-qapalı, dodaqlanan, dodaqlanmayan) nümunələr əsasında şagirdlərə öyrədilməyə, çalışmaları vasitəsilə veridşə çevrilməyə, şagirdlər heca, vurğu, ahəng qanunu, şəkilçilərin 2 və ya 4 cür yazılmasını və s. başa düşməyəcəklər. Şagirdlərin sait və samitlərin yazılışına dair orfoqrafik qaydaları bilmələri sonrakı illərində onların daha uğurla təlimə qoşulmalarına kömək edir.

Fonetik prinsipə görə söz necə deyilsə elə də yazılır. İbtidai siniflərdə fonetikanın orfoqrafiya ilə əlaqəli tədrisi həmçinin orfoepiya ilə əlaqəli də tələb edir. Bu iki anlayış orfoqrafiya və orfoepiya heç də bir-birindən təcrid edilmir, biri digərini tamamlayır, düzgünlüyünü təmin edir. Çalışmaları üzrə işin təşkili zamanı bu işin qarşılıqlı təşkili səmərəli olur. Məsələn:

1. Sonu cingiltili samitlə bitən sözləri tapıb onların necə yazıldığını və tələffüz edildiyini izah edin. Nümunə: **qanad-qanat, çəkil-çəkiç, qonaq-qonağ, qarpız-qarpıs** və s.

2. Verilmiş mətndən yazılışı ilə deyilişi arasında fərq olan sözləri tapıb yazın. Nümunə: **dostluq-doslu(x), dəftər-dəf(d)ər, usta-us(d)a, motor-m(a)tor** və s.

3. Verilmiş suallara əsasən sözləri tapın, onların necə yazıldığını və tələffüz edildiyini yazılı şəkildə göstərin.

- *Dağın aşağı hissəsinə nə deyilir?*

- *Şeir yazan adama nə deyilir?*

- *Qarpız əkilən yer necə adlanır?*

- *Sizə kim dərslər deyir?*

- *Uçan nəqliyyat vasitələri hansılardır?*

Şagirdlər **yamac, şair, bostan, müəllim, vertolyot, təyyarə** sözlərini yazırlar.

4. Buraxılmış hərfləri əlavə edib köçürün.

A..tomobil, ağa.., bos..an, d..vlət, kərpi.., bayra.., dai..rə, sa..t, çəki.. və s.

Yaxud: “*Belə yazılır. Bəs necə deyilir?*” başlığına uyğun olaraq “*Belə deyilir. Bəs necə yazılır?*” başlığı ilə də tapşırıq vermək olar.

İbtidai siniflərdə orfoqrafiyanın fonetika ilə əlaqəli tədrisinin əhəmiyyətini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- Orfoqrafiya və orfoepiyanın fonetika ilə əlaqəli tədrisi həm fonetik mövzuların möhkəm mənimsənilməsinə səbəb olur, həm də şagirdlərin bir sıra orfoqrafik və orfoepik qaydalara yiyələnmələrinə imkan yaradır. Məsələn: qoşa saitli və qoşa samitli sözlərin yazılışı və tələffüzü üzərində iş apararkən şagirdlər sait və samit səslər haqqında daha geniş məlumat əldə edirlər və öyrənirlər ki sözün səs-hərf tərkibi həmişə bir-birinə uyğun gəlmir, yazıldığı kimi tələffüz olunmur.
- Orfoqrafiya və orfoepiyanın fonetika ilə əlaqəli tədrisi fonetik bilikləri möhkəmləndirir. Məsələn: ahəng qanunun öyrənilməsi şəkilçilərin düzgün yazılışını və tələffüzünü şüurlu mənimsəməyə şərait yaradır.
- Orfoqrafiya və orfoepiyanın fonetika ilə əlaqəli tədrisi zamanı yazılışı və oxunuşu fərqli olan sözlərin müəyyənləşdirilməsi şagirdləri hərfi oxudan, kitab tələffüzü kimi zərərli vərdislərdən uzaqlaşdırır, ifadəli oxu vərdislərini inkişaf etdirir. İbtidai sinif müəllimi çalışmalıdır ki, şagirdlər düzgün yazı və oxu qaydalarına əməl etsinlər.
- Orfoqrafiya və orfoepiyanın fonetika ilə əlaqəli tədrisi yazı-oxu prosesində müəyyən çətinliklər törədən dialektizm, şivə xüsusiyyətlərini aradan qaldırmağa kömək edir. Məsələn, deyil sözü müxtəlif ləhcələrdə dəyil, dögül, döylü və s. kimi işlənir. Orfoqrafik qaydaların öyrənilməsi nəticəsində şagirdlər sözlərin düzgün yazılışını mənimsəyirlər. Həmçinin bəzi sözlərin tələffüzü məhz onun yazılışına görə müəyyənləşir. Məsələn: *hiss, addım, kəllə, kull* və s. Bu cür sözləri yazıldığı kimi tələffüz etmədikdə məna dəyişir (*his, adım, kələ, kül* və s.). Bəzi alınma sözlərdə iki samit yanaşı işləndiyi halda həm yazı, həm də tələffüzdə müəyyən çətinlik baş verir. Məsələn: *stəkan-istəkan, şəkaf-işkaf* və s. belə sözlərin düzgün tələffüzü yazılışı əsasında müəyyən edilir.
- Orfoqrafiya və orfoepiyanın fonetika ilə əlaqəli tədrisi digər dil bölmələrinin (leksika, sözyaradıcılığı, morfologiya, sintaksis) tədrisi üçün əlverişli şərait yaradır. Çünki dilin bu bölmələrinin hamısında sözlərin düzgün yazılışı və tələffüzü əsas şərt kimi özünü göstərir. [6, s.104]

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin əsas məqsədi şagirdlərə savadlı yazı və düzgün tələffüz vərdisləri aşılamaqdan ibarətdir. Bunun əsası isə fonetikanın tədrisi ilə bağlıdır. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili fənninin tədrisində başlıca məqsəd şagirdlərə dogma dildə oxumağı, yazmağı öyrətmək onların yazılı və şifahi nitqini inkişaf etdirməkdir. Yazılı və şifahi nitqin əsasında isə orfoqrafik və orfoepik normalar durur. Yeni kurikulum əsasında hazırlanmış “Azərbaycan dili” dərsliklərində şagirdlərin orfoqrafik normaları gözləməklə savadlı yazıya yiyələnmələri və orfoepik normalara riayət etmələri diqqət mərkəzində saxlanılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri. Bakı, 1985, 148 s.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 432 s.
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: BDU, 2004, 185 s.
4. Əfəndizadə Ə. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı: Maarif, 1975, 176 s.
5. Əfəndizadə Ə.R. Azərbaycan dili orfoqrafiyası tədrisinin elmi əsasları. Bakı: Maarif, 1968, 132 s.
6. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2019, 430 s.
7. Kərimov Y. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1997, 476 s.
8. Матусевич М.И. Введение в общую фонетику. М.: Государственно учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1959, 136 с.
9. Рождественский Н.С. Методика обучения орфографии в школе. М.: АПН РСФСР, 1960, 124 с.

РЕЗЮМЕ

**О ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИХ ОСНОВАХ ИНТЕГРАТИВНОГО
ОБУЧЕНИЯ ФОНЕТИКЕ С ОРФОГРАФИЕЙ И ОРФОЭПИЕЙ**

Джафарова Н.Б.

Ключевые слова: *фонетический, связь между орфографией и орфоэпией, методико-практическая основа*

В статье затрагиваются определенные вопросы теоретико-методических основ интегративного преподавания фонетики с орфографией и орфоэпией. Так, интегративное обучение орфографии и орфоэпии фонетик в начальных классах – это законотворческий процесс, имеющий большое практическое значение. Следует отметить, что фонетика играет определенную роль в формировании орфографических и орфоэпических привычек у учащихся. Интегративное обучение фонетике орфографии и орфоэпии играет важную роль в формировании орфографических и орфоэпических навыков у учащихся. Так, применение активных (интерактивных) методов обучения в процессе интегрированного обучения фонетике с орфографией и орфоэпией создает высокий образовательный эффект.

SUMMARY

**ON THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF INTEGRATIVE
TEACHING OF PHONETICS WITH SPELLING AND ORTHOEPY**

Jafarova N.B.

Key words: *phonetic, spelling and orthoepy, integration, methodical-practical basis*

The article deals with certain issues of theoretical and methodological foundations of integrative teaching of phonetics with orthography and orthoepy. Thus, integrative teaching of spelling and phonetics in primary classes is a law-making process of great practical significance. It should be noted that phonetics plays a role in the formation of spelling and orthoepic habits in students. Integrative teaching of phonetics of spelling and orthoepy plays an important role in the formation of spelling and orthoepic habits in students. Thus, the use of active (interactive) teaching methods in the process of integrated teaching of phonetics with spelling and orthoepy creates a high educational effect.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.04.2020
	Son variant	17.06.2020

UOT 37.014

AZƏRBAYCANDA TƏHSİL SİYASƏTİ, DEBATLARDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ

¹AXUNDOVA SEVİL MƏHƏRRƏM qızı

²BUNYATOVA LALƏ NOVRUZ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1- baş müəllim, 2- dosent

example@mail.ru

Açar sözlər: kurikulum, integrasiya, qloballaşma, məzmun xətti, dərkətmə, düşünmə, biologiya dərsləri, müzakirələrin formaları

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda ictimai həyatın bütün sahələrində müstəqilliyin əsasları yaradılmış, onun qabaqcıl dünya ölkələrinin standartları səviyyəsində qurmaq istiqamətində mühüm işlər həyata keçirilmiş və keçirilməkdə davam edir. Ölkə qarşısında duran ən global problemlərdən biri də təhsil sistemini köhnə şablonlardan azad etmək, yeni ictimai – iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun şəkildə formalaşdırmaq, qabaqcıl dünya ölkələrindəki təhsilə integrasiya etməklə öz məkanında özünəməxsus xüsusiyyətləri olan təhsil sistemi yaratmaqdır.

Bu problemi yalnız dövlətin, onun müvafiq strukturlarının gücü ilə həll etmək mümkün deyildir. Təhsil hər bir vətəndaşın hər gün izlədiyi və müşahidə etdiyi sahədir. Ölkə ictimaiyyətinin özündən gələn təşəbbüs, problemin cəmiyyət tərəfindən dərk edilməsi və dəstəklənməsi bu işin uğur qazanmasında vacib şərtlərdəndir.

Şəhərimizin orta məktəblərində apardığımız müşahidələrə və pedaqoji təcrübələrə əsaslanaraq, yüksək didaktik əhəmiyyətə malik olan debat dərslərdən yalnız pilot və xüsusi təlim keçmiş müəllimləri olan məktəblərdə istifadə olunduğunu deyə bilərik. Bunun əsas səbəblərindən biri də qabaqcıl təcrübəni özündə əks etdirən elmi – metodiki vəsaitin azlığıdır, məktəblərdə biologiya kabinetlətinin fəal – təlim metodlarının tələblərinə uyğun olmaması, sinif otaqlarında öyrədici mühitin təşkil edilməməsidir.

Araşdırmalar göstərir ki, hər cür debat və müzakirə əsasən aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- Müzakirə edilən problemi təhlil etmək, həll yollarını tapmaq və müstəqil qərar qəbul etmək bacarığının formalaşdırılması;
- Müzakirə və müqayisə etmək, həyatda lazım olan tolerantlığın aşılması;
- Fəal dinləmə və bir-birinin fikirlərinə hörmət mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- Mənbələrdən lazımi materialların seçilməsi, eləcə də öz fikir və mülahizələrini əsaslandırmaq, fakt və arqumentlərdən istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması .

Debatın məzmunundan aydın olur ki, o həm intellektual əyləncə, həm də təhsil proqramı olmaqla yanaşı, yeni dostlar, yeni ünsiyyət, geniş və hərtərəfli əlaqələr deməkdir. Debat – yeni həyat tərzidir. Gündəlik həyatdakı debat – bu qeyri-formal debatdır. Təlimdə istifadə olunan debat – formal debatdır. Formal debat gündəlik həyatda baş verən qeyri – formal debatları “qanun-qaydaya” salmağa çalışır. Formal debat müzakirəyə təqdim olunan problemi təsvir edən, qısa ifadə olunmuş mövzudan başlanır. Həmin mövzu ətrafında iki, bir-birinə əks duran mövqelər yaranır: təsdiqedicilər və inkaredicilər. Mövqeləri təmsil edən hər bir komanda (təsdiqedicilər və inkaredicilər komandalar) bitərəf olan üçüncü tərəfi – hakimi, inandırmağa cəhd edir. Hər bir komanda arqumentlərin köməyi ilə öz mövqelərini müdafiə edir, rəqibinin arqumentlərini isə təkzib edir. Məktəblərdə tədris olunan istər botanika, istər zoologiya, istər anatomiya, istərsə də ümumi biologiya kurslarında formal debatların təşkili və tətbiqi məqsəduyğundur. Ən əsası odur ki, debat aparmaq bacarığı şagirdlərə gündəlik

həyatda lazım olacaq. Debat şagirdlərə cəmiyyətdə gedən ictimai – sosial proseslərə, ətraf mühitə müxtəlif nöqtəyi – nəzərdən baxmağı, biliklərə və ideyalara şübhə ilə yanaşmağı, onların əsasında yeni baxışlar, biliklər yaratmağı, arqumentləri məntiqi qurmağı və üçüncü tərəfi öz mövqeyinə inandırmağı öyrədir.

Təhsil ocaqlarında şagirdlər debatlardan istifadə etməklə müxtəlif bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər. Müəllimlərdən bunu nə üçün etdiklərini soruşanda, onlar şagirdlərin debatdan yüksək məmnunluq hissi duyduqlarını söyləyəcəklər. İstər qrup liderləri, istərsə də qrup üzvləri arasında sağlam rəqabət, qalib gəlmək istəyi yaranır. Bu cür yanaşma ən vacib mübahisəli məsələlərin mürəkkəbliyini və dərinliyini dərk etməyə, düşünməyə kömək edir. Bu cür yanaşma ən vacib mübahisəli məsələlərin mürəkkəbliyini və dərinliyini dərk etməyə, düşünməyə kömək edir. Bundan başqa, debat zamanı komandanın hər iki mövqeyindən çıxış etmək şagirdləri bütün “lehinə” və “əleyhinə” arqumentləri eşitmədən və nəzərə almadan öz fikrini söyləməkdən çəkindirir.

Debatda ən əsas məsələ dərk etmə düşüncəsinin inkişafıdır. Dərk etmə düşüncəsi müzakirə olunan fikir və ideyaların təhlili, ifadəsi, müəyyən edilməsi, əsaslandırılması və nəticə çıxarılması deməkdir. Dərk etmə düşüncəsi müxtəlif baxımdan vacibdir. Debatın mövzusu verildikdən sonra şagirdlər dərk etmə düşüncəsini mövzunun dərinindən öyrənilməsi ilə başlayırlar. Dərk etmə düşüncəsi əsasında arqumentasiyanı düzgün qurmaq və rəqibin arqumentasiyasına “həmlə etmək” lazımdır. Mücərrəd ideyalarla ətraf mühitdə baş verən hadisələr arasındakı məntiqi əlaqəni görmək çox vacibdir. Rəqibin məntiqindəki, nitqindəki, ünsiyyətindəki zəifliyi üzə çıxarmaq və kifayət qədər əsaslandırmaq lazımdır. Dərk etmə düşüncəsiz yaxşı debat alınmır. Lakin bunun nə olduğunu başa salmaq və ya dərslərdə öyrətmək çox çətindir. Müəllimlər şagirdlərdə məntiqi təfəkkürü, nitq və ünsiyyət mədəniyyətini inkişaf etdirməklə, yalnız praktik fəaliyyət vasitəsilə arqumentlər irəli sürərək və rəqiblərin dəlillərini dinlətməklə öyrətməyə çalışırlar. Dərslərdə debatların səmərəliliyi şagird – şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Bununla əlaqədar professor Q.K.Selevko yazır: “Dərk etmə düşüncəsi ilə yanaşı araşdırma bacarığı da lazımdır. Arqumentlər gətirilərkən şagirdlər onları sübutlarla gücləndirməlisiniz. Bəzən adi məntiq və ya misallar kifayət edir. Lakin hərdən lazım olan dəlilləri müxtəlif mənbələrdən (qəzetlər, müsahibələr, elektron şəbəkələrdən, kitablardan) toplamaq lazım gəlir”

Şagirdlərin danışmaq və yazışmalarından asılı olmayaraq, mövzuya aid materiallarının təşkili söylədiklərinin səmərəli və məntiqli olmasına birbaşa təsir göstərir. Materiallardan istifadə üsullarının geniş müxtəlifliyi mövcuddur. Hər bir fənn müəllimi yeri gəldikcə şagirdlərə daha səmərəli üsulu seçməyi və ondan yararlanmağı öyrətməlidir. Pis təşkil olunmuş nitq ona gətirib çıxaracaq ki, rəqibiniz sizin fikirlərinizin məğzini tuta bilməyəcək, siz məğlub olacaqsınız. Debat zamanı rəqib şagirdlər bir-birilərinin nitqinə diqqətlə qulaq asmalı, arqumentasiyalarını başa düşməli, bu arqumentləri təkzib etməyi bacarmalıdırlar.

Məktəblərdə tədris olunan biologiya dərslərində debatların tətbiqində dörd prinsip gözlənilməlidir:

Birinci prinsip – hər şeyi öyrənmək (öyrənməyə alışmaq) – hər bir söhbəti, müzakirəni, mübadiləni məlumatın, biliyin müzakirə aparılan mövzu ətrafında aparılmasıdır. İlk əvvəl şagirdlərin təhsilini zənginləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda onlara zövq verə biləcək bir fəaliyyət növü kimi düşünülmüşdür. Bu prinsipə uyğun olaraq debatı əsas hədəfi – tədrisdir.

İkinci prinsip – düzgünlük – inandırmaq naminə, üstün gəlmək naminə yanlış, özündən qurulmuş məlumatlara, fikirlərə əsaslanmamaq. Rəqib tərəfin gətirdiyi sübutlar əgər inandırıcıdırsa, sənə ona qarşı bilik məlumatın yetərinə deyilsə, onu etiraf etmək lazımdır. Əgər siz birinci prinsipi qəbul etmisinizsə, ikinci prinsipə - düzgünlüyə riayət etmək sizə asan olacaq. Əgər öyrənmə və bacarıqların təkmilləşdirilməsi qələbədən vacibdirsə, o zaman arqumentlərin və faktların saxtalaşdırılmasına əsas olmayacaq. Düzgünlük – debatın əsasıdır. Bəzən “düzgün olmaq” – sizin öz mövqeyinizin əsasını təşkil edən suala “Bilmirəm” cavabı verməkdir. Bəzən isə debatda düzgünlüyə riayət etmək sizin məntiqi mühakimənizin səhv olduğunu etiraf etmək deməkdir.

Üçüncü prinsip – aydınlıq, yəni deyilən fikri, sübutu aydın, sadə dildə söyləmək. Peşəkar, akademik, xüsusişədirilmiş anlayışları işlətməmək. Əgər mən deyənləri rəqib tərəf, dinləyici dərk etmirsə, bu, mənim nöqsanımdır. Müzakirə, mübadilə, mübahisə sistemli, dolğun və aydın şəkildə aparılmalıdır.

Dördüncü prinsip – rəqib tərəfə hörmət, müxtəlif fikirlərə, rəylərə, verilən qiymətlərə dözümlülük; tənqidi yox, dinləyib təhlil etmək, rəqib tərəfin çıxışını axıra qədər dinləmək, sözünü kəsməmək, təhqiredici çıxışlara yol verməmək, şəxsiyyətə toxunmamaqdır.

Debat təlim prosesində şagirdlərdə elə bacarıqlar formalaşdırır ki, həmin bacarıqlar onlara bütün həyat fəaliyyətində yardımçı olur. Şagirdlər təhsil müddətində əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdislərdən yeri gəldikcə sistemli və güvənli şəkildə yararlanırlar. Deməli, məntiqi quruluşu, məzmunu debati tələb edən mövzuların müzakirələr üsulu ilə tədrisinə daha geniş yer verilməlidir. Məktəblərdə biologiya kurslarının tədrisində debatların səmərəli təşkili şagirdlərdə anlama, təbiiqetmə, analiz, sintez, hadisə və prosesləri qiymətləndirmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına səbəb olur. Bu baxımdan debat dərslərinin yalnız pilot və xüsusi təlim keçmiş müəllimləri olan məktəblərdə deyil, şəhərimizin bütün məktəblərində keçirilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Məktəb biologiya kurslarının tədrisində debatlardan səmərəli istifadə şagirdlərdə düzgün mühakimə yürütmək, mürəkkəb seçim və qərarlar qəbul etmək, fərqli nöqtəyi – nəzərlərə aydınlıq gətirmək, problemlərin daha yaxşı həllinə aparıb çıxaran mühüm sualları müəyyən etmək, biliklərə müstəqil yiyələnmək kimi bacarıqlara sahib olurlar.

Elmi yenilik: Biologiya dərslərində debatlardan istifadənin həll edilməsinin forma və metodlarının işlənilib hazırlanması və onun reallaşdırılması istiqamətlərinin şərhidir.

Təbiiqi əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülmüş müddəalar, işlənmiş texnologiyalar şagirdlərin öz fikirlərini sübut etmək, həqiqəti üzə çıxarmaq kimi bacarıqları formalaşdırmaqla onların cəmiyyətə şəxsiyyət kimi hazırlanmalarına birbaşa motiv yaradır.

РЕЗЮМЕ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ,
ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДЕБАТОВ
Ахундова С. М., Бунятова Л.Н.

Ключевые слова: учебный план, интеграция, глобализация, контентная линия, дискуссия, мышление, уроки биологии, формы обсуждения

С момента обретения независимости в Азербайджане были заложены основы независимости во всех сферах общественной жизни и была проделана важная работа по её дальнейшему совершенствованию в соответствии со стандартами развитых стран мира. Одной из глобальных задач, стоящих перед страной, является освобождение системы образования от её старых шаблонов, формирование образования в соответствии с требованиями новых социально-экономических условий и интеграция образования в развитых странах с собственной системой образования.

Решить эту проблему невозможно только с помощью государства и его соответствующих структур. Образование - это та сфера, с которой каждый гражданин сталкивается ежедневно. Инициатива сообщества страны, общественное понимание и поддержка проблемы является важной предпосылкой успеха.

SUMMARY
EDUCATION POLICY IN AZERBAIJAN, EFFECTIVE USE OF DEBATES
Akhundova S.M., Bunyatova L.N.

Key words: a blueprint, integration, globalization, content line, discussion, debate, biology classes, forms of discussion

Since independence, Azerbaijan has established the foundations of independence in all areas of public life, and important work has been done to continue building it up to the standards of advanced world

countries. One of the global challenges facing the country is to free the education system from its old templates, to shape education in accordance with the requirements of the new socio-economic conditions, and to integrate education in advanced countries with its own education system.

It is impossible to solve this problem only with the help of the state and its relevant structures. Education is the area that every citizen watches and observes every day. The initiative of the country community, the public understanding and support of the problem is an important prerequisite for success.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	20.02.2020
	Son variant	30.04.2020

УДК 81`276:37.013

РАБОТА НАД ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИМИ ЕДИНИЦАМИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

¹АББАСОВА НАТАВАН БАКИР гызы²КУЛИЕВА ТАРАНА АЛЕСКЕР гызы*Сумгаитский государственный университет, 1,2-старший преподаватель*tarana_65@inbox.ru

Ключевые слова: язык, чувство, мысль, фразеологические сочетания, фразеологические единицы, фраземы, идиомы

Язык – это чудо, созданное человеческим обществом в рамках национально-этнических объединений людей. Он обладает сложной природой. Язык является орудием общения, выражения чувств, мыслей, отношений между людьми. Он неразрывно связан с сознанием и внеязыковым миром. При помощи своих единиц - слов, словосочетаний, фразеологизмов - язык называет предметы и явления, признаки, действия и состояния, отражает их связи и сложные отношения. Он принадлежит одновременно всем и каждому, он находится в сознании всех и каждого индивида, члена данного языкового коллектива. Им пользуются все, подчиняясь общепринятым правилам и законам этого языка. В мире много языков. Каждый язык принадлежит народу, творцу и носителю этого языка, употребляется и изменяется в соответствии с требованиями к языковому обслуживанию этого народа в качестве средства общения во всех сферах жизни. Каждый язык обладает собственным лексико-фразеологическим составом, средствами и правилами образования новых слов и грамматическим механизмом организации речи.

Люди пользуются языком, общаются, выражая свои мысли. Единицами общения выступают лексико-грамматически и интонационно законченные высказывания - предложения. Но речь гораздо больше и шире, чем одно высказывание, она обычно состоит из системы, или цепи взаимосвязанных высказываний, употребляемых в определенных социальных условиях в форме монолога, диалога, полилога. Высказывания служат для выражения мыслей, формирующихся на материале конкретного языка. Каждое высказывание содержит определенный смысл, отличный от значений конкретных лексических и фразеологических единиц; вместе с тем смысл высказывания образуется на основе значений и связей значений слов и фразеологизмов, входящих в высказывание. Таким образом, слова и фразеологизмы служат базовым материалом при создании высказываний и формировании их смыслов. [1]

Слова, фразеологизмы и другие типы устойчивых номинативных сочетаний (составные термины, составные наименования, названия) образуют один общий уровень языка – лексико-фразеологический, противопоставленный фонетическому, морфологическому и синтаксическому уровням языка.

Нет сомнения, что лексико-фразеологический уровень, в основном и прежде всего, состоит из лексических единиц, играющих решающую роль в корпусе языка, в языковом сознании и языковой памяти людей. [2]

Фразеологизмы не образуют самостоятельного уровня, они лишь дополняют лексический состав. Но это не значит, что фразеологический подуровень не играет существенной роли в системе языка. Он представляет собой очень важную номинативно-

оценочную часть словарного состава. Фразеологические единицы как номинативно-характеризующие средства обогащают язык, в значительной степени усиливают экспрессивные и эмоциональные качества речи людей. Используя фразеологизмы, люди обогащают свою речь, делая свою речь более насыщенной и богатой.

Фразеологизмы образуются на базе синтаксических сочетаний, словосочетаний, высказываний в процессе их употребления в общении, в разных формах речевой деятельности и речевого поведения.

В процессе фразеологизации синтаксическая конструкция, сохраняя внешний свой синтаксический облик, изменяется семантически, приобретая новые качества. Слова в процессе фразеологизации сочетаний лишаются своей семантической самостоятельности. По мере ослабления самостоятельных значений слов-компонентов усиливается фразеологическое значение, принадлежащее всему сочетанию в целом. Сочетание, которое приобретает целостное значение, преобразуется и функционально: все сочетание в новом фразеологическом качестве выполняет функцию одного члена высказывания (предложения). Таким образом, во фразеологизированной единице слова, лишившись семантической и функциональной самостоятельности, становятся конструктивными элементами фразеологизмов; они сохраняют лишь словоизменительные формы.

Фразеологический состав каждого языка охватывает неоднородные по структуре, семантике, стилистическим качествам группы единиц. Поэтому и наука, изучающая фразеологический состав, с одной стороны, привлекает к себе внимание ученых разных направлений и интересов, с другой стороны, вызывает нескончаемые споры и дискуссии по вопросам объекта фразеологии и методов исследования фразеологического состава в структурном, функциональном, семантическом, стилистическом, лексикографическом, сопоставительно-историческом планах.

Фразеологическими считаются те сочетания слов, значения которых в той или иной степени не мотивированы и не адекватны в отдельности значениям составляющих слов. Фразеологические единицы сохраняются в памяти говорящих на этом языке как семантически неразложимые языковые единицы, которые по необходимости извлекаются из памяти и употребляются в речи. Фразеологизмы как готовые единицы языка играют важную роль в процессе и производства, и в восприятия речи. Эти сочетания неоднотипны. Структурно и семантически они могут быть более и менее устойчивыми.

Фразеология как научная дисциплина объединяет и изучает два типа устойчивых сочетаний: идиомы и фраземы. К фразеологическому составу примыкают и так называемые паремии - пословицы и поговорки.

Идиомы. Это устойчивые воспроизводимые в речи сочетания, целостное значение которых не мотивировано, не вытекает из сложения значений компонентов этих единиц; идиомы буквально не переводимы на другие языки. Этот состав фразеологических единиц очень специфичен для каждого языка, поэтому при изучении языка представителями других национальностей эти единицы, как правило, создают дополнительные трудности. Таких единиц очень много как в русском, так и в азербайджанском языках. К идиомам относятся, прежде всего, фразеологические единицы типа *собаку съел на чем-л., души не чаять, бить баклуши, сломя голову* – в русском языке, *gözüm su içmir, buğda yeyib cənnətdən çıxıb* – в азербайджанском языке.

В группу идиом включаются и фразы. Кроме специфического значения, не соотносительного со значением компонентов, эти единицы отличаются устойчивой и ярко выраженной интонацией, эмоционально-экспрессивной окраской. Фразы функционируют в диалогической и монологической формах разговорной речи при определенном согласии с внешними условиями речевого поведения. Это своего рода готовые формулы, типа: *вон оно что – belə söylə, боже упаси – allah eləməsin, ничего подобного – elə şey yoxdur, с приездом – xoş*

gəlmisiniz, добро пожаловать – qədəminiz mübarək, həmişə siz gələsiniz, xoş gəlmişsiniz, с легким паром – həmişə təmizlikdə, до свадьбы заживет – yekələndə yadından çıxar, что я там потерял – nə itim azıb.

Однако, как в русском, так и в азербайджанском языках много и таких фраз, которые прямого семантического соответствия в другом языке не имеют. Ср.: русские фразы *черт побери, черт возьми, черт знает, что вот так шутка.*

В азербайджанском языке также очень много совершенно оригинальных единиц, передача на русском языке которых представляет большую трудность. Ср.: *yeriniz məlum, sözünün arxasında əzizin dursun, sizdən yaxşı olmasını* под. Проблема перевода этих единиц, представляющих основу азербайджанского речевого поведения, является объектом специального исследования.

Раздел фразеологии, изучающий структуру, семантику, функционирование, стилистические истории, этимологию идиоматических единиц, называется идиоматикой.

Фраземы. В состав фразем входят устойчивые сочетания, значение которых выводится из семантики составляющих слов, в значении которых имеет место явный намек и указание на значение всей единицы. Например: *взять (брать) в свои руки – öz əlinə almaq, топтаться на месте – yerində saymaq, кусок хлеба – bir parça çörək, правая рука – sağ əli, молоко на губах не обсохло – ağızından süd iyi gəlir, говорить на разных языках – başqa-başqa dillərdə danışmaq.*

К группе фразем относятся и устойчивые сочетания аналитического характера, у которых лишь один из компонентов обладает несвободным значением, при этом связи компонентов воспроизводятся по установившейся речевой практике и традиции. Эти сочетания могут образовать фразеологические серии, группирующиеся вокруг тех или иных лексических единиц. Причем фразеологические серии широко употребительны и продуктивны в современной речи на обоих языках: *использовать момент – təqatdan istifadə etmək, использовать опыт – təcrübədən istifadə etmək, использовать положение – vəziyyətdən istifadə etmək, давать (дать) обещание – vəd vermək, выполнять (выполнить) обещание – vədini yerinə yetirmək, нарушать (нарушить) обещание – vədini pozmaq, давать слово – söz vermək, давать банкет – ziyafət vermək, давать взаймы – borc vermək, давать время – vaxt vermək, давать наставление – nəsihət vermək* и т.д.

Как было отмечено, к фразеологическому составу в собственном смысле слова примыкают так называемые паремии, т.е. пословицы и поговорки. Паремии включаются во фразеологический состав языка не всеми специалистами. Действительно, пословицы и поговорки в речевом потоке всегда выделяются своей семантикой, функцией в речи и законченностью. Они отличаются и от идиом и от фразем, вместе с тем эти единицы являются устойчивыми, они известны в народе, сохраняются в памяти людей, при надобности воспроизводятся и включаются в речь. Будучи произведениями устного народного творчества, они являются и единицами языка и примыкают к основному составу фразеологических единиц.

К группе паремий относятся единицы типа:

Цыплят по осени считают – Cücəni payızda sayarlar

Что посеешь, то и пожнешь – Nə əkərsən, onu biçərsən

Сто раз отмерь, один раз отрежь – Yüz ölç, bir biç.

О понятии устойчивости фразеологических единиц и об устойчивости порядка следования компонентов фразеологизмов.

В любом языке существуют два типа сочетаний слов - свободные (или неустойчивые) и несвободные (или устойчивые). Свободные сочетания слов образуются в ходе речи для выражения каких-то отношений предметов, явлений. Например: *страница книги – kitabın səhifəsi, читать книгу – kitab oxumaq, читать с интересом – maraqla oxumaq* и т.д.

Эти сочетания не устойчивые, они свободно образуются и преобразуются в речи. Ср.: *читаю журнал – jurnal oхиуигат, читаю газету – qəzet oхиуигат.*

Конструирование таких сочетаний зависит от ситуации речи. А вот сочетания *типаположа руку на сердце, ни пяди земли не отдавать, в добрый путь и др.* являются устойчивыми.

Однако следует остановиться и на другой стороне значения этого термина. Сначала приведем фразеологизмы русского языка. Остановимся на вопросе о степени устойчивости порядка следования компонентов фразеологических единиц. Этот вопрос очень важен для описания речеобразования.

Фразеологические единицы, состоящие из сочетания прилагательного с существительным, неоднотипны. Одни из них, как правило, в языке обладают прямым порядком следования компонентов (прилагательное плюс существительное). Постпозиция определения используется для эмоционального и экспрессивного выделения:

казанская сирота – сирота казанская;

коломенская верста – верста коломенская;

вольная птица – птица вольная;

Вольный казак – казак вольный;

Ветреная голова – голова ветреная и т.д. [1]

В составе фразеологизмов этого типа много и таких единиц, которые оформились и стали устойчивыми в обратном порядке следования компонентов. У этих единиц компоненты занимают устойчивые обратные позиции: *чучело гороховое, мать честная, голова садовая, веки вечные, голь перекатная, горе луковое и др.*

Устойчивым порядком компонентов обладают фразеологизмы, состоящие из прилагательного и существительного в одном из косвенных падежей:

в родительном падеже: *высокого полета, высшей марки, чистойшей воды, блаженной памяти, большого сердца, большой руки, с большой буквы, от всего сердца, ради красивых глаз;*

в дательном падеже: *по щучьему веленью, по всем статьям, к глубокому сожалению;*
в винительном падеже: *на свою голову, на большой палец, на всякий случай, в первую голову, с булавоочную голову, с коломенскую версту;*

в творительном падеже: *всеми силами, гигантскими шагами;*

в предложном падеже: *на свежем воздухе, во всяком случае и др.*

Эти сочетания в данной форме утвердились в языке, и в этой форме без изменения места компонентов употребляются, выполняя функции соответствующих частей речи в предложении.

Фразеологизмы, состоящие из сочетания глагола и имени существительного в косвенном падеже, также неоднотипны. Фразеологизмы, которые имеют формы изменения, т.е. парадигму спряжения, обычно могут употреблять как с прямым порядком компонентов, так и обратным. Ср.:

бить тревогу – тревогу бить,

брать за горло – за горло брать,

ставить на рельсы – на рельсы ставить,

взять на заметку – на заметку взять и мн. др. [3]

Фразеологические единицы, компоненты которых устойчиво употребляются в обратном порядке, и единицы, не обладающие формами изменения, сохраняют и устойчивый порядок компонентов: *с души воротит, от нечего делать, хлебом не корми, честь имею кланяться, добро пожаловать, раз-два и обчелся, рукой подать, как ни в чем не бывало, каши не сварить, пиши пропало, что и говорить, откуда ни возьмись, есть не хочу и т.п.* Подобные единицы одноформны, и это влияют и на устойчивость места компонентов.

Фразеологические единицы, состоящие из предлога и имени существительного в косвенном падеже, сохраняют устойчивый порядок следования компонентов: *без головы, до точки, до смерти, под носом, под руками, в глаза, в лицо, на лице, под ногами, по рукам, за глаза*; ср. сочетания с двойным предложно-именными формами: *от аза до ижицы, от альфа до омеги, от мала до велика, с глазу на глаз, с головы до ног*; ср. сочетания типа: *буква в букву, слово в слово, для отвода глаз, до глубины души*. [4]

Устойчивым порядком следования компонентов характеризуются одноформные фразеологизмы с частицами: *ни под каким предлогом, ни дать ни взять, ни бе ни ме, ни за какие блага, вот где сидит, не все дома, не по адресу, хоть волком вой, хоть глаз выколи*; фразеологизмы, начинающиеся с *как*: *как две капли воды, как сумасшедший, как вкопанный, как на грех, как баран на новые ворота*. [1]

Устойчивостью обладают двухкомпонентные фразеологизмы, которые по структуре соответствуют модели простого двусоставного предложения: *бабушка надвое сказала, кот заплакал, бог знает, кончен бал, велика важность, не велика хитрость*.

В азербайджанском языке фразеологические единицы обладают устойчивым порядком компонентов. Приведем лишь несколько примеров разных типов: *abrini almaq*, но нельзя *almaq abrinı*; *ağ elmək*, но нельзя *elmək ağ*. Ср. еще: *ağ günə çıxarmaq, ağzı günə qalmaq, ağzı nədir, ağına-bozuna baxmataq; nə istidir, nə soyuq; nə var nə yox* и т.д. В редких случаях, в эмоциональном диалоге, в поэзии компоненты некоторых типов фразеологических единиц могут быть переставлены. Но эти случаи всегда бросаются в глаза своим несоответствием общепринятой норме.

Большое значение имеет использование на уроках русского языка фразеологизмов с использованием упражнений на этапе закрепления изученного материала. Они направлены на повторение и закрепление изученных тем по русскому языку с параллельным взаимосвязанным развитием речемыслительной деятельности студентов-иностранцев. Упражнения с фразеологизмами имеют определенную структуру, которая включает основное задание, исходный языковой учебный материал и ряд дополнительных заданий.

Основное задание связано с изучаемой на уроке темой русского языка и направлено на ее закрепление на новом фразеологическом материале. Самостоятельное формирование заданий способствует активизации студентов, наблюдается высокая сосредоточенность. Одним из возможных путей активизации речемыслительной деятельности студентов на уроках русского языка это использование упражнений с фразеологизмами на этапе повторения и дальнейшего совершенствования изученного материала по русскому языку. Содержание этапа закрепления изученного материала могут составлять различные упражнения, проблемные и поисковые задания, в ходе выполнения которых у студентов формируются определенные навыки по изученной теме. Этап закрепления изученного материала является важным структурным этапом, так как именно на нем происходит запоминание, усвоение, применение знаний и умений на практике. И именно на этом этапе у учителя появляется возможность использовать упражнения с фразеологизмами. Например:

Упражнение 1. Прочитайте. Запишите рядом с каждым фразеологизмом противоположный ему по значению фразеологизм.

1. За тридевять земель
2. Рукой подать
3. Хоть пруд пруди

Упражнение 2. Прочитайте. Какие из фразеологизмов записаны правильно?

1. Беречь как зеницу глаза
2. Гнаться за двумя зайцами
3. Губы заговаривать

Упражнение 3. Допишите фразеологизмы.

1. Держать востро (уши, ухо)
2. Смотреть сквозь (розовые, темные)
3. Делать из слона (комара, мухи)

Фразеология как лингвистическая дисциплина имеет много актуальных проблем и с точки зрения практики употребления в речи, составления словарей, систематизации для обучения языку. [5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Жуков В.П. Русская фразеология. М.: Высшая школа, 1986
2. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977.
3. Мокиенко В.М. Загадки русской фразеологии. М.: Высшая школа, 1990
4. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Л.: Наука, 1977
5. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингво-культурологический аспекты. М., 1996.

XÜLASƏ

RUS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR ÜZƏRİNDƏ APARILAN İŞ

Abbasova N.B., Quliyeva T.Ə.

Açar sözlər: *dil, hiss, fikir, frazeoloji sözbirləşmələri, frazeoloji vahidlər, frazemlər, idiomlar.*

Məqalədə dilin leksik ehtiyatının zənginləşməsində frazeoloji birləşmələrin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Frazeoloji birləşmələrin mənşəyinə, yaranma şəraitinə müraciət olunur, onların təsnifatı verilir. Qeyd edilir ki, həm rus, həm də Azərbaycan dillərində işlənən frazeoloji birləşmələr azərbaycanlı tələbələrin söz ehtiyatlarının artırılmasında müstəsna rol oynayır. Frazeoloji birləşmələr hər bir dilin zəngin olmasını göstərir və dilin semantikasındakı gözlənilməz əsrarəngizliklər gizlədir. Frazeologiya lingvistik bir məzmun olaraq təcrübədə bir çox aktual problemlərlə qarşılaşır. Frazeoloji birləşmələrin idiomlarla, frazemlərlə qarışdırılması, lüğətlərinin tərtibatı və təkmilləşdirilməsi, dilin öyrənilməsində sistemləşmə kimi aktual problemlərini qeyd etmək olar.

SUMMARY

WORK ON PHRASEOLOGICAL UNITS ON THE RUSSIAN LANGUAGE LESSONS

Abbasova N.B., Guliyeva T.A.

Key words: *language, feeling, thought, phraseological combinations, phraseological units, expressions, idioms*

The article talks about the importance of phraseological units in the enrichment of the lexicon of the language. Refers to the origin of phraseological units, the conditions of their formation, their classification is given. It is noted that phraseological units in both Russian and Azerbaijani languages play an exceptional role in increasing the vocabulary of Azerbaijani students. Phraseological units indicate the richness of each language and hide unexpected mysteries in the semantics of the language. Phraseology as a linguistic content is faced with many actual problems in practice. It can be noted that the problems of phraseological units such as mixing with idioms, phraseological units, compilation and improvement of dictionaries, systematization in the study of language.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.04.2020
	Son variant	18.06.2020

UOT 37.018

HƏRƏKİ FƏALİYYƏTİN SAĞLAMLIĞIN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNƏ TƏSİRİ

ƏLƏKBƏROV SABİR DURAR oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

e-mail: alekberov.sabir@mail.ru

Açar sözlər: fiziki hərəkət, hərəkəti fəaliyyət, fiziki yük, gigiyena, qidalanma.

Fiziki tərbiyə uzunmüddətli mütəşəkkil pedaqoji prosesdir və məqsədi əməyə və Vətənin müdafiəsinə hazır olan sağlam, şən əhval-ruhiyyəli, hərtərəfli fiziki cəhətdən inkişaf etmiş insanlar tərbiyə etməkdən ibarətdir [1].

İnsan şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsində bədən tərbiyəsi və idman xüsusi yer tutur. Sağlamlıq millətin sərvətidir, onu qoruyub inkişaf etdirmək hər bir vətəndaşın müqəddəs borcudur. İstər fiziki və istərsə də zehni əməklə məşğul olan hər bir kəsin orqanizmi enerji itkisinə məruz qalır və iş qabiliyyətinin bərpa olunması məcburiyyəti ilə üzləşir. Buna görə də bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaqla yanaşı, orqanizmin normal iş rejmini səmərəli bərpaedici vasitələrlə təmin etmək qaydalarını, gənc nəsilin bilməsi vacibdir.

Fiziki tərbiyənin aparıcı qüvvəsi və özünəməxsus vasitəsi fiziki hərəkətdir. İnsanın fiziki təkmilləşməsi üçün tətbiq olunan hərəkətlər fiziki hərəkət adlanır. Fiziki hərəkətlər hərəkəti bacarıq və vərdisləri formalaşdırır, hərəkət aparatını inkişaf etdirir, qan dövranını və maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırır, tənəffüsə müsbət təsir göstərir. Fiziki hərəkətlər sürəti, cəldliyi, gücü, dözümlülüyü artırır, insan həyatı üçün vacib olan yerləş, qaçış, hoppanma, müvazinət və atmalar kimi təbii hərəkətlər üzrə vərdisləri təkmilləşdirir. Hər bir hərəkəti fəaliyyət ayrı-ayrı hərəkətlərdən ibarətdir. Bu baxımdan əsas əhəmiyyət kəsb edən hərəkətlərin seçilməsinə və keçirilməsi metodikasına xüsusi diqqət yönəltmək lazımdır.

Belə ki, fiziki tərbiyəni həyata keçirmək məqsədilə müxtəlif vasitələrindən istifadə olunur. Fiziki vasitələrə yalnız fiziki hərəkətlər deyil, həmçinin təbiətin təbii qüvvələri və gigiyenik amillər də daxildir. Bir qayda olaraq fiziki tərbiyə məşqlərində hər bir vasitə təcrid olunmuş halda deyil, digər vasitələrlə müəyyənlik təşkil edərək kompleks halında tətbiq olunur.

Bu vasitələr aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Gimnastika, idman oyunlarında, həmçinin turizmde istifadə olunan fiziki hərəkətlər.
2. Təbii amillər (su, hava, günəş) əmək və məişətdə gigiyenik şərait.

Fiziki təmrinlərin formasının təkmilləşdirilməsi prosesində hərəkətlərin yerinə yetirilməsinin səmərəli üsulları axtarılır. Hər bir sərbəst hərəkət aktında konkret hərəkətin arzu edilən nəticəsi və onun həlli üsulu kimi anlaşılan vəzifəsi var [2].

Yalnız düzgün təlim-məşq sistemi yaratmaqla yüksək idman nailiyyətləri qazanmaq mümkündür. Artan idman-texniki göstəricilər sağlamlığa qəti mənfi təsir etməməli, əksinə, orqanizmin ümumi inkişafı və möhkəmlənməsi üçün imkan yaradılmalıdır. Bu, indiki dövrdə xüsusilə vacibdir. Çünki müasir idman təlimi çox yüksək idman yükü ilə əlaqədardır. Fiziki yük orqanizmin sağlamlığının təmin olunması üçün təbii bioloji ehtiyacdır. Bu hərəkəti ehtiyac ödənilmədikdə insan sağlamlığında çoxsaylı problemlər baş verir. Böyüyən orqanizmin hərəkətə olan ehtiyacı daha çoxdur və sağlam böyümək üçün olduqca zəruri amildir. Çünki orqanizmin müxtəlif funksional sistemlərinin normal formalaşmasının ən mühüm şərti hərəkətdir. Məhz hərəkətlər nəticəsində orqanizmdə hüceyrələrin və toxumaların oksigenlə, qida maddələri ilə təchizi yaxşılaşır və bu orqanizmin yaşı, cinsi, genetik tələblərinə müvafiq formalaşır. Hərəkəti, əzələ

fəaliyyətinin məhdudluğu, orqanizmin hərtərəfli formalaşmasını və inkişafını ləngitməklə yanaşı, eyni zamanda hərəkəti bacarıq və vərdislərə yiyələnmə prosesini də xeyli çətinləşdirir. Eyni zamanda mərkəzi sinir sisteminin hərəkəti fəaliyyəti tənzimləmə funksiyasını zəiflədir.

Müşahidələr göstərir ki, gənclərin böyük əksəriyyətinin təhsil ocağına fərdi nəqliyyat vasitəsi ilə gəlməsi, gündəlik nəzəri məşğələlərin çoxluğu, subyektiv səbəblər minimum hərəkəti fəallığı belə yerinə yetirməyə imkan vermir. Bunun da nəticəsində gəncin orqanizmi zəifləyir, xəstəliklərə qarşı müqaviməti azalır, ürək-damar, tənəffüz, dayaq-hərəkət aparatında yaşa müvafiq olmayan hallar yaranır.

Bu baxımdan idmanın bütün növləri, insanın sağlamlığı üçün misilsiz dərəcədə əhəmiyyətlidir. Fəal hərəkəti rejim eyni zamanda orqanizmin xarici, əlverişsiz faktorlara (həddindən artıq fiziki yük, soyuq, isti, müxtəlif xəstəliklər və s.) qarşı dayanıqlığını artırır. Məhz gündəlik idman oyunları ilə müntəzəm məşğul olanların orqanizmində fizoloji proseslər sürətlənir, əzələlərin və sümük orqanlarının çevikliyi və mütəhərəkətliyi artır. İdman oyunları ilə məşğul olanların fiziki hazırlığının artırılması prosesində aparılan məşqlər, digər idman növlərində (yüngül atletika, gimnastika, üzgüçülük və s.) geniş istifadə edilir. İdman oyunları ağciyərin həyat tutumunu yüksəldir, ürəyin fəaliyyətini tənzimləyir, əzələ və oynaqaların çevikliyini və işgörmə qabiliyyətini artırır, sinir sistemini sakitləşdirir. İdman həm fiziki, həm də zehni işlə məşğul olanların sağlamlığını və işgörmə qabiliyyətini bərpa edir.

Bu baxımdan məşğul olanların orqanizminə fiziki yük böyük təsir göstərir. Bu proses həm də gigiyena ilə sıx əlaqədardır. Məlum olduğu kimi bu təsir həm müsbət, həm də mənfi ola bilər. Gigiyena tələblərinə riayət edildikdə təsir müsbət, əks halda isə mənfi olur. Təlim zamanı bir sıra gigiyena tələblərinə mütləq əməl olunmalıdır. Təlim prosesi, orqanizmin funksiyalarının təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş fiziki tərbiyə prosesidir. Təlim keçənlərin fərdi xüsusiyyətləri, düzgün həyat və qida rejiminin nəzərə alınması, habelə şəxsi gigiyena qaydalarına riayət olunması bu prosesin əsas hissəsi sayılır.

Hərəkəti fəallığın zəruri enerji ilə təchiz olunması qidalanma ilə təmin olunur. Bu səbəbdən də düzgün qidalanma məşğul olanların sağlamlığının möhkəmləndirilməsi və fiziki hazırlığın yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq əsas qida maddələri və orqanizmdə gedən maddələr mübadiləsinin sürətinə təsir göstərən digər elementlər haqqında bir qədər geniş informasiya verilməsi zəruridir.

Məşğul olanların qida rasionunda düzgün qidalanmanın əhəmiyyəti çox böyükdür. Təcrübə göstərir ki, qida rasionundan düzgün istifadə edən idmançıların orqanizmi daha tez bərpa olunur. İş qabiliyyətinin yüksəldilməsinin və yorğunluqla mübarizə, gərgin məşq yükü dövründə bərpa prosesinin sürətləndirilməsinin əsas faktorlarından biri səmərəli və məqsədəuyğun qidalanmadır. Qidanın sutka ərzində kaloriliyi, bu sutka ərzində istifadə olunan enerjiyə uyğun olması son dərəcə vacibdir. Qidanın kaloriliyi artıq işlənmiş enerjiyi üstələyirsə, bu piylənmənin güclənməsinə gətirib çıxarır. Sutka ərzində qida miqdarının kalori çatışmazlığı, enerjinin xeyli miqdarda sərf olunması zamanı tədricən orqanizmin zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Məşq yükünün artması ilə orqanizmin mineral maddələrə, xüsusilə, natrium və kaliuma tələbatı artır. Bu da məşğul olanların qida rasionunda heyvan və bitki məhsullarının uyğunluğunda böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, ət qidası turşu, meyvə və tərəvəzlər qələvi xarakterli maddələrlə zəngindir. Məlumdur ki, orqanizmin qələvi maddələrlə zənginləşdirilməsi orqanizmin qələvi ehtiyatının, ümumi və xüsusi davamlılığının artmasına kömək edir. Bu onu göstərir ki, təzə meyvə və tərəvəzlərin payına qidanın sutka kalorisinin 15-20%-i düşməlidir.

Ərzaqların çeşidi müxtəlif olmalıdır. Qidanın qəbulu ilə məşqlərin başlanması arasında fərq 2 saatdan az olmamalıdır [4].

Təlimin məqsədlərinin vacib şərtlərindən bir də öyrətmə prosesinin mərhələlərinin məntiqi əsaslanmasıdır (hərəkətin ilkin öyrədilməsi, dərindən öyrədilməsi, möhkəmləndirilməsi və

təkmilləşməsi). Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzən hərəkətlər ancaq öyrədilir, bəziləri ilə tanış edilir, onların möhkəmləndirilməsi müstəqil məşğələlər zamanı baş verir [3].

Sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsi üçün, yuxarıda göstərilən hərəkəti fəallığın təmin olunması, fiziki hazırlığın yüksəldilməsi, müstəqil məşğələlərin təşkili, öz orqanizmi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi üçün hər bir gənc özü üçün ciddi gün rejimi tərtib etməlidir. Belə gün rejiminin qrafikində hərəkəti fəallıqla yanaşı bütün gündəlik fəaliyyət öz əksini tapmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Mehdiyev Ə.Ə. Fiziki tərbiyə və onun tədrisi metodikası. Dərs vəsaiti. Bakı: Nurlan, 2009, 152 s.
2. Nəsrullayev M., Hüseynov E., Əliyev İ., Nuriyev Y. Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası. Dərs vəsaiti. Bakı: Araz, 2012, 372 s.
3. Mehdiyev Ə.Ə. Tələbələrin fiziki tərbiyəsi. Bakı: ADPI, 2014, 203 s.
4. Məmmədov Z.M. Bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanlar üçün bərpaedici vasitələr. Sumqayıt: SDU, 2001, 25 s.

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ ДВИГАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ НА УКРЕПЛЕНИЕ ЗДОРОВЬЯ

Алекберов С.Д.

Ключевые слова: физическая активность, двигательная активность, физическая нагрузка, гигиена, питание.

Организм каждого, кто занимается как физическим, так и умственным трудом, подвергается энергетическим потерям и вынужден восстанавливать работоспособность. Вместе с тем, ограничение мышечной деятельности, замедление всестороннего формирования и развития организма значительно затрудняют процесс овладения нужными навыками и привычками.

С этой точки зрения для обеспечения активности, повышения физической подготовленности, организации самостоятельных занятий, осуществления контроля над своим организмом каждый молодой человек должен составить для себя строгий режим дня. В графике такого режима дня должна быть отражена не только активность, но и вся повседневная деятельность

SUMMARY

EFFECT OF MOTIONAL ACTIVITY ON HEALTH PROMOTION

Alekberov S.D.

Key words: physical activity, motional activity, physical load, hygiene, nutrition.

The body of everyone who is engaged in both physical and mental labor, is subjected to energy losses and is forced to restore efficiency. At the same time, limiting muscle activity, slowing down the overall formation and development of the body significantly complicate the process of mastering the necessary skills and habits.

From this point of view, to ensure activity, increase physical fitness, organize independent classes, exercise control over your body, every young person should make a strict daily routine for themselves. The schedule of this mode of the day should reflect not only the activity, but also all daily activities

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.02.2020
	Son variant	30.04.2020

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Eminli B.İ.* Dialoq kommunikativ ünsiyyət forması kimi 4
2. *Allahverdiyeva L.N.* “Qutadqu-bilik”in mənşə cəhətdən lüğət tərkibi 8
3. *Əhmədova E.H.* Türk kökənli sözlərin dünya dillərində təzahürü 12

Ədəbiyyatşünaslıq

4. *Məmmədova T.K.* Müəllif ironiyası və bədii təxəyyül (E.Hüseynbəylinin “Azıx” romanı əsasında) 18
5. *Cabarova M.A.* Abdulla bəy Asinin dini şeirləri 22
6. *İsaeva F.M.* Философия жизни в произведениях У.С.Моэма («Бремя страстей человеческих» и «Узорный покров») 26
7. *Səfərova Ü.S.* Con Miltonun “İtirilmiş cənnət” əsərində demon obrazı 31

Tarix

8. *Məmmədov N.R.* Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş Qubadlı rayonu ərazisində erməni vandalizmi 34
9. *Həsənov E.L.* Gəncə Səbzikar abidəsinin memarlıq və sənətkarlıq cəhətlərinin tarixi-etnoqrafik tədqiqi 40
10. *Юсубова Н.Р.* Суверенизация Косово и позиция России 44
11. *Эфендиева А.Ф.* Азербайджан и Украина в совместных научных исследованиях 49

İqtisadiyyat

12. *Mikayılova S.M., Nağıbəyli T.M.* Qloballaşan dünyada ərzaq təhlükəsizliyi problemləri 55
13. *Vəliyeva L.M.* Ekoloji təhlükəsizlik və onun təmin olunmasının iqtisadi aspektləri 60
14. *Оруджалиева Б.А., Шафиева Т.И.* Работа, проводимая со студентами высших учебных заведений, направленных в организацию для прохождения практики 64
15. *Əmiraslanova D.Ə.* Müəssisənin maliyyə sabitliyinin ümumi elmi-nəzəri xarakteristikasının təhlili 68
16. *Qurbanova R.V.* Dünyada turizmin inkişaf xüsusiyyətləri və ona təsir edən amillər 72
17. *Əhmədov M.Ə.* Milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin yüksəldilməsində gömrük fəaliyyətinin rolu 76

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

18. *Cəfərova N.B.* Fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə integrativ tədrisinin nəzəri-metodik əsasları haqqında 79
19. *Axundova S.M., Bunyatova L.N.* Azərbaycanda təhsil siyasəti, debatlardan səmərəli istifadə 83
20. *Аббасова Н.Б., Кулиева Т.А.* Работа над фразеологическими единицами на уроках русского языка 87
21. *Ələkbərov S.D.* Hərəkəti fəaliyyətin sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə təsiri 93

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsəratova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 29.06.2020-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş . Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru